

Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны»

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

Дэкан факультэта

 А.М. Воінава

 А.М. Палуян

19.04 2023 г.

19.04 2023 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

Марфалогія

для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках)
напрамкі спецыяльнасці:
1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць)

Складальнік: Шведава З.У.

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Навукова-металычнага савета ўніверсітэта 24.05 2023 г.,
пратакол № 9

Электронны вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне
«Марфалогія» / Аўтар-складальнік: Шведава З.У. – Гомель: ГДУ імя Ф.
Скарыны, 2023. – 138 с.

Рэцэнзенты:

Буракова М.У., к.філал.н., дацэнт
кафедры беларускай і замежнай моў
УА “Гомельскі дзяржаўны тэхнічны
ўніверсітэт імя П.В. Сухого”,

Кафедра беларускай мовы і літаратуры
Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага
ўніверсітэта

© Аўтар-складальнік Шведава З.У., 2023.

© ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023.

ЗМЕСТ

Тлумачальная запіска	4
Змест вучэбнага матэрыялу	7
ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	13
Тэма 1. Марфалогія як раздзел мовазнаўства	13
Тэма 2. Назоўнік	24
Тэма 3. Прыметнік	33
Тэма 4. Лічэбнік	39
Тэма 5. Займеннік	42
Тэма 6. Пераходныя з’явы ў імёнах	46
Тэма 7. Дзеяслоў	50
Тэма 8. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова	56
Тэма 9. Прыслоўе	63
Тэма 10. Безасабова-прэдыкатыўныя словы	70
Тэма 11. Службовыя часціны мовы	76
Тэма 12. Выклічнікі і гукаперайманні	83
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	87
Тэматыка практычных заняткаў	87
Заданні да практычных заняткаў	88
РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ	99
Пытанні да заліку і экзамену	99
Тэставыя заданні	102

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Неабходнасць вывучэння вучэбнай дысцыпліны дзяржаўнага кампанента “Марфалогія” як састаўной часткі модуля курса “Сучасная беларуская літаратурная мова”, тлумачыцца тым, што курс з’яўляецца важным звяном у ланцужку агульнафілалагічнай адукацыі студэнтаў, спрыяе вырашэнню задачы гісторыка-культурнага асваення нацыянальнай спадчыны беларускага народа шляхам вывучэння яго мовы, выступае адной з умоў фарміравання прафесійнай лінгвістычнай кампетэнцыі будучых настаўнікаў-філолагаў. Вывучэнне дысцыпліны надзвычай актуальнае, бо яна з’яўляецца часткай базавага курса, які арыентуе выкладчыка на вытлумачэнне з’яў беларускай мовы ў іх структурна-семантычным і функцыянальна-камунікатыўным аспектах, на выяўленне адметных спецыфічных заканамернасцей, якія праяўляюцца на розных узроўнях беларускай мовы, на ўсебаковае апісанне беларускай мовы як жывой і рухомай з’явы, дапамагае зразумець яе дынаміку і асноўныя тэндэнцыі развіцця.

Асноўная мэта выкладання дысцыпліны – развіць і ўдасканаліць філалагічнае мысленне студэнтаў; сфарміраваць устаноўкі на практычнае прымяненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх будучай прафесійнай дзейнасці; падрыхтоўка высокакваліфікаваных спецыялістаў для выкладання беларускай мовы ў навучальных установах рознага тыпу.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- даць грунтоўныя веды аб разнастайных моўных з’явах;
- выпрацаваць навуковыя погляды на граматычную сістэму сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- удасканаліць навыкі беларускага вуснага і пісьмовага маўлення;
- выпрацаваць грунтоўныя ўменні і навыкі самастойнага лінгвістычнага аналізу моўных адзінак, з’яў і фактаў.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць:

- змест асноўных лінгвістычных паняццяў;
- тыпалогію часцін мовы, іх семантычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і словаўтваральныя характарыстыкі;
- навуковую і даведачную літаратуру па дадзеным раздзеле сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- літаратурныя нормы (граматычныя) сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- прынцыпы і правілы беларускага правапісу;

умець:

- карыстацца лінгвістычнай тэрміналогіяй: дыферэнцыраваць асноўныя моўныя адзінкі;

- праводзіць лінгвістычныя назіранні і характарызаваць моўныя адзінкі з пункту іх семантыкі, структуры і функцыі;
- выконваць марфалагічны аналіз самастойных і службовых часцін мовы;
- самастойна працаваць з навукова-даведачнай і метадычнай літаратурай па мовазнаўстве;
- заўважаць і выпраўляць граматычныя памылкі;

валодаць:

- граматычнымі літаратурнымі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- асновамі культуры беларускага маўлення, якое ажыццяўляецца ў вуснай і пісьмовай формах;
- навыкамі лінгвістычнага моўнага аналізу на марфалагічным узроўні моўнай сістэмы;
- правапісам сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пры вывучэнні вучэбнай дысцыпліны “Марфалогія” прадугледжваецца пераемнасць і сувязь яе з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі (“Уводзіны ў мовазнаўства”, “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы”), а таксама са школьным курсам беларускай мовы.

Вывучэнне вучэбнай дысцыпліны “Марфалогія” павінна забяспечыць фарміраванне ў студэнтаў базавай прафесійнай кампетэнцыі:

БПК-10. Тлумачыць і аналізаваць граматычныя з’явы сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў залежнасці ад спецыфікі розных лексіка-граматычных разрадаў.

1.5 Структура зместу вучэбнай дысцыпліны

Структураванне зместу вучэбнай дысцыпліны ажыццяўляецца праз выдзяленне ў ім больш буйных дыдактычных адзінак – прадметных тэм.

У адпаведнасці з адукацыйным стандартам і тыпавым вучэбным планам для спецыяльнасці 1-21 05 01 «Беларуская філалогія» вывучэнне вучэбнай дысцыпліны “Марфалогія” разлічана на дзённай форме адукацыі на 228 гадзін, з іх аўдыторных гадзін – 112, размеркаванне аўдыторнага часу па відах заняткаў: 56 гадзін – лекцыі, 56 гадзін – практычныя заняткі, форма справаздачнасці – залік (3 заліковыя адзінкі), 2 курс, 4 семестр; экзамен (3 заліковыя адзінкі), 3 курс, 5 семестр; на завочнай форме адукацыі на 192 гадзіны, з іх аўдыторных гадзін – 28, размеркаванне аўдыторнага часу па відах заняткаў: 12 гадзін – лекцыі, 16 гадзін – практычныя заняткі, форма справаздачнасці – залік (2,5 заліковыя адзінкі), 2 курс, 4 семестр; экзамен (2,5 заліковыя адзінкі), 3 курс, 5 семестр.

Мэтай вучэбна-метадычнага комплексу “Марфалогія” з’яўляецца выпрацоўка ў студэнтаў (будучых настаўнікаў беларускай мовы) умення тлумачыць з’явы беларускай мовы ў іх структурна-семантычным і функцыянальна-камунікатыўным аспектах, выяўляць адметныя спецыфічныя

заканамернасці, якія праяўляюцца на розных узроўнях беларускай мовы, усебакова апісваць беларускую мову як жывую і рухомую з’яву, разумець яе дынаміку і асноўныя тэндэнцыі развіцця; развіццё і ўдасканаленне філалагічнага мыслення студэнтаў; фарміраванне ўстаноўкі на практычнае прымяненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх будучай прафесійнай дзейнасці; падрыхтоўка высокакваліфікаваных спецыялістаў для выкладання беларускай мовы ў навучальных установах рознага тыпу.

У структурных адносінах вучэбна-метадычны комплекс уключае ў сябе 12 асноўных тэм тэарэтычнага зместу, 8 асноўных тэм практычных заняткаў і раздзел кантролю ведаў.

Тэарэтычны раздзел утрымлівае лекцыйны матэрыял вызначаных тэм, дзякуючы зместу якіх студэнты змогуць атрымаць уяўленне аб самастойным марфалагічным ярусе сістэмы мовы, уласцівых прыкметах самастойных і службовых часцін мовы.

У кожнай тэме выдзелены пытанні для абмеркавання, раскрыты асноўныя палажэнні і змест кожнага.

Практычны раздзел уключае ў сябе восем тэм практычных заняткаў. Кожная тэма практычных заняткаў складаецца з сістэмы заданняў для выканання студэнтамі ў вуснай і пісьмовай форме з мэтай вырашэння практычных праблем аналізу марфалагічных адзінак мовы. Практычны матэрыял арыентаваны на замацаванне тэарэтычных звестак па важнейшых тэмах дысцыпліны.

Раздзел кантролю ведаў прадстаўлены пытаннямі для заліку і экзамену, тэстамі па раздзелах.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс вучэбнай дысцыпліны «Марфалогія» адрасуецца студэнтам 2 і 3 курсаў дзённай і завочнай формы навучання спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

РАЗДЗЕЛ 1. МАРФАЛОГІЯ (іменныя часціны мовы)

Тэма 1 Марфалогія як раздзел мовазнаўства

Марфалогія, яе прадмет і задачы, сувязі з іншымі дысцыплінамі. Сувязь з фанетыкай, лексікалогія, марфемікай, словаўтварэннем, сінтаксісам.

Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі марфалогіі. Граматычнае значэнне, граматычны сродак, граматычная форма, граматычная катэгорыя. Спосабы і сродкі выражэння граматычных значэнняў. Адрозненне граматычнага значэння ад лексічнага.

Прынцыпы класіфікацыі і выдзялення часцін мовы як лексіка-граматычных класаў слоў. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове. Стабілізаваныя і новыя часціны мовы. Спрэчныя пытанні класіфікацыі часцін мовы. Пераходныя з'явы ў сістэме часцін мовы.

Тэма 2 Назоўнік

Назоўнік як часціна мовы. Семантычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці назоўніка. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў і прынцыпы іх выдзялення. Назоўнікі агульныя і ўласныя, канкрэтныя і абстрактныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, асабовыя, зборныя, рэчыўныя, сінгулятывы. Іх семантычныя і граматычныя асаблівасці. Пераходы паміж семантычнымі разрадамі. Сістэма граматычных катэгорый назоўніка. Катэгорыі роду, ліку і склону і іх агульная характарыстыка.

Характарыстыка катэгорыі роду назоўнікаў. Узроўні вызначэння катэгорыі роду ў назоўніках (сінтаксічны, марфалага-словаўтваральны, лексічны). Пытанне аб назоўніках агульнага роду ў беларускай мове. Назоўнікі, якія мужчынскі і жаночы род выражаюць семантычна. Адрозненне паміж імі. Граматычны род абрэвіатур і род марфалагічна нязменных назоўнікаў. Назоўнікі з няўстойлівымі родавымі формамі і прычыны іх узнікнення. Разыходжанні ў граматычным родзе некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Характарыстыка катэгорыі ліку назоўнікаў у параўнанні з іншымі лексіка-граматычнымі катэгорыямі. Сутнасць катэгорыі ліку: значэнне і значымасць. Пастаянныя і пераменныя семантычныя прыкметы значэнняў форм ліку (адзінканасць, множнасць, расчлянёнасць, нерасчлянёнасць). Іх выражэнне ў маўленні. Групы назоўнікаў у адносінах да ліку. Рэшткі парнага ліку ў сучаснай беларускай мове. Несупадзенне ў граматычным ліку некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Характарыстыка катэгорыі склону назоўнікаў. Яе універсальнасць у параўнанні з іншымі. Сістэма склонаў сучаснай беларускай мовы. Асноўныя

значэнні склонаў і спосабы іх граматычнага выражэння. Клічная форма.

Тыпы асноў назоўнікаў і іх скланенне. Тыпавое (1,2,3), нетыпавое (множналікавае, ад'ектыўнае, нулявое, рознаскланяльныя назоўнікі), змешанае скланенне. Склонавыя канчаткі розных тыпаў скланення. Варыянтнасць склонавых канчаткаў назоўнікаў. Скланенне некаторых прозвішчаў.

Тэма 3 Прыметнік

Прыметнік як часціна мовы. Лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя функцыі прыметніка. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Якасныя, адносныя, прыналежныя прыметнікі і пераходныя групы паміж імі (адносна-якасныя, якасна-адносна-прыналежныя, адносна-прыналежныя). Прынцыпы выдзялення разрадаў.

Адносныя прыметнікі, іх семантычныя групы. Утварэнне адносных прыметнікаў.

Прыналежныя прыметнікі, асаблівасці іх утварэння і ўжывання. Семантычныя групы прыналежных прыметнікаў.

Семантычныя групы якасных прыметнікаў і іх граматычныя асаблівасці. Вышэйшая і найвышэйшая ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх формы, значэнне, ужыванне, утварэнне. Элятыўнае значэнне і яго адрозненне ад ступеней параўнання. Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў, іх ужыванне і сінтаксічная роля. Пашырэнне асаблівасцей і форм якасных прыметнікаў на адносныя. Сцягнутыя, ці ўсечаныя формы. Скланенне і словаўтварэнне прыметнікаў.

Тэма 4 Лічэбнік

Лічэбнік як лексіка-граматычны клас. Семантычныя асаблівасці і спецыфіка граматычных катэгорый лічэбніка. Разрады лічэбнікаў паводле значэння. Колькасныя (уласна-колькасныя, зборныя) лічэбнікі, асаблівасці іх сінтаксічнай спалучальнасці з назоўнікамі. Дробавыя лічэбнікі, іх семантычныя і структурныя асаблівасці. Парадкавыя лічэбнікі і іх месца ў сістэме часцін мовы, асаблівасці семантыкі і ўтварэння. Разрады лічэбнікаў паводле структуры. Простыя, складаныя і састаўныя лічэбнікі. Няпэўна-колькасныя словы і іх адносіны да лічэбнікаў.

Асаблівасці скланення колькасных лічэбнікаў. Асаблівасці скланення парадкавых лічэбнікаў.

Тэма 5 Займеннік

Займеннік як часціна мовы і яго месца ў сістэме часцін мовы. Семантычная класіфікацыя займеннікаў. Разрады займеннікаў паводле лексічнага значэння: асабовыя, зваротныя, прыналежныя, указальныя,

азначальныя, пыталыныя, адносныя, адмоўныя, няпэўныя, ці неазначальныя. Марфалагічная класіфікацыя займеннікаў. Разрады займеннікаў па суадносінах з іншымі часцінамі мовы: займеннікі-назоўнікі, займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі. Асаблівасці граматычных характарыстык гэтых груп (катэгорыі роду, ліку, склону).

Тэма 6 Пераходныя з’явы ў імёнах

Паняцце з’явы пераходнасці. Умовы, пры якіх адбываецца пераход адных часцін мовы ў другія. Асобныя выпадкі пераходу і іх характарыстыка. Разгляд спосабаў утварэння часцін мовы ў выніку пераходу. Субстантывацыя, ад’ектывацыя, нумералізацыя, пранаміналізацыя. Тры ступені субстантывацыі: поўная, няпоўная, кантэкстуальная, ці аказіянальная. Ступень вывучэння выпадкаў пераходу сярод іменных часцін мовы. Адносіны пераходу да словаўтварэння.

РАЗДЗЕЛ 2. МАРФАЛОГІЯ: ДЗЕЯСЛОЎ, ПРЫСЛОЎЕ, СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Тэма 7 Дзеяслоў

Асаблівасці семантыкі і граматычная адметнасць дзеяслова ў параўнанні з іншымі класамі слоў. Агульная характарыстыка граматычных катэгорый і граматычных форм дзеяслова.

Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), яе граматычнае значэнне, марфалагічныя адзнакі і сінтаксічныя функцыі. Погляды ў лінгвістыцы на паходжанне інфінітыва.

Асновы дзеяслова: аснова інфінітыва і цяперашняга часу (будучага часу) і іх спосабы вызначэння. Роля асноў дзеяслова ва ўтварэнні дзеяслоўных форм. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя класы дзеяслова.

Катэгорыя зваротнасці-незваротнасці ў дзеясловах. Утварэнне зваротных дзеясловаў. Разрады зваротных дзеясловаў паводле семантыкі. Уласна-зваротныя, узаемна-зваротныя, агульна-зваротныя, ускосна-зваротныя, зваротна-залежныя, пасіўна-якасныя значэнні. Уплыў кантэксту на змену значэння зваротных дзеясловаў.

Катэгорыя пераходнасці-непераходнасці ў дзеясловах. Семантычная і сінтаксічная класіфікацыі пераходнасці і іх асаблівасці. Значэнне пераходнасці-непераходнасці дзеясловаў у кантэксце.

Катэгорыя стану ў дзеясловах. Стан у антычных граматыках. Гісторыя распрацоўкі пытання пра стан у працах айчынных мовазнаўцаў. Ламаносаўскае вучэнне аб станах як традыцыйнае. Новая сістэма станаў у працах М.П. Някрасава, К.С. Аксакава, Ф.Ф. Фартунатава. Пытанне пра стан

у сучаснай лінгвістыцы і ў беларускім мовазнаўстве. Трайнае класіфікацыя стану, сродкі і спосабы выражэння ў ёй станавых значэнняў. Бінарная класіфікацыя стану, сродкі і спосабы выражэння ў ёй станавых значэнняў.

Азначэнне і змест катэгорыі трывання. Дзеясловы закончанага і незакончанага трывання, іх лексіка-граматычныя асаблівасці і спосабы ўтварэння. Асаблівасці ўтварэння суадносных (карэлятыўных) трывальных пар дзеясловаў. Аднотрывальныя і двухтрывальныя дзеясловы. Спосабы дзеяслоўнага дзеяння як лексіка-граматычныя разрады дзеяслова, іх сувязь з іншымі разрадамі і граматычнымі катэгорыямі дзеяслова. Адрозненне і падабенства паміж катэгорыяй трывання і спосабамі дзеяслоўнага дзеяння.

Катэгорыя ладу дзеяслова як прэдыкатыўная і як сродак выражэння мадальнасці. Граматычнае значэнне катэгорыі ладу.

Абвесны лад, яго значэнне, формы і асаблівасці ўжывання. Аналітычныя формы ў сістэме дзеясловаў абвеснага ладу.

Загадны лад, яго значэнні, утварэнне і ўжыванне. Граматычныя сродкі выражэння значэнняў загаднага ладу. Аналітычныя формы загаднага ладу.

Умоўны лад дзеяслова, яго граматычнае значэнне. Спосабы ўтварэння граматычных форм умоўнага ладу. Аналітычныя формы ўмоўнага ладу. Прамыя і пераносныя ўжыванні форм ладу.

Катэгорыя часу дзеяслова. Формы дзеяслова цяперашняга, прошлага і будучага (простага і складанага) часу, іх значэнне і ўтварэнне. Прамыя і пераносныя ўжыванні форм часу. Абсалютны і адносны час. Катэгорыя асобы дзеяслова. Граматычныя значэнні першай, другой, трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку, іх выражэнне і ўжыванне. Марфалагічныя сродкі выражэння асобы. Пераноснае ўжыванне форм асобы. Безасабовыя дзеясловы, іх значэнні, граматычныя формы і ўжыванне. Безасабовыя дзеясловы і катэгорыя асобы.

Спражэнне дзеясловаў. Сістэма асабовых канчаткаў дзеясловаў першага і другога спражэнняў. Спосабы выражэння спражэнняў.

Рознаспрагальныя дзеясловы.

Тэма 8 Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова

Дзеепрыметнік як дзеяслоўна-іменная форма. Яго паходжанне. Пытанне аб месцы дзеепрыметніка ў сістэме часцін мовы. Семантычныя, граматычныя і сінтаксічныя адзнакі дзеепрыметнікаў. Іх суадноснасць з дзеясловамі і прыметнікамі. Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану цяперашняга і прошлага часу, іх значэнне і асаблівасць ужывання ў сучаснай беларускай мове (у параўнанні з рускай). Ад'ектывацыя і субстантывацыя дзеепрыметнікаў.

Дзеепрыслоўе як дзеяслоўна-прыслоўная форма. Паходжанне дзеепрыслоўяў, іх граматычная характарыстыка. Суадноснасць з дзеясловамі

і прыслоўямі. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага і закончанага трывання. Ужыванне дзеепрыслоўяў у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Пераход дзеепрыслоўяў у іншыя часціны мовы (адвербіялізацыя, прэпазіцыяналізацыя).

Тэма 9 Прыслоўе

Прыслоўе як часціна мовы. Марфалагічныя тыпы прыслоўяў. Прадметна-акалічнасныя, якасныя (якасна-адносныя), колькасныя (лікавыя), працэсуальныя (дзеясныя) прыслоўі.

Разрады прыслоўяў па значэнні: азначальныя і акалічнасныя. Азначальныя прыслоўі і іх падразрады: чыста якасныя, колькасныя, спосабу дзеяння, ці якасна-акалічнасныя. Акалічнасныя прыслоўі і іх падразрады: месца, часу, прычыны, мэты.

Ступені параўнання (вышэйшая і найвышэйшая) якасных прыслоўяў, іх утварэнне і ўжыванне. Марфалагічныя з'явы пры ўтварэнні форм ступеней параўнання.

Спосабы ўтварэння прыслоўяў. Сінхранія і дыяхранія ў словаўтварэнні прыслоўяў. Афіксальнае ўтварэнне прыслоўяў: суфіксальны, прэфіксальны, конфіксны спосабы. Спосаб складання і яго разнавіднасці. Лексіка-сінтаксічны і марфалагіка-сінтаксічны спосабы ўтварэння прыслоўяў.

Прыслоўе як база для ўтварэння самастойных і службовых часцін мовы. Пераход прыслоўяў у назоўнікі, безасабова-прэдыкатыўныя словы, прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.

Тэма 10 Безасабова-прэдыкатыўныя словы

Пытанне аб вызначэнні безасабова-прэдыкатыўных слоў (слоў катэгорыі стану) у лінгвістычнай літаратуры. Дыскусіі аб месцы і назве гэтай групы слоў. Адметныя асаблівасці безасабова-прэдыкатыўных слоў як самастойнай часціны мовы. Семантычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя прыметы. Разрады безасабова-прэдыкатыўных слоў паводле значэння. Суаднесенасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з іншымі часцінамі мовы. Безасабова-прэдыкатыўныя словы і прыслоўі: агульныя і адметныя адзнакі.

Тэма 11 Службовыя словы

Агульная характарыстыка службовых слоў. Класіфікацыя службовых слоў паводле граматычных значэнняў і функцыі ў сказе.

Прыназоўнікі як непаўназначная службовая часціна мовы. Семантычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя адзнакі прыназоўнікаў. Іх функцыі. Класіфікацыя прыназоўнікаў паводле паходжання і структуры. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў. Варыянты прыназоўнікаў. Сінаніміка прыназоўнікаў. Спосабы ўтварэння прыназоўнікаў.

Злучнік як непаўназначная службовая часціна мовы. Класіфікацыя злучнікаў паводле функцыянальнага значэння, паходжання, саставу, спосабу ўжывання. Адрозненне падпарадкавальных злучнікаў ад злучальных слоў (прыслоўяў і займеннікаў). Спосабы ўтварэння вытворных злучнікаў.

Часціца як непаўназначная службовая часціна мовы, яе асаблівасці і месца ў сістэме іншых часцін мовы.

Разрады часціц паводле функцыянальнага значэння, паходжання, структуры. Словаўтваральныя і формаўтваральныя часціцы. Утварэнне часціц і пераход у іх іншых слоў.

Звязкі як новая службовая часціна мовы. Паходжанне звязак. Пытанне аб звязках у лінгвістычнай літаратуры. Спрэчныя пытанні па вывучэнні звязак. Адрозненне звязак ад знамянальных дзеясловаў. Тыпы звязак паводле лексіка-граматычнага значэння, паходжання, ужывання. Умовы ўжывання нулявых звязак у сказах. Аманімія звязак сярод іншых слоў і крытэрыі іх адрознення.

Тэма 12 Выклічнікі і гукаперайманні

Выклічнікі і іх месца ў сістэме часцін мовы, адрозненне ад знамянальных і непаўназначных слоў. Разрады выклічнікаў паводле значэння, паходжання, структуры. Запозычаныя выклічнікі.

Гукаперайманні. Пытанне аб статусе гукаперайманняў. Функцыя гукаперайманняў, іх характарыстыка. Падабенства і адрозненне гукаперайманняў ад выклічнікаў.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1. Марфалогія як раздзел мовазнаўства

Пытанні для абмеркавання

1. Марфалогія як граматычнае вучэнне аб слове.
2. Сувязь марфалогіі з іншымі часцінамі мовы.
3. Граматычныя значэнні і сродкі іх перадачы.
4. Часціны мовы як лексіка-граматычныя разрады слоў.

1. Слоўнікавы склад мовы падпарадкоўваецца пэўным правілам, на аснове якіх словы змяняюцца, спалучаюцца, аб'ядноўваюцца ў словазлучэнні і сказы. Правілы будовы слоў і сказаў утвараюць граматычны лад мовы, які з'яўляецца аб'ектам вывучэння граматыкі.

Граматыка (грэч. *grammatikē* ад *gramma* 'літара, напісанне') – раздзел мовазнаўства, змест якога складае вучэнне аб заканамернасцях формаўтварэння і словазмянення, тыпах словазлучэнняў і сказаў. Тэрмін «граматыка» мае некалькі значэнняў: 1) навука, раздзел мовазнаўства; 2) граматычны лад мовы, сістэма правілаў словазмянення, сувязі слоў у сказах; 3) сукупнасць прынятых для пэўнай мовы правілаў змянення слоў і пабудовы словазлучэнняў і сказаў (граматыка акадэмічная, граматыка навуковая, граматыка школьная); 4) падручнікі, дапаможнікі, у якіх разглядаюцца гэтыя правілы.

Граматыка падзяляецца на два раздзелы – марфалогію і сінтаксіс. **Марфалогія** (ад грэч. *morphe* 'форма' і *logos* 'вучэнне') – гэта граматычнае вучэнне аб слове; раздзел граматыкі, які вывучае структуру слова, правілы словазмянення, а таксама граматычныя катэгорыі і класы слоў (часціны мовы). У XIX ст. і раней вучэнне аб формах слоў называлася не марфалогіяй, а этымалогіяй.

Слова – асноўны аб'ект марфалогіі. Марфалогія вывучае граматычныя ўласцівасці слоў, акрэслівае іх граматычныя значэнні, выяўляе спецыфіку граматычных катэгорый слоў, якія адносяцца да розных часцін мовы. Так, назоўнікі і прыметнікі маюць катэгорыі роду, ліку і склону, якія, аднак, у кожнай з гэтых часцін мовы праяўляюцца па-рознаму: у назоўнікаў яны самастойныя, а ў прыметнікаў сінтаксічна абумоўленыя.

Задачы марфалогіі:

- 1) выявіць і апісаць спецыфіку граматычных катэгорый розных часцін мовы;
- 2) вывучэнне лексіка-граматычных разрадаў слоў;
- 3) вывучэнне граматычных значэнняў, спосабаў і сродкаў іх выражэнняў;
- 4) вызначэнне формазмяненняў часцінаў мовы (прыметнік – лік, род, склон; назоўнік – лік, род, склон; дзеяслоў – спражэнні, лік).

Пры вывучэнні марфалогіі неабходна ўлічваць асаблівасці слоўнікавага

складу мовы, бо граматыка не існуе без слова. Абагульненае (катэгарыяльнае) лексічнае значэнне слова – адзін з вырашальных фактараў пры класіфікацыі часцін мовы. Так, словы з катэгарыяльным значэннем прадметнасці кваліфікуюцца як назоўнікі, са значэннем прыметы – як прыметнікі, са значэннем працэсу дзеяння – як дзеясловы, са значэннем колькасці – як лічэбнікі і г. д. Ад лексічнага значэння слова залежыць яго спалучальнасць з іншымі словамі ў сказе.

2. Марфалогія цесна звязана з іншымі раздзеламі граматыкі: фанетыкай, марфаналогіяй, словаўтварэннем і асабліва сінтаксісам.

Паколькі без гукавога афармлення слоў мова не можа існаваць, то зразумела, што марфалогія цесна звязана з фанетыкай. Фанетычныя змены непасрэдна ўплываюць на форму і будову слова. У залежнасці ад характару апошняга гуча асновы вызначаецца канчатак слова: вясн-а – па вясн-е, вішн-я – на вішн-і, сын – сын-ам, госць – госц-ем. Ад фанетычных асаблівасцей асновы ў значнай ступені залежыць размеркаванне назоўнікаў па родах і тыпах скланення.

Марфалогія звязана са словаўтварэннем: пераважная большасць беларускіх слоў утворана з дапамогай марфем (суфіксаў і прыставак), у межах кожнай часціны мовы вылучаюцца свае асаблівасці словаўтварэння.

Сувязь марфалогіі з сінтаксісам абумоўлена тым, што кожная граматычная катэгорыя праяўляецца ў сінтаксічных адзінках – словазлучэннях ці сказах. Паміж марфалагічнымі і сінтаксічнымі катэгорыямі існуе пэўная адпаведнасць: кожная часціна мовы выконвае функцыю таго ці іншага члена сказа. У некаторых выпадках сінтаксічная роля слова ў сказе дапамагае вызначыць, да якой часціны мовы яно адносіцца. Параўн.: *Сустрэлі Рамана стрымана, але радасна* (А. Ч.) і *Гэтак радасна, гэтак хораша, гэтак цёпла!* (Б.). Слова *радасна* ў першым сказе – акалічнасць спосабу дзеяння, выражаная якасным прыслоўем; у другім – выказнік, выражаны безасабова-прэдыкатыўным словам.

3. Слова – гэта адзінства лексічнага і граматычнага значэнняў. Лексічнае (асноўнае) значэнне, індывідуальнае для кожнага слова, дапаўняецца, удакладняецца дадатковым значэннем – граматычным. Лексічнае значэнне слова – яго індывідуальная, сэнсавая прымета, якая адлюстроўвае суадноснасць гэтага слова як моўнай адзінкі (моўнага знака) з той або іншай рэаліяй (з'явай рэчаіснасці). Таму лексічнае значэнне называюць яшчэ рэальным. Граматычныя значэнні характэрны для цэлага класа слоў. Так, граматычныя значэнні ніякага роду, адзіночнага ліку, вінавальнага склону аб'ядноўваюць у адзін лексіка-граматычны разрад – назоўнік. Такім чынам, граматычнае значэнне, адцягненае ад лексічнага зместу слова, характэрнае для цэлага класа слоў, выяўляецца ў яго адносінах з іншымі словамі выказвання. Граматычныя значэнні існуюць у адзінстве з

лексічным, яны як бы напластоўваюцца на лексічнае значэнне, абапіраюцца на яго, таму невыпадкова лінгвісты называюць граматычныя значэнні спадарожнымі. Суадноснасць лексічнага і граматычных значэнняў у розных часцін мовы неаднолькавая.

Для самастойных часцін мовы лексічныя значэнні асноўныя, а граматычныя – спадарожныя. Службовыя часціны мовы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы) маюць пераважна граматычнае значэнне, якое для іх з'яўляецца асноўным. У асобных словах лексічнае і граматычнае значэнні не заўсёды лёгка размежаваць. Так, значэнне асобы ў займенніках я, ты, ён (яна, яно), мы, вы, яны – лексічнае, а ў дзеясловах граматычнае – з'яўляецца паказчыкам асобы: *я маюю, ты малюеш, ён малюе* і г. д. Найбольш агульнае граматычнае значэнне (выражэнне сувязей і адносін паміж словамі ў выказванні), уласцівае цэлым разрадам слоў, называецца граматычнай катэгорыяй. Так, граматычныя значэнні адзінкавасці – множнасці ўтвараюць катэгорыю ліку, граматычныя значэнні, якія паказваюць на працягласць – закончанасць дзеяння, утвараюць катэгорыю трывання.

Граматычная катэгорыя – двухбаковае адзінства марфалагічнай сістэмы мовы, якое мае план зместу (валодае сваёй семантыкай) і план выражэння (мае свае знешнія паказчыкі, формы, пры дапамозе якіх выражаецца гэтая семантыка). Асобныя граматычныя катэгорыі могуць ахопліваць увесь аб'ём часціны мовы (лік і склон – у назоўнікаў; стан, трыванне і лад – у дзеясловаў і г. д.), а могуць быць уласцівыя толькі пэўнай групе словаформаў (час і асоба – толькі дзеясловам абвеснага ладу; кампаратыў – толькі якасным прыметнікам і адпаведным прыслоўям ці прэдыкатывам і г. д.).

Такім чынам, ёсць катэгорыі агульныя і прыватныя. Элементы значэння, звязаныя з агульнымі катэгорыямі, лічацца абавязковымі, з прыватнымі – неабавязковымі. Усе элементы значэння словаформы ўмоўна можна падзяліць на два класы: намінатыўныя і сінтаксічныя. Намінатыўныя элементы значэння выяўляюцца перш за ўсё ў самой словаформе, а сінтаксічныя – у спалучэнні гэтай словаформы з іншымі словаформамі. Так, элементы значэння адзіночнага або множнага ліку ці значэння пэўнага роду ў назоўнікаў – гэта значэнні намінатыўныя, а такія ж элементы ліку ці роду ў прыметнікаў – сінтаксічныя.

Выражэнне граматычнай катэгорыі пэўнымі моўнымі сродкамі называецца граматычнай формай. У навуковай літаратуры тэрмін «граматычная форма» ўжываецца ў двух значэннях: 1) моўныя сродкі, што служаць для выражэння граматычных значэнняў; 2) сінонім тэрміна «форма слова», або «словаформа». Формы слова (граматычныя формы слова) – гэта разнавіднасці аднаго і таго ж слова, якія маюць адно лексічнае значэнне і супрацьпастаўленыя граматычныя значэнні. Так, словаформы дзеяслова чытаць – чытаю, чытаеш, чытае, чытаем, чытаюць, чытаў, буду чытаць –

маюць адно лексічнае значэнне 'працэс дзеяння', але адрозніваюцца граматычнымі значэннямі. Форма чытаю выражае значэнне 1-й асобы, адзіночнага ліку, цяперашняга часу, незакончанага трывання, формы чытаеш, чытае супрацьпастаўленыя ёй значэннямі 2-й і 3-й асобы, астатнія значэнні ў іх супадаюць. Супрацьпастаўленне формаў па граматычным значэнні заўсёды мае фармальнае выражэнне (канчаткі і формаўтваральныя афіксы). Кожная граматычная форма – гэта і ёсць словаформа; яна з'яўляецца прадстаўніком слова ў маўленні. Сукупнасць граматычных формаў слова, прыведзеная ў сістэму, называецца парадыгмай (грэц. *paradeigma* 'прыклад, узор'). Парадыгму маюць толькі зменныя словы. Так, парадыгму слова стол складаюць 12 словаформаў (6 у адз. л. і 6 у мн. л.). Парадыгмай называюць і саму схему словазмянення або спалучэнне канчаткаў слова. Так, у падручніках па граматыцы нярэдка падаецца парадыгма склонавых канчаткаў замест пераліку ўсіх словаформаў слова.

Граматычныя значэнні маюць свае сродкі і спосабы выражэння: 1) канчаткі, 2) формаўтваральныя афіксы, 3) націск, 4) чаргаванне гукаў, 5) службовыя словы, 6) інтанацыя, 7) дапаможныя словы, 8) парадак слоў, 9) суплетывізм. З дапамогай канчаткаў выражаюцца значэнні роду, ліку і склону назоўнікаў, прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, займеннікаў. З дапамогай формаўтваральных афіксаў утвараюцца формы прошлага часу дзеяслова, формы трывання, формы стану, формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў. У славянскіх мовах унутраная флексія (чаргаванне гукаў) непашыраны спосаб перадачы граматычных значэнняў; ён сустракаецца пры ўтварэнні трыванняў дзеясловаў: забіраць – забраць, заснуць – засынаць, засылаць – заслаць. Націск таксама служыць для перадачы граматычных значэнняў, напрыклад, граматычнага значэння трывання: насы/ паць (зак.) – насыпа/ ць (незак.), раскі/ даць (зак.) – раскіда/ ць (незак.); граматычных значэнняў склону і ліку: ру/ кі (мн. л., Н. склон) – рукі/ (адз. л., Р. склон), стру/ ны – струны/. Службовыя словы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы, звязкі і інш. дапаможныя словы) пашыраны спосаб пазаслоўнай перадачы розных граматычных значэнняў. Прыназоўнікі перадаюць розныя падпарадкавальныя адносіны паміж членамі сказа, удакладняюць склонавыя значэнні назоўнікаў: пайшоў да сябра, пайшоў за сябра пайшоў па сябра, пайшоў з сябрам; яны выражаюць розныя граматычныя значэнні: прычынныя (праз, з-за, дзякуючы), мэтавыя (для, дзеля), часавыя (да, перад, пасля, па), прасторавыя (на, пры, за, над, у) і інш. Склонавыя значэнні назоўнікаў звычайна выражаюцца з дапамогай прыназоўнікаў і канчаткаў, а нескланяльных назоўнікаў – толькі прыназоўнікаў: ехаць у метро, працаваць у дэпо, сядзець за піяніна. Злучнікі перадаюць злучальныя і падпарадкавальныя адносіны, прычым апошнія звычайна ў складаным сказе. Напрыклад, злучальныя злучнікі (і, а, але, ды і

інш.) паказваюць на раўнапраўнасць ці супрацьлегласць і інш., а падпарадкавальныя на прычынныя (бо, таму што), мэтавыя (для таго, каб), параўнальныя (нібы, як) ды шмат якія іншыя адносіны. Граматычныя значэнні перадаюцца таксама злучнікавымі словамі (займеннікамі і прыслоўямі), якія, не губляючы ролі члена сказа, паказваюць на пэўныя граматычныя адносіны паміж даданай і галоўнай часткамі складанага сказа. *Як не любіць той край, адкуль ты родам; Хто дбае, той мае.* Часціцы перадаюць разнастайныя мадальныя значэнні, дачыненні моўцы да таго, што ён выказвае, і дачыненні зместу выказанага да рэчаіснасці: сцверджанне (так, я чытаў), адмаўленне (не, не чытаў), пытанне (ці знайшоў), запрашэнне ці загад (зайшоў бы, хай зойдзе). Як дадатковы сродак выражэння граматычных значэнняў загаднага і ўмоўнага ладу выступаюць часціцы няхай (хай), бы (б). Да службовых слоў належыць дапаможны дзеяслоў быць, які паказвае на час, асобу, лік у аналітычнай форме будучага часу (буду чытаць, будзеш чытаць, будзе чытаць, будзем чытаць, будзеце чытаць, будуць чытаць), а ў аналітычнай форме прошлага часу на мужчынскі, жаночы і ніякі род і на множны лік (быў прыйшоў, была прыйшла, было прыйшло, былі прыйшлі). Да службовых слоў належыць дзеяслоў-звязка як элемент аналітычнай формы іменнага выказніка. Гэтая звязка перадае значэнні часу, ладу і ліку: Дзень дажджлівы. Дзень будзе дажджлівы. Дзень быў дажджлівы. Дні былі дажджлівыя. Да службовых слоў-звязак адносяць і слова гэта. Службовымі выступаюць словы: 1) больш, болей; менш, меней; 2) найбольш, найменш, самы, якія паказваюць на меру (ступень) якасці ў якасных прыметніках і прыслоўях. Яны адпавядаюць афіксам: 1) суфіксу -эйш-(-ейш-) у сінтэтычных (простых) формах ступеняў параўнання: больш (болей) светлы і менш (меней) светлы, святлейшы; 2) прыстаўцы най-: найбольш светлы ці самы светлы, найсвятлейшы.

Парадак слоў (пэўнае размяшчэнне слоў у сказе або ў сінтаксічнай групе) у беларускай, рускай і іншых мовах мае вырашальнае значэнне толькі пры вызначэнні дзейніка і дапаўнення, калі супадаюць формы назоўнікаў назоўнага і вінавальнага склонаў (граматычная аманімія): Зелле глушыць лён. Слова, якое стаіць перад выказнікам, лічыцца дзейнікам, а пасля яго – выказнікам. Парадак слоў дазваляе адрозніваць тыпы сказаў, калі яны маюць аманімічныя словазлучэнні: сказ з назоўніка і прыметніка пасля яго ў функцыі выказніка двухсастаўны: Дорога гладкая, слізкая, бліскучая (Луж.), а сказ з прыметнікам перад назоўнікам аднасастаўны: Калючыя зоры. Паўночны спакой (Вял.). Такім чынам, сінтаксічная роля прыметніка дыктуецца тут яго пазіцыяй у дачыненні да паяснёнага слова – назоўніка: у постпазіцыі – выказнік, у прэпазіцыі – азначэнне. Але акрамя пазіцыі прыметнікаў, сказы тут маюць і адметную інтанацыю. Інтанацыя таксама выконвае важную граматычную функцыю службы для адрознення тыпаў

сказаў паводле мэты выказвання (з тым самым наборам слоў): 1) Ты быў у бацькоў. 2) Ты быў у бацькоў? 3) Ты быў у бацькоў! Суплетывізм – спосаб перадачы граматычных значэнняў шляхам спалучэння ў адну граматычную пару формаў ад розных каранёў ці асноў, напрыклад: чалавек (адзіночны лік) – людзі (множны лік), браць (незакончанае трыванне) – узяць (зак. трыванне). Як бачым, тут граматычныя формы таго самага слова ўтвараюцца ад розных каранёў. Або: малы – меншы, дзе розныя асновы (мал-/мен-). Найперш суплетыўныя формы ўласцівыя ступеням параўнання прыметнікаў і прыслоўяў са значэннем 'добры' і 'кепскі': добры – лепшы, кепскі (дрэнны) – горшы. Суплетыўныя формы займеннікаў выкарыстоўваюцца з суб'ектным і аб'ектным значэннямі ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах (а гэта сведчанне іх роднасці): я – мяне, мне, мною, ты – цябе, табе, ён, яна, яно – яго (j-аго), яе (j-ае), яны – іх (j-іх) і г.д. Адна і тая ж граматычная форма можа выражаць некалькі граматычных значэнняў. Так, у сказе *Веще раскінулі і расцвілі белыя ліпы* (Грах.) суфікс -л- і канчатак -і дзеясловаў раскінулі, расцвілі выражаюць граматычныя значэнні абвеснага ладу, прошлага часу, множнага ліку; канчатак -ы назоўніка ліпы – граматычныя значэнні множнага ліку, назоўнага склону. Паводле граматычнай будовы беларуская мова адносіцца да флектыўных, таму большасць яе граматычных значэнняў выражаецца простымі, сінтэтычнымі формамі, г. зн. з дапамогай сродкаў, якія ўваходзяць у само слова (пераважна з дапамогай канчаткаў, суфіксаў, прыставак). Аднак ёсць выпадкі, калі граматычныя значэнні выражаюцца больш складанымі, аналітычнымі формамі, якія складаюцца з двух кампанентаў: адзін (асноўны) выступае як носьбіт лексічнага значэння, а другі (дапаможны) служыць для выражэння граматычнага значэння. Гэта формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: здольны – больш здольны, самы здольны, падрыхтаваны – менш падрыхтаваны, самы падрыхтаваны; прыгожа – больш прыгожа; формы будучага часу: буду чакаць, буду працаваць; складаная форма прошлага часу (старажытны плюсквамперфект): пайшоў быў, прыйшлі былі, успомніла была; формы загаднага ладу: няхай жывуць, хай чакаюць, няхай працуюць, давай спаткаемся. Аналітычным спосабам лічыцца выражэнне граматычных значэнняў пры дапамозе сінтаксічных сродкаў, г. зн. сродкаў кантэксту, тых слоў, з якімі тая ці іншая форма спалучаецца. Так, у сказе *Хлопец амаль падбегаў з адчуваннем палёгкі ўвайшоў у светлае фае* (У. К.) значэнне ніякага роду вінавальнага склону назоўніка фае выражана ўжываннем прыметніка светлае ў форме ніякага роду. З дапамогай кантэксту канкрэтызуюцца значэнні назоўнікаў агульнага роду. Параўн.: *Прышла мая маленькая Саша* і *Прышоў мой маленькі Саша*.

4. Паводле граматычных уласцівасцей усе словы беларускай мовы размяркоўваюцца па лексіка-граматычных разрадах, якія называюцца часцінамі мовы. Падзел слоў на часціны мовы адбываецца на аснове іх

катэгарыяльнага (класіфікацыйнага) лексічнага значэння, марфалагічных прымет, сінтаксічных уласцівасцей і асаблівасці сістэмы словаўтварэння. Катэгарыяльнае (класіфікацыйнае) значэнне – гэта абагульненае лексічнае значэнне слоў пэўнай часціны мовы, не звязанае з лексічным значэннем кожнага асобнага слова – семантычнай прыметай, якая індывідуалізуе слова, вылучае яго ў асобную лексему. Катэгарыяльнае значэнне абагульняе, аб'ядноўвае словы ў адзін клас (разрад). Да марфалагічных прымет, якія ўлічваюцца пры класіфікацыі часцін мовы, адносяцца: зменнасць ці нязменнасць слоў, тып і асаблівасці іх змянення (скланенне, спражэнне); граматычныя катэгорыі слоў і іх спецыфіка. Лексіка-граматычныя класы слоў, якія характарызуюцца адзінствам абагульненага значэння, агульнасцю граматычных катэгорый, асаблівасцей словазмянення, спалучальнасці з іншымі словамі, падабенствам асноўных сінтаксічных функцый і спосабаў словаўтварэння, складаюць 10 часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнік, злучнік, часціцы, выклічнік. Часціны мовы падзяляюцца на паўназначныя (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе) і непаўназначныя (прыназоўнік, злучнік, часціцы). Выклічнік знаходзіцца па-за межамі гэтага падзелу.

Сярод паўназначных часцін мовы вылучаюцца ўказальныя словы (займеннік), якія не называюць прадметаў, прыкмет ці колькасці, а толькі ўказваюць на іх. Астатнія паўназначныя часціны мовы адносяцца да знамянальных. Да паўназначных часцін мовы звычайна адносяць і словы, што называюць стан асобы, асяроддзе (весела, сумна, холадна, шкада, досыць, нельга і падобныя) ці маюць значэнне ацэнкі (магчымасці або немагчымасці) і г. д. Гэты клас слоў у многіх даследаваннях называюць парознаму: прэдыкатывамі, катэгорыяй стану, безасабова-прэдыкатывымі словамі, прэдыкатывымі прыслоўямі.

Непаўназначныя – перш за ўсё службовыя словы. Асобны клас слоў дзеяслоўнага паходжання – звязкі (быць, стаць, з'яўляцца і падобныя) і часціцы. Такая класіфікацыя часцін мовы складвалася паступова і не з'яўляецца завершанай, бо пабудавана не на адзінай лагічнай аснове і не ахоплівае ўсіх магчымых класаў слоў. Яна традыцыйная і, пераважна, практычная, зручная для навучання ў школе.

У сучаснай навуковай літаратуры вылучаюцца 3 погляды на часціны мовы: анталагічны (у самой мове аб'ектыўна існуюць разрады слоў, яны нібы прапануюцца самой моўнай сістэмай), навуковы (людзі самі ствараюць класіфікацыі слоў і таму бясконца спрачаюцца пра колькасць часцін мовы), дыдактычны (як лепш падаць сістэму слоў мовы прыстасавальна да запатрабаванняў школы). Усе словы можна падзяліць на зменныя і нязменныя. Зменныя маюць сістэму форм, у кожнай з іх свой адпаведны сродак выражэння, звычайна канчатак. Нязменныя словы без канчаткаў.

Зменнымі словамі з'яўляюцца назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, займеннікі, дзеясловы, нязменнымі – прыслоўі, катэгорыя стану (безасабова-прэдыкатыўныя словы), мадальныя словы, усе службовыя словы і выклічнік. Акрамя таго, сярод зменных часцін мовы могуць быць нязменныя словы. Напрыклад, сярод назоўнікаў у асобную групу выдзяляюцца нескланяльныя словы тыпу *метро, дэпо, кенгуру, калібры* і інш. Зменныя словы скланяюцца (назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, займеннікі) або спрагаюцца (дзеясловы). Часціны мовы характарызуюцца розным наборам граматычных катэгорый і іх зместам. Найбольшую колькасць граматычных катэгорый мае дзеяслоў. Такім чынам, часціны мовы – гэта лексіка-граматычныя класы слоў, якія характарызуюцца катэгарыяльным (класіфікацыйным) значэннем, уласцівымі ім граматычнымі катэгорыямі, асноўнымі сінтаксічнымі функцыямі, спосабамі словаўтварэння.

Сістэма часцін мовы

У залежнасці ад ступені самастойнасці, сістэмы граматычных катэгорый, характару сінтаксічных функцый часціны мовы дзеляцца на два разрады – самастойныя і службовыя.

Самастойныя часціны мовы – назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, безасабова-прэдыкатыўныя словы – маюць лексічнае значэнне, намінацыйную функцыю, з'яўляюцца членамі сказа.

Назоўнік мае катэгарыяльнае значэнне прадметнасці, характарызуецца самастойнымі катэгорыямі роду, ліку і склону, у сказе выконвае сінтаксічную функцыю дзейніка і дапаўнення. Назоўнікі ўтвараюцца ўсімі спосабамі беларускага словаўтварэння.

Прыметнік мае катэгарыяльнае значэнне прыметы, дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне; граматычныя катэгорыі прыметніка сінтаксічна залежныя і рэалізуюцца праз сінтаксічную сувязь з назоўнікам. У сказе прыметнік выконвае тыповую сінтаксічную функцыю азначэння або выказніка. Прыметніку ўласцівыя спецыфічныя склонавыя канчаткі, словаўтваральныя і формаўтваральныя суфіксы.

Лічэбнік мае катэгарыяльнае значэнне колькасці, якое канкрэтызуецца ў значэннях – адцягнены лік, колькасць аднародных прадметаў, парадак іх пры лічэнні. Для лічэбнікаў характэрна катэгорыя склону; формы роду і ліку маюць толькі асобныя лічэбнікі. У сказе лічэбнікі могуць выконваць ролю любога члена сказа.

Займеннік паказвае на прадметы, прыметы прадметаў ці колькасць, не называючы іх. Лексічнае значэнне, марфалагічныя прыметы і сінтаксічная функцыя займенніка залежаць ад таго, якую часціну мовы ён «замяняе».

Дзеяслоў мае катэгарыяльнае значэнне працэсу, характарызуецца самай складанай сістэмай граматычных катэгорый і формаў; ён мае катэгорыі стану, пераходнасці – непераходнасці, трывання, ладу, часу, асобы, ліку.

Спрагальныя формы дзеяслова выконваюць сінтаксічную ролю выказніка, неспрагальныя – азначэння і акалічнасці. Для дзеяслова характэрна своеасаблівая сістэма словаўтварэння.

Прыслоўе абазначае прымету дзеяння, стану ці прымету якасці. Семантычна прыслоўі суадносяцца з усімі зменнымі часцінамі мовы і ўтвараюцца ад іх суфіксальна-прэфіксальным, суфіксальным спосабамі, а таксама спосабам адвербіялізацыі. Нязменнасць – асноўная марфалагічная прымета прыслоўяў. У сказе прыслоўі выконваюць функцыю акалічнасці.

Многія лінгвісты цяпер разглядаюць як асобную часціну мовы безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану), якая характарызуецца спецыфічным лексічным значэннем – абазначае стан прыроды ці чалавека; граматычнымі прыметамі – словы гэтай часціны мовы не змяняюцца; сінтаксічнай функцыяй – выконвае ролю выказніка (прэдыката) у безасабовых сказах: Весела на полі, слаўна пад бярозкай (К-с). Але пытанне пра вылучэнне ў асобную часціну мовы безасабова-прэдыкатыўных слоў канчаткова не вырашана. У школьнай практыцы гэтыя словы вывучаюцца ў межах прыслоўя.

Да другога разраду адносяцца службовыя часціны мовы – прыназоўнікі, злучнікі, часціцы. Яны не маюць намінатыўнага значэння і граматычных катэгорый, самастойнай сінтаксічнай функцыі – не з'яўляюцца членамі сказа. Ужываюцца яны толькі ў спалучэнні з самастойнымі часцінамі мовы і могуць выражаць адносіны паміж кампанентамі словазлучэння, канкрэтызаваць значэнні склонавых формаў (прыназоўнік), злучаць словы і часткі складаных сказаў, выражаючы сэнсавыя адносіны паміж імі (злучнік), а таксама даваць разнастайныя сэнсавыя і мадальнавалявыя, эмацыянальна-экспрэсіўныя ацэнкі слова, словазлучэння ці сказа (часціцы). Асобна ў сістэме часцін мовы стаяць выклічнікі і гукапераймальныя словы. Яны выражаюць пачуцці, розныя волевыя ўленні, але не называюць іх (выклічнік) або перадаюць з дапамогай моўных сродкаў розныя гукавыя з'явы (гукапераймальныя словы).

Сістэма часцін мовы, аднак, не з'яўляецца пастаяннай, нязменнай, бо не застаюцца нязменнымі межы кожнай часціны мовы, яе аб'ём. Адбываецца не толькі павелічэнне або змяншэнне колькасці слоў, якія ўваходзяць у пэўную часціну мовы, мяняецца і колькасць саміх часцін мовы. Адна з прымет (семантычная, марфалагічная, сінтаксічная), што ляжыць у аснове выдзялення пэўнай часціны мовы, можа ўзмацняцца або паслабляцца, у выніку мяняецца класіфікацыйная характарыстыка слоў гэтага разраду. Так, у навуковых граматыках у асобную часціну мовы цяпер вылучаюцца мадальныя словы. Мадальныя словы выражаюць суб'ектыўна-аб'ектыўныя адносіны асобы да зместу выказвання. Яны не змяняюцца, граматычна не звязаны з іншымі словамі ў сказе, не з'яўляюцца членамі сказа, як правіла,

выдзяляюцца інтанацыйна, звычайна выконваюць функцыю пабочных слоў:
Па-над рэчкай у лузе квяцістым мы хадзілі, бывала, не раз (К-с).

Упершыню ў сістэму часцін мовы мадальныя словы ўключыў В.У. Вінаградаў, ахарактарызаваўшы іх як самастойны лексіка-граматычны разрад слоў. Няма адной думкі ў вучоных адносна кваліфікацыі дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. Хоць традыцыйна яны лічацца асобнымі формамі дзеяслова, спецыфіка іх лексічнага значэння, сістэма граматычных катэгорый, асаблівасці сінтаксічнай функцыі далі падставу некаторым вучоным, напрыклад Н.М. Шанскаму, А.Н. Ціханаву, разглядаць гэтыя словы як асобныя часціны мовы. Колькасць слоў той ці іншай часціны мовы не застаецца нязменнай. Словы могуць змяняць лексічнае і граматычнае значэнні, набываць іншую сінтаксічную функцыю і пераходзіць у іншы лексіка-граматычны разрад. Так, прыслоўі папаўняюцца за кошт страты формаў словазмянення іншымі часцінамі мовы. У сучаснай беларускай літаратурнай мове пераход зменных часцін мовы ў разрад прыслоўяў адбываецца даволі актыўна. Словы трацяць сувязь з суадноснай часцінай мовы (з зыходнай яе формай), на базе якой утварылася: датла ← тло, спрадвеку ← век, сёння ← се дня. Адбываецца зліццё прыназоўнікава-склонавай формы зменнай часціны мовы ў адно слова (знізу, справа, збоку), змена сінтаксічнай функцыі слова ў сказе. У выніку субстантывацыі прыметнікі пераходзяць у назоўнікі. Існуе два тыпы такога пераходу – лексікалізацыя асобнай граматычнай формы прыметніка, г. зн. пераўтварэнне яе ў новую лексічную адзінку (параўн.: паляўнічы нож і старанны паляўнічы), і семантыка-граматычнае пераафармленне цэлай парадэгмы (параўн.: малады чалавек і малады, старыя людзі і старыя). Пры лексікалізацыі новае слова атрымлівае ўсе прыметы, характэрныя для той часціны мовы, у якую яно пераходзіць, пры семантыка-граматычным пераафармленні парадэгмы формы словазмянення новага слова захоўваюцца. Напрыклад, субстантываваныя прыметнікі маюць ранейшую парадэгму скланення. У выніку пераходу прыметнікаў у назоўнікі лексічнае значэнне якасці прыметніка губляецца, якасць абстрагуецца і выступае як паказчык прадметнасці. Мяняюцца і граматычныя характарыстыкі субстантываваных прыметнікаў – катэгорыі роду, ліку і склону становяцца незалежнымі: Шчаслівы той, хто ў сталасці сваёй дапамагае жыць прыгожа маладым (Б.). І прыйдзе яшчэ летапісец, каб час вечным сковам звязаць, каб толькі сапраўднае ўзвысіць, адзіную праўду сказаць (С. З.). Семантыка-граматычнае пераафармленне цэлай парадэгмы адбываецца пры пераходзе дзеепрыметнікаў у прыметнікі (пры ад'ектывацыі). Асноўнай прычынай ад'ектывацыі дзеепрыметнікаў з'яўляецца змена імі семантыкі: прымета, набытая ў выніку пэўнага дзеяння, становіцца пастаяннай, нязменнай; на змену прамому значэнню, поўнаасцю суадноснаму з дзеяслоўным, прыходзіць

пераноснае значэнне і пашырэнне слоўных сувязей. Такія дзеепрыметнікі губляюць граматычныя значэнні часу, стану, трывання і ўзмацняюць лексічнае значэнне якасці: жаданы госць, несканчоныя дарогі, незлічоныя дні. Восень зроду такой не была: залатая, пахучая, цёплая (Гіл.). З цяністых груш і яблынь маладых сарваў лісты гаручыя віхор (М.Т.). Маленства – гэта багацце, тая гаючая крыніца, якую мы носім у сабе і з якой спатольваем і будзем спатольваць яшчэ не раз прагу жыцця (Сач.). Некаторыя назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі могуць страчваць сваё лексічнае значэнне, набываць абстрактнасць і ўказальнасць і пераходзіць у разрад займеннікаў – з'ява пранаміналізацыі: Ганна была ўжо не тая гарэзлівая ганарліўка, другая жанчына глядзела на жыццё іншымі вачыма (І.М.). Ішлі пераважна пажылыя... Аднаго высокага мужчыну падтрымліваў падлетак (Хадк.). За кошт іншых часцін мовы актыўна папаўняецца прыслоўе: пайсці да хаты дзеда Васі – пайсці дахаты; засмуціцца ў дзень атэстацыі – удзень пайшоў дождж. Разрад прыназоўнікаў папаўняецца за кошт прыслоўяў і дзеепрыслоўяў – кан'юнкцыяналізацыя: Усё навакольнае раскрываецца мне... То поле абапал гасцінца, то луг, то старыя, карэлыя бярозы... (Б.). Ад прадзедаў спакон вякоў мне засталася спадчына (Куп.). Нягледзячы на ранні час, куранёўцы жылі сваім клапатлівым жыццём (І.М.).

Пытанні і заданні

1. Якія значэнні мае тэрмін «граматыка»? Што з'яўляецца аб'ектам яе вывучэння?
2. Які змест і аб'ём тэрміна «марфалогія»?
3. Якія задачы вывучэння марфалогіі?
4. Якое месца займае марфалогія сярод іншых раздзелаў мовазнаўства?
5. Што такое граматычнае значэнне?
6. Назавіце сродкі і спосабы выражэння граматычных значэнняў.
7. Што ўключае паняцце «граматычная катэгорыя»?
8. Што такое словаформа?
9. Што такое парадыгма?
10. Дайце азначэнне паняцця «часціны мовы».
11. Якія прынцыпы вылучэння і размежавання часцін мовы?
12. Ці можна ахарактарызаваць слова як часціну мовы па-за кантэкстам?
13. Якія часціны мовы называюцца самастойнымі, а якія службовымі? Назавіце іх асноўныя кваліфікацыйныя характарыстыкі.
14. У сувязі з чым мяняецца аб'ём той ці іншай часціны мовы? Раскажыце пра пераход слоў з адной часціны мовы ў другую.

Тэма 2. Назоўнік

Пытанні для абмеркавання

1. Назоўнік як часціна мовы.
2. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў.
3. Катэгорыя роду.
4. Катэгорыя ліку.
5. Катэгорыя склону.
6. Скланенне.

Назоўнікі – гэта словы з агульным значэннем прадметнасці, якія называюць канкрэтныя прадметы, асоб, жывыя істоты і арганізмы, рэчывы, з’явы прыроды, розныя падзеі, а таксама ўласцівасці, якасці, дзеянні, стан.

Агульнае граматыч. значэнне прадметнасці выражаецца ў граматычных катэгорыях ліку, склону і класіфікацыйных катэгорыях роду і адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці. У Беларускай граматыцы 1985 г. указаны 3 граматычныя катэгорыі; род, лік, склон, бо ў канцы 80-х гг. катэгорыя адуш./неадуш.-ці лічылася класіфікацыйнай.

Значэнне прадметнасці характэрна ўсім назоўнікам, як адушаўлёным, так і не адушаўлёным, як канкрэтным, так і абстрактным. Граматычнае значэнне прадметнасці падтрымліваецца лексічным значэннем: назоўнікі называюць прадметы рэчаіснасці: *поле*; рэчы: *кніга*; жывых істот: *чалавек*; асоб: *маці*; з’явы прыроды: *дождж*; з’явы грамадскага жыцця: *выбары*. Значэнне прадметнасці назоўнікаў – граматычнае значэнне ў шырокім сэнсе і афармляецца яно праз 4 граматычныя катэгорыі: род, лік, склон, адуш./неадуш.

Марфалагічныя адметнасці: 1) мае класіфікацыйныя катэгорыі: род, аду/неадун; 2) словазменны; змяняецца па ліках, склонах; 3) мае адметную сістэму словазмянення: частка назоўнікаў змяняецца па склонах, ліках (*стол*); частка толькі па склонах (множналікавыя наз: *дзверы*); частка назоўнікаў граматычнае значэнне роду, ліку, склону выражае адной формай у кантэксте (*стада поні*).

Сінтаксічныя прыметы: 1) можа быць любым членам сказа, часцей дзейнік (Н. скл.), дапаўненне (ва ўскосных склонах), а таксама выказнік (Сцёпка(*дзеінік*) – рабак(*выказнік*)); 2) можа мець пры сабе дапасаванае азначэнне: *халодная раніца, зорныя ночы*; 3) можа быць галоўным словам у словазлучэнні: *хата суседа*; 4) могуць залежаць ад дзеяслова, прыметніка, прыслоўя: *пісаць пісьмо, мокры ад дажджу, злева ад дарогі*.

Гэты клас слоў пастаянна папаўняецца. Для гэтага выкарыстоўваюцца ўсе спосабы словаўтварэння, найбольш прадуктыўны – марфемны спосаб.

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

У залежнасці ад граматычнага значэння і асаблівасцей праяўлення марфалагічных катэгорый, назоўнікі падзяляюцца на:

агульныя, уласныя – агульныя назоўнікі – назвы шэрагу аднародных прадметаў. Іх пераважная большасць. Для таго, каб вылучыць пэўныя прадметы з шэрагу аднародных існуюць індывідуальныя назвы – уласныя назоўнікі (імёны, імёны па бацьку, прозвішчы, псеўданімы, мянушкі,

астранамічныя, геаграфічныя назвы, назвы вуліц, рэк, азёр, назвы гістарычных падзей, назвы кніг, твораў...);

канкрэтныя, абстрактныя Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы, з’явы, падзеі, якія могуць быць прадстаўлены па-асобку і лёгка паддаюцца лічэнню: *дрэва, кніга*. Абстрактныя назоўнікі абазначаюць адцягненыя паняцці, псіхічныя працэсы, пачуцці, стан: *розум, шчасце*. Яны звычайна ўжываюцца толькі ў форме адз. ліку, не могуць спалучацца з колькаснымі лічэбнікамі, аднак могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі: *трохі ўвагі, шмат цярпення*;

адушаўлёнасці /неадушаўлёнасці – адушаўлёныя назоўнікі абазначаюць назвы людзей, жывёл, птушак, рыб, насякомак: *воўк, слесар*; неадушаўлёныя назоўнікі – прадметы нежывай прыроды, з’явы і падзеі рэчаіснасці: *вуліца, дом*. Паняцце адушаўлёнасці /неадушаўлёнасці ў граматыцы не адпавядае паняццю “жывое-нежывае” ў біялогіі. Граматычнае адрозненне адушаўлёных /неадушаўлёных назоўнікаў выражаецца формай В. скл.;

асабовыя/неасабовыя: асабовыя абазначаюць асобу чалавека (*цар, маці*), усе астатнія назоўнікі з’яўляюцца неасабовымі;

зборныя/рэчыўныя Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць асоб, жывых істот, аднародных прадметаў як адно цэлае: *студэнцтва, птаства*. Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу: - назвы харчовых прадуктаў і с/г культур: *мёд, тлушч*; - назвы будаўнічых матэрыялаў: *цэмент, бетон*; - назвы відаў тканін: *шоўк, паркаль*; - назвы выкапняў і металаў: *нафта, жалеза*; - назвы хімічных рэчываў і лекаў: *ацэтон, бензін*. З некаторымі зборнымі і рэчыўнымі назоўнікамі суадносяцца адзінкавыя назоўнікі – сінгулятывы – словы, якія называюць адзінкавыя прадметы, вылучаныя з сукупнасці аднародных прадметаў, або з масы аднароднага рэчыва: *гарох – гарох-ын-а (сінгулятыў), галлё – гал-інк-а (сінгулятыў)*.

Канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі

Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы, з’явы, падзеі, якія могуць быць прадстаўлены па-асобку і лёгка паддаюцца лічэнню: *дрэва, кніга*. Яны маюць адз. і мн. лік (ёсць выключэнні: множналікавыя наз.: *акуляры*). Усе канкрэтныя назоўнікі спалучаюцца з колькаснымі і парадкавымі лічэбнікамі: *адно дрэва*.

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць адцягненыя паняцці, псіхічныя працэсы, пачуцці, стан: *розум, шчасце*. Яны звычайна ўжываюцца толькі ў форме адз. ліку, не могуць спалучацца з колькаснымі лічэбнікамі, аднак могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі: *трохі ўвагі, шмат цярпення*. Асобныя абстрактныя назоўнікі пры канкрэтызацыі набываюць форму мн. ліку: *гэтыя цяжкасці, першыя выпрабаванні*. Некаторыя абстрактныя назоўнікі маюць форму толькі мн. ліку: *абставіны, адносіны*. Абстрактныя назоўнікі м. р. у Р. скл. адз. л. маюць канчатак - у(ю): *розуму, поспеху*. Большасць абстрактных назоўнікаў утварылася ад прыметнікаў і дзеясловаў пры дапамозе спецыфічных суфіксаў -асць-(осць), -

к-, -б-, -ын-: *смел-асць, весял-осць, разгруз-к-а, бараць-б-а, дабр-ын-я*; або бязафіксным спосабам: *сум, крык*.

Рэчыўныя назоўнікі

Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу. Такія рэчывы можна дзяліць на часткі, пры гэтым яны захоўваюць назву цэлага, можна вымяраць пры дапамозе вагі і аб'ёму: *літр бензіну, кілаграм мяса*. Да рэчыўных назоўнікаў адносяцца: - назвы харчовых прадуктаў і с/г культур: *мёд, тлушч*; - назвы будаўнічых матэрыялаў: *цэмент, бетон*; - назвы відаў тканін: *шоўк, паркаль*; - назвы выкапняў і металаў: *нафта, жалеза*; - назвы хіміч. рэчываў і лекаў: *ацэтон, бензін*. Такія назоўнікі звычайна ўжываюцца ў форме адз. ліку і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі: *шчаўе, чай*. Могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі: *многа бульбы, мала чаю*. Ужываюцца з адзінкамі меры, вагі, даўжыні. Некаторыя рэчыўныя назоўнікі маюць форму толькі мн. ліку: *духі, дрожджы*. Некаторыя рэчыўныя назоўнікі могуць набываць форму мн. ліку калі: - абазначаюць гатункі, вырабы з рэчываў, гэтыя назоўнікі ўваходзяць у склад тэрміналагічных спалучэнняў: *калійныя солі, мінеральныя воды*; - указваюць на значную плошчу, занятую рэчывам ці культурай: *калгасныя жыты, сібірскія снягі*. У Р. скл. адз. ліку маюць канчатак -у(ю): *бетону, спірту*. Але: *хлеба, аўса, жаўтка, бульёна*.

Адзінкавыя назоўнікі – сінгулятывы – словы, якія называюць адзінкавыя прадметы, вылучаныя з сукупнасці аднародных прадметаў, або з масы аднароднага рэчыва. Яны ўтвараюцца ад рэчыўных і зборных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў -ін-(ын), -інк-(ынк): *гарох – гарош-ын-а (сінгулятыў) галлё – гал-інк-а (сінгулятыў), салом – салом-інк-а (сінгулятыў)*. Нельга блытаць сінгулятывы і адзіночналікавыя назоўнікі: *боль, сум*.

Зборныя назоўнікі

Зборныя назоўнікі – абазначаюць сукупнасць асоб, жывых істот, аднародных прадметаў як адно цэлае: *студэнцтва, птаства*. Звычайна ўжываюцца толькі ў форме адз. ліку і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі, аднак некаторыя могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі: *многа звар'я, шмат птаства*. Маюць словаўтваральныя суфіксы -ств(цтв)-, -нік, -няк, -ін, -і: *птаства, звар-і-о*. Зборныя назоўнікі маюць суадносныя аднакаранёвыя матываваныя словы, ад якіх яны ўтвараюцца пры дапамозе суфікса: *корань – карэнне*. Адхіленне ад нормы: *карэнні, бяргвенні, лісці, калоссі* і інш. У пэўным кантэксце значэнне зборнасці могуць набываць і іншыя назоўнікі ў форме адз. ліку: *была б і ягада і грыб, калі б наведаў гасць*.

Катэгорыя адушаўлёнасці /неадушаўлёнасці

Катэгорыя адушаўлёнасці /неадушаўлёнасці назоўнікаў з'яўляецца лексіка-граматычнай кваліфікуючай, намінацыйнай катэгорыяй. Яна цесна звязана з катэгорыяй роду. Адушаўлёныя назоўнікі – гэта пераважна словы мужчынскага і ніякага роду; назоўнікаў н.р. няма: гэта словы *насякомае*,

млекакормячае і пад., назвы маладых, недарослых істот: *дзіця, хлапчаныя (хлапчанё), цяля (цялё), ласяня (ласянё)*. Непаслядоўнасць у граматычным выражэнні адуш./неадуш. з'яўляецца падставай таго, што ў лінгвістычнай літаратуры адуш./неадуш. не заўсёды прызнаецца граматычнай катэгорыяй, а адушаўленыя і неадушаўленыя назоўнікі разглядаюцца як лексіка-граматычныя разрады.

У адушаўл. наз. у мн. л. форма В. скл. супадае з формай Р. скл.: *запрог гнядога каня – няма гнядога каня*. **У неадуш. наз у мн. ліку** форма вінавальнага супадае з формай назоўнага склону: *сжалі спелы ячмень – стаіць спелы ячмень*.

Так да адушаўлёных адносяцца:

- назвы памёршых людзей: *мярцвяк, нябошчык, тапелец*
- міфічных істот: *бог, чорт, русалка, лясун, дамавы*
- назвы шахматных фігур ці фігур на картах, а адсюль – і назвы саміх карт: *кароль, афіцэр, пешка, туз, валет*
- назвы лялек: *лялька, марыянетка, бураціна, клоўн, чыпаліна*
- назвы страваў: *лешч, шчупак*
- словы з пераносным значэннем, якія называюць жывых істот: *язык* (дзівак), *арыгінал* (дзівак, непадобны на іншых), сінтаксічная спалучальнасць якіх абмежаваная: *пень, дубіна, шляпа, піла* і г. д.

Катэгорыя роду

Катэгорыя роду – класіфікацыйная граматычная катэгорыя, якая з'яўляецца адным з асноўных сродкаў выражэння значэння прадметнасці. Марфалагічна катэгорыя роду праяўляецца толькі ў формах адз. ліку. Усе назоўнікі, за выключэннем множнадзікавых (*акуляры*), адносяцца да аднаго з 3-х родаў: ж., м., н. Род назоўнікаў можна вызначыць: 1) марфалагічна: вызначаецца па сістэме склонавых канчаткаў скланяльных назоўнікаў: *вясна ж. р.*; 2) сінтаксічна: вызначаецца ў кантэксце па форме дапасаванага азначэння, або выказніка, выражанага дз. пр. часу адз. ліку: *тлумны Баку*; 3) семантычна: вызначаецца па семантыцы: *бацька м.р.*

Да **м. р.** адносяцца: - назоўнікі з асновай на цвёрды зычны і **г, к, х**, якія маюць нулявы канчатак у Н. скл., адз. ліку: *завод, лес*; - назоўнікі з асновай на мяккі зычны і на **-й**, якія маюць нулявы канчатак у Н. скл. і канчатак **-я(ю)** у Р. скл., адз. ліку: *алень, гай*; - большасць назоўнікаў з асновай на зацвярдзелы зычны (**ж, ш, дж, ч, р, ц**) і нулявы канчатак у Н. скл.: *трактар, дождж*; - некаторыя адушаўленыя назоўнікі з канчаткам **-а(я)**, якія абазначаюць: асоб мужчынскага полу: *бацька*, субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі з такім жа значэннем: *хворы*; - мужчынскія асабовыя ўласныя імёны: *Кузьма*; - назоўнікі з эмацыянальна-ацэначнымі суфіксамі: **-к-, -як-, -іск-, -ішч (-ышч)**: *верабейка, дамиска*; - назоўнікі **сабака, цяцька**; - іншамоўныя нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу або сукупнасць асоб, а таксама жывых стот незалежна ад палавой прыналежнасці: *аташэ, кюры*. Утварэнне: суфіксы **-ок-(ёк), -ак-(як), -ік-(ык), -авік-(явік), -нік-, -інец-, -ізм-(ызм)**: *рыбак, гасцінец*.

Да **ж.р.** адносяцца: - назоўнікі з канчаткам -а(-я) у Н.скл. адз.л.: *кніга, вежа*. Выключэнне складаюць назоўнікі са значэннем асоб мужчынскага полу: *бацька, стараста.*; - назоўнікі з асновай на мяккі зычны, якія маюць нулявы канчатак у Н.скл. і канчатак -і у Р. скл. адз. л.: *соль, далонь*; - назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, які некалі быў мяккім, а потым зацвярдзеў (р, ц) і з асновай на губныя. Гэтыя назоўнікі маюць таксама нулявы канчатак у Н. скл. і канч -і(-ы) у Р. скл. адз. л.: *печ, ноч*. Пры ўтварэнні назоўнікаў ж.р. выкарыстоўваюцца суфіксы -ін- (-ын-), -іц-(-ыц-), -м-, -от- (-ат-), -б- і інш.: *краіна, кастрыца*.

Да **н.р.** адносяцца: - назоўнікі з асновай на цвёрды або мяккі зычны, якія маюць у Н. скл. адз. л. канчатак -о(-ё) пад націскам ці -а, -е не пад націскам: *сяло, галлё*; - рознаскланяльныя назоўнікі на -мя: *польмя, племя, стрэмя, бярэмя, імя*; - назоўнікі – назвы маладых істот: *дзіця, ягня*. Пры ўтварэнні назоўнікаў ніякага роду выкарыстоўваюцца суфіксы -ств-(-цтв-), -ішч- (-ышч-), -анн-(-енн-), -[й]- і інш.: *птаства, цярпенне*.

Назоўнікі агульнага роду – назоўнікі, якія мяняюць значэнне граматычнага роду ў залежнасці ад таго, называюць яны асобу м. або ж. полу: *руплівы (-ая) стараста*. Гэтыя назоўнікі маюць граматычныя прыметы жаночага роду, але вызначаюцца як назоўнікі агульнага роду. Звычайна яны змяшчаюць неадабральную характарыстыку асобы: *злюка, крыўляка*.

Род складанаскарочаных назоўнікаў, абрэвіатур і запазычаных назоўнікаў

У складанаскарочаных назоўніках і абрэвіатурах граматычны род вызначаецца дваяка. У словах, якія скланяюцца як звычайныя назоўнікі, род вызначаецца па фармальнай прымеце, г.зн. словы на зычны адносяцца да мужчынскага роду, словы на -о (не пад націскам -а) да ніякага роду: прафкам. Род ініцыяльных абрэвіатур, якія не змяняюцца, вызначаецца па роду асноўнага слова ў спалучэнні слоў, якое адпавядае гэтай абрэвіатуры: НДІ (навукова-даследчы інстытут) – м. род. Большасць нязменных запазычаных неадушаўлёных назоўнікаў адносіцца да ніякага роду: *паліто, метро, турнэ*. Нязменныя запазычаныя назоўнікі, якія абазнач назвы жывёл і птушак, пераважна адносяцца да м.рода: *поні, какаду*. Толькі асобныя словы захоўваюць той род, да якога адносіцца агульнае родавае найменне: *цэцэ, івасі*. Такім жа чынам вызначаецца і род асобных неадушаўлёных назоўнікаў: *кальрабі* – *капуста* ж.р. Род нязменных назоўнікаў-геаграфічных назваў, назваў газет, часопісаў вызначаецца па граматычным родзе агульнага назоўніка, які абазначае родавае паняцце: *Сочы* (горад) – м.р. Род запазычаных абрэвіатур вызначаецца па знешняй форме слова: *інтэрнал* (праз рус. з англ. Interpol – International Criminal Police Organization).

Катэгорыя ліку

Катэгорыя ліку назоўнікаў – гэта словазменная, намінацыйная марфалагічная катэгорыя, якая выражаецца ў проціпастаўленні форм адзіночнага ліку і форм множнага ліку. Форма адзіночнага ліку азначае, што прадмет прадстаўлены ў колькасці, роўнай аднаму: *стол, дом, акно*,

настаўнік, дзіця. Форма множнага ліку абазначае, што прадмет прадстаўлены ў колькасці большай, чым адзін.

Катэгорыя ліку намінацыйная, таму што на значэнне адзіночнага або множнага ліку звычайна паказвае семантыка слова, граматычны сродак самой словаформы і не патрабуецца кантэкст, каб вызначыць род назоўнікаў.

Не ўсе назоўнікі ў беларускай мове маюць супраціпастаўленыя формы адзіночнага і множнага ліку. Адны з такіх назоўнікаў ужываюцца толькі ў форме множнага ліку (множналікавыя), другія толькі ў форме адзіночнага ліку (адзіночналікавыя).

Да адзіночналікавых адносяцца назоўнікі, якія маюць:

- рэчывынае значэнне: *бавоўна, вугаль, смала, квас, малако*
- значэнне зборнасці: *моладзь, студэнцтва, бедната, павуцінне*
- абазначаюць абстрактныя паняцці: *якасці, уласцінасці, дзеянне, стан: блакіт, сіль, дабрата, хада, плач*
- назвы вучэнняў, грамадскіх плыняў, мерапрыемстваў, галін навукі і г.д.: *сацыялізм, шавінізм, індустрыялізацыя, лінгвістыка, алгебра, заалогія.*
- назвы напрамкаў свету: *поўнач, поўдзень, усход, захад*
- назвы астранамічных і геаграфічных аб'ектаў: *Венера, Месяц, Зямля, Азія, Еўропа, Беларусь*
- імёны ўласныя: *БДУ, ЛіМ, Крапіва, Іван*
- не маюць форм множнага ліку некаторыя назоўнікі на -мя: *семя, цемя.*

Да множналікавых адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць:

- прадметы, што складаюцца з дзвюх ці некалькіх частак: *вілы, абцугі, акульяры, ціскі;*
- сукупнасць чаго-небудзь, што ўяўляецца як нешта цэласнае: *грошы, нетры, плаўні, ападкі, зёлкі, карункі, манаткі, каракулі;*
- рэчывы: *дровы, духі, лекі, кансервы, зразы, гульты;*
- звычаі, абрады, святы: *хованкі, вячоркі, радзіны, памінкі, агледзіны;*
- форму множнага ліку маюць і некаторыя ўласныя імёны, назвы астранамічных аб'ектаў, геаграфічныя назвы: *сузор'е Пляды, Альпы, Карпаты, Кухавічы;*
- прамежкі часу ці прасторавыя паняцці: *суткі, будні, канікулы.*

Множналікавыя назоўнікі, што абазначаюць прадметы, якія могуць падлягаць злічэнню: *вароты, граблі, драбіны, вілы* і пад., а таксама прамежкі часу: *суткі*, не пазбаўлены супрацьпастаўлення "адзінканасць – множнасць". Значэнне ліку ў іх выражаецца сінтаксічна: адзіночнага – спалучэннем са словам адны: *адны сані, адны вілы, адны суткі*, множнага – спалучэннем з лічэбнікамі: *двое варот, трое саней, чацвёрта сутак, некалькі сутак*. Усе астатнія множналікавыя назоўнікі не спалучаюцца з лічэбнікамі і не выражаюць супрацьпастаўлення "адзінканасць – множнасць".

Катэгорыя склону

Катэгорыя склону – гэта словазменная, сінтаксічная катэгорыя, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншага слова ў сказе ці словазлучэнні. Дадзеная катэгорыя праяўляецца фармальна праз канчаткі імён ці

сінтаксічным спосабам у нескланяльных назоўнікаў праз дапасавання да іх словы. Гэта катэгорыя залежыць у асноўным ад адносін паміж словамі ў сказе. У сучаснай беларускай мове налічваецца шэсць склонаў, акрамя таго захаваліся рэшткі клічнага склону, які ў сённяшніх граматычных апісаннях не разглядаецца ў якасці самастойнага, хаця вылучаўся ў першай беларускай граматыцы, быў характэрным для агульнаславянскай мовы. Значэнне кожнага склону служыць даволі складаным комплексам семантычных функцый і граматычных характарыстык, якія рэалізуюцца ў залежнасці ад ролі, месца імені ў сказе.

У адных выпадках форма склону не залежыць ад семантыкі ні самаго назоўніка, ні таго слова, з якім гэты назоўнік звязаны. Такія склонавыя значэнні лічацца асноўнымі. Для Н.с. – суб'ектнае значэнне (функцыя дзейніка), для В.с. – аб'ектнае (прамога дапаўнення), для М.с. – акалічнаснае (месца). Н., Р., Д., В. склоны служаць у асноўным для выражэння суб'ектна-аб'ектных адносін, і зрэдку набываюць значэнне акалічнасці ці азначальнае. Т. склон выражае суб'ектнае значэнне, абазначае вытворцу дзеяння (ужываецца як без прыназоўнікаў, так і з імі). М. склон ужыв. толькі з прыназоўнікамі, што дазваляе выражаць розныя прыватныя значэнні ў межах асноўнага – аб'ектнага, акалічнаснага, азначальнага. Формы М.с. абазначаюць: аб'ект маўлення, думкі, пачуцці, стан, месца і час дзеяння, прыладу і сродак дзеяння, спосаб дзеяння, якасць прадмета праз адносіны да іншых прадметаў.

Класіфікацыя назоўнікаў па тыпах скланення

Скланенне – змяненне назоўнікаў па склонах, а таксама гэта клас слоў, аб'яднаных агульнымі флексіямі і родамі. Вылучаюць 3 тыпы скланення: субстантыўнае, ад'ектыўнае (назоўнікі, якія ўтвар. марфалага-сінтакс. сп. шляхам субстантывацыі), змешанае (наз., якія па форме падобны да прынал. прым., у асноўным гэта ўласн. імёны, антрапонімы і тапонімы).

У субстантыўным скланенні вылучаецца 5 тыпаў:

- да 1 скланення адносяцца наз. ж. р. з канчаткамі -а-, -я- у Н.с. (вясна, зямля)
- да 2 скланення адносяцца: а) назоўнікі м.р. з нулявым канчаткам (дзень, студэнт); б) размоўна-бытавыя формы ўласных імёнаў (Пятро, Дняпро); в) назоўнікі з канчаткам -а і эмацыйна-ацэначным суфіксамі -іск-, -ішч-, -к-: агніска, даміска, дамішча; г) назоўнікі н.р. з канчаткам -а, -о, -е: акно, возера, зерне; д) 5 назоўнікаў на -мя: вымя, цемя, семя, бярэмя, полымя.
- да 3 скланення адносяцца назоўнікі з нулявым канчаткам ж.р. у Н.с.: ноч, мыш, Сібір
- да 4 скланення (нулявое скланенне) адносяцца:
 - 1) агульныя і ўласныя назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны: кіно, метро;
 - 2) назоўнікі ж.р. іншам. паходж. з асновай на зычны: мадам
 - 3) жаночыя прозвішчы, якія заканч. на зычны: Карпук, Турак, Скорб

4) жаночыя прозвішчы, якія ўтварыліся ад апелятываў н.р. або ад тых, род якіх можна вызначыць: Кукла, Шыла, Долата

5) прозвішчы на -о і -іх: Кахно, Бялых, Чарных

6) назоўнікі, якія складаюцца з прэфікса паў-: паўяблыка, паў-Амерыкі

7) частка абрывіятур: ДАІ, ААН

8) назоўнік *маці* (наз. маці мае парадыгму ў адз. і мн. л.: маці, мацеры, мацеры, маці, мацерай, аб мацеры; мацеры, мацярэй, мацярам ...)

9) нескланяльныя назоўнікі

- да 5 скланення адносяцца рознаскланяльныя назоўнікі – наз., якія маюць канчаткі розных тыпаў скланення:

1) наз. м.р. з канч. -а,-я: бацька, Вася, старшыня, Кузьма

2) назвы малад. істот: цяля(ё), жарабя (ё), ягня (ё), дзіця (ё)

3) 3 наз. на -мя: імя, племя, стрэмя.

Праваніс склонавых канчаткаў назоўнікаў 1 скланення

У Д. і М.с. адз.л. канч. супадаюць.

-Е пры аснове на цвёрды (вадзе); пры аснове на г, х, якія абавязкова чаргуюцца з з, с (нага, муха)

-І пры мяккай аснове (калі наз. не абазн. асобу чал.): лазня

-Ы пры зацвярдз. аснове: дж, ч, ж, ш, р, ц: ружа

пры аснове на к, якое // з ц (абавязкова) з націскам на аснове: рэчка

-Э пры аснове на к, якое // з ц і націскам на канчатку: дачка

Праваніс склонавых канчаткаў назоўнікаў 3 скланення

У Р., Д., М. склонах назоўнікі маюць канчаткі:

- канчатак **-і** пры цвёрд. і мяк. аснове:

Н. верф пльнѣ

Р. верфі пльні

Д.верфі пльні

В. верф пльні

Т. верф'ю пльнію

М. аб верфі аб пльні

- канчатак **-ы** пры зацвярдз. аснове (печ, мыш, Сібір). У Тв. скл. у становішчы паміж галоснымі, 9 зычнымі (з, л, н, с, дз, ц, ж, ч, ш), подоўжн. (маладосцю)

Праваніс склонавых канчаткаў назоўнікаў 2 скланення ў родным склоне

Асаблівую ўвагу патрабуюць назоўнікі м.р. з нулявымі канчаткамі, якія ў Р.скл. маюць канчаткі **-а/-я, -у/-ю**.

З канчаткамі **-а/-я** выкар.: -усе адуш. наз-кі: *павук-павука, нябожчыка і г.д;* - наз-кі неадуш., якія абазнач. прадметы, што падаюцца злічэнню: *дом - дома, коміна, агурка;* усе адзінкі вымярэння: *метр - метра, гектар - гектара;* геаграф. назвы: *Мінска;* -астранаміч. назвы: *Марса, Месяца;* назвы міфічных істот: *лесавіка;* - трывалыя навуч. паняцці: *сінуса, сіноніма;* часткі цела чалавека: *чэрапа;* розныя стравы; спарт. гульні: *футбола, танца;* карт.гульні.

З канчаткамі **-у/-ю** выкарыст.: -абстр. наз: смутку, стрху; - аддзеясл. наз.: выход – *выхаду* (з сітуацыі), **але** (сустрэліся каля) *выхада*; з’явы прыроды: *дажджу, снегу*.

Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў 2 скланення ў месным склоне

У М. скл. усе наз. 2 скл. маюць наступныя канчаткі:

-е усе наз-кі з цвёрд. асновай: дуб-дубе, аб сыне; пры аснове на г/х, чарг. з/с: гароху - гаросе.

-і: пры мяк. аснове, калі наз-к не абазначае асобу чалавека: конь – кані, бой – (у) баі.

-ё/ю пры мяк. аснове, калі наз. абазнач. асобу чалавека: герой – герою, геній – аб генію.

-ы: пры зацвярдз. аснове, калі наз. не абазначае асобу чалавека: трактар - (аб) трактары, шалашы.

-у: пры зацвярдз. аснове, калі асоба чалавека: аб друкару; пры аснове на г, к, х, асоба чалавека: аб Алегу.

Усе назоўнікі з асновай на **-к-:** (у) блоку, з асновай на г/х, якое не перайшло ў з/с: мех - у мяху, вуха - аб вуху. Назвы гарадоў на г/х.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю назоўнік.
2. Якія лексіка-граматычныя разрады мае назоўнік?
3. Па якіх крытэрыях можна вызначыць род назоўнікаў?
4. Як фармальна праяўляецца катэгорыя склону?
5. Якія назоўнікі адносяцца да множналікавых?
6. Назавіце класіфікацыю назоўнікаў па тыпах скланення.

Тэма 3. Прыметнік

Пытанні для абмеркавання

1. Прыметнік і яго лексіка-граматычныя разрады.
2. Ступені параўнання прыметнікаў.
3. Скланенне прыметнікаў.

Прыметнік – гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні *які?, якая?, якое?, якія?, чый?, чыя?, чыё?, чые?* Напрыклад: *блакітнае* неба, *драўляная* паліца, *лісіная* нара.

Прымета можа заключацца непасрэдна ў самім слове (*белы, мокры, стары, халодны*), можа перадавацца праз адносіны аднаго прадмета да другога (*жалезны* – зроблены з жалеза, *вясковы* – які знаходзіцца ў вёсцы), праз адносіны прадмета да дзеяння (*вылічальны, друкавальны* – з дапамогай якога можна вылічаць, друкаваць). Прыметнікі могуць таксама абазначаць прымету паводле прыналежнасці прадмета пэўнай асобе ці жывой істоце (*дзядулева хата, Мурчыны кацяняты*).

Прыметнік мае граматычныя формы роду, ліку і склону, у якіх ён дапасуецца да назоўніка (значыць, яны не самастойныя, а залежныя ад назоўніка). Пры змене формы назоўніка змяняецца і форма прыметніка: *вялікі горад, у вялікім горадзе, у вялікіх гарадах*.

У сказе прыметнік найчасцей выступае ў ролі дапасаванага азначэння: *Здаецца, звінела над усёй гэтай прыгажосцю нячутная песня – яе спявала шэрая ралля, попельна-шызае неба, далёкія серабрыстыя зоркі.* (І.Н.) Прыметнік можа выступаць і ў ролі простага іменнага выказніка: *Ночы золкія, пранозлівыя, халодныя.* (Лупс.) Даволі часта прыметнік выступае ў ролі іменнай часткі састаўнага выказніка: *Ноч стаяля светлая, сухая і бязветраная.* (Пт.)

Разрады прыметнікаў

У залежнасці ад значэння і марфалагічных асаблівасцей прыметнікі падзяляюцца на тры разрады: *якасныя, адносныя і прыналежныя.*

Якасныя прыметнікі абазначаюць:

а) якасці і ўласцівасці, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў: *лёгкі, востры, халодны, гарачы, цвёрды, кіслы;*

б) прасторавыя і часавыя якасці: *вялікі, малы, шырокі, вузкі, доўгі, кароткі;*

в) фізічныя, псіхічныя і разумовыя якасці жывых істот: *здоровы, худы, рухавы, хітры;*

г) колеры і іх адценні: *белы, цёмна-сіні;*

д) масць жывёл: *гняды, вараны.*

Якасныя прыметнікі вызначаюцца тым, што:

- утвараюць ступені параўнання: *лёгкі – лягчэйшы, больш (менш) лёгкі;*

- маюць форму ацэнкі: *лёгкі – лёгенькі, легкаваты;*

- могуць утвараць антанімічныя пары слоў: *лёгкі – цяжкі, добры – дрэнны.*

- з'яўляюцца ўтваральнай асновай для абстрактных назоўнікаў: *малады – маладосць, зялёны – зелень, сумны – сум;*

- спалучаюцца з прыслоўямі меры і ступені: *надзвычай важны, вельмі карысны;*

- ад якасных прыметнікаў (не ад усіх) могуць утварацца якасныя прыслоўі: *вясёлы – весела, добры – добра.*

! Некаторыя якасныя прыметнікі не ўтвараюць ступеняў параўнання

! Некаторыя якасныя прыметнікі не маюць формы ацэнкі: *крохкі, літкі, ломкі, паэтычны.*

Якасныя прыметнікі звычайна ўжываюцца ў поўнай форме (*малад-ы, малад-ая, малад-ое, малад-ыя*). У працэсе моўных зносін прыметнікі могуць утвараць і кароткія формы, якія ў Н.скл. адз.л. муж. роду маюць нулявы канчатак (*молад*), у жан. і ніякім родзе канчатак -а (*люба, міла*), а ў Н.скл. мн. ліку ва ўсіх родах канчатак -ы(-і) *вінаваты*. У пераважнай большасці кароткія формы набываюць прыметнікі, якія абазначаюць унутраны стан, фізічныя ўласцівасці прадметаў, прасторавыя паняцці: *бедзен, весел, галодзен, молад, лёгак, ясен, блізак, блізак, высок, далёк, шырок*. Кароткія формы ў адрозненне ад поўных называюць прымету, што звязана з пэўным часам і не з'яўляецца пастаяннай. Кароткія формы прыметнікаў не змяняюцца па склонах і выступаюць заўсёды ў застылай форме назоўнага склону.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз адносіны гэтага прадмета:

- да асобы ці жывой істоты: *дзіцячы погляд, мацярынскі клопат;*

- да іншага прадмета ці абстрактнага паняцця: *філасофскі падыход, дамашняе заданне;*

- да прасторы ці месца: *лясныя насельнікі, вясковая вуліца;*

- да часу: *сённяшня газета, ранішняе сонца;*

- да матэрыялу або рэчыва: *драўляная лыжка, цукровая вата;*

- да дзеяння: *купальны касцюм, вылічальная машына;*

- да колькасці: *дзясятковыя дробы, дваіны падлік, чатырохзначная лічба;*

- да меры і вагі: *двухметровы мур, пяцітонны самазвал;*

- да прызначэння: *службовая машына, пасудная паліца і інш.*

Паводле граматычных адзнак адносныя прыметнікі процілеглыя якасным:

-яны не ўтвараюць ступеняў параўнання, формаў ацэнкі і меры якасці;

- не далучаюць да сябе прыслоўяў меры і ступені (вельмі, занадта і пад.);

- ад іх не ўтвараюцца прыслоўі з суфіксам **-а** і назоўнікі з абстрактным значэннем;

- не маюць антонімаў.

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць прыналежнасць прадметаў пэўнай жывой асобе ці істоце: *Васеў сшытак, Алёнчына кніга, бабуліна хата, лісіная нара.*

Прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца:

- ад назоўнікаў мужчынскага роду з дапамогаю суфіксаў -оў, -аў, -еў, -ёў: *леснікоў, татаў, братаў, карасёў, Толеў*;
- ад назоўнікаў жаночага роду з дапамогай суфіксаў -ін, -ын: *мамін, Аленін, сястрын, ластаўчын*.

! Некаторыя навукоўцы пры класіфікацыі прыметнікаў вылучаюць прыналежныя як разнавіднасць адносных, паколькі яны абазначаюць прымету не непасрэдна, а па адносінах да ўладальніка.

Усе прыналежныя прыметнікі ўтвораны ад асноў адушаўленых назоўнікаў.

Ступені параўнання прыметнікаў

Прымета можа праяўляцца ў прадмеце ў большай ці меншай ступені. Існуюць формы прыметніка, якія выражаюць непаўнату якасці: *глыбакаваты, бялявы*; ёсць формы, якія паказваюць на высокую ці вельмі высокую або нізкую ці вельмі нізкую ступень якасці, што выяўляецца ў прадмеце без параўнання з іншым прадметам: *вялізны, малюсенькі, дробненькі*. Гэтыя словы не з'яўляюцца граматычнымі формамі ступеняў параўнання, бо апошнія ўтвараюцца толькі пры параўнанні прадмета з іншым прадметам: *лягчэйшы, найлягчэйшы, больш лёгка, самы лёгка*.

Ступені параўнання маюць толькі якасныя прыметнікі. Існуе дзве ступені параўнання – вышэйшая і найвышэйшая. Формы ступеняў параўнання бываюць простыя і складаныя.

Параўнанне форм ступеней параўнання ў беларускай і рускай мовах

Ступень параўнання		Беларуская	Руская
Вышэйшая	Простая	разумнейшы (за каго-н., чым хто-н.)	умнее (кого-н., чем кто-н.)
	Складаныя	больш разумны (чым хто-н.)	более умный (чем кто-н.)
Найвышэйшая	Простая	найразумнейшы	умнейший наиумнейший
	Складаныя	наибольш разумны самы разумны (разумнейшы за ўсіх) (разумнейшы чым хто)	наиболее умный самый умный (умнее всех) (умнее чем кто-либо)

Вышэйшая ступень параўнання паказвае, што ў пэўным прадмеце якасці больш ці менш у параўнанні з іншым прадметам: *волава цяжэйшае за жалеза*. Форма вышэйшай ступені можа паказваць і на тое, што пэўны прадмет змяніў сваю якасць пры пэўных абставінах: *Сёння ён ужо трохі весялейшы*.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца далучэннем да асновы прыметніка суфікса -ейш- (-эйш-): *цвёрды – цвярдзейшы, дарагі – даражэйшы*.

! Пры ўтварэнні формы можа адбывацца чаргаванне зычных (г,з//ж; к//ч; х//ш; д//дз'; т//ц').

Часам простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса -ш- ад розных асноў: *добры – лепшы, дрэнны – горшы*. Такія асновы называюцца **суплетыўнымі**.

Простая форма не ўтвараецца:

а) ад прыметнікаў, якія паходзяць з дзеепрыметнікаў: *калючы, балючы, гаючы, свядомы* і інш.;

б) ад якасных прыметнікаў з суфіксамі **-ав-, -іст-, -аўн-, -ат, -к-**: *перадавы, агністы, сакаўны, шурпаты, ліпкі*.

Складаная форма з'яўляецца больш пашыранай у параўнанні з простаай.

! Да формаў вышэйшай ступені параўнання могуць далучацца часціцы *яшчэ і куды* (яны надаюць узмацняльнае значэнне): *яшчэ большы, куды большы, яшчэ больш моцны*.

Пры простаай форме вышэйшай ступені параўнання залежны ад прыметніка назоўнік ці займеннік ужываецца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам **за**: *брат старэйшы за сястру, яна старэйшая за яго*.

Пры абедзвюх формах могуць ужывацца параўнальныя звароты са злучнікамі **чым, як**: *На свеце лепшага кутка няма, чым той куток, дзе маці нарадзіла*. (Гіл.) *Сёлета ўраджай у нас лепшы, як летась*. (Скр.)

Найвышэйшая ступень параўнання паказвае, што пэўнай якасці ў прадмеце найбольш або найменш у параўнанні з усімі іншымі прадметамі: *Чалавек – найразумнейшая істота на зямлі*.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад простаай формы вышэйшай ступені пры дапамозе прыстаўкі **най-**: *найвышэйшы, найлягчэйшы, найлепшы, найгоршы*.

! У рэдкіх выпадках утварэнне адбываецца прыставачна-суфіксальным спосабам: *найвялікшы, найлепшы*.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца далучэннем да якаснага прыметніка займенніка **самы** (*самы сціплы, самы цяжкі*) або прыслоўяў **найбольш, найменш** (*найбольш складаны, найменш выразны*).

Не ўтвараюць ні простых, ні складаных формаў ступеняў параўнання тыя прыметнікі, якія абазначаюць абсалютную (колькасна нязменную, статычную) якасць:

-некаторыя прыметнікі са значэннем стану асобы ці жывой істоты: *жывы, мёртвы, сонны; халасты, жанаты* і інш.;

-прыметнікі, якія абазначаюць прымету на аснове якой-небудзь характэрнай фізічнай знешняй адзнакі: *бязногі, аднарукі, барадаты, вусаваты, чубаты, хвастаты* і інш.;

-некаторыя прыметнікі, якія абазначаюць масці жывёл і колер жывых істот ці прадметаў: *вараны, гняды, буланы, шэры, шызы, русы; карычневы, кафеіны, бэзавы, мышасты, паласаты, попельны, зямлісты, бронзавы* і інш.;

-прыметнікі, якія з'яўляюцца якаснымі толькі ў пераносным значэнні: *жалезная воля, пшанічныя вусы, алавыяныя вочы, каменнае сэрца* і інш.;

-прыметнікі, якія ўжываюцца ва ўстойлівых спалучэннях са спецыялізаваным значэннем: *лёгкая атлетыка, цяжкая прамысловасць, Блізкі Усход*.

Толькі складаныя формы ступеняў парўнання могуць утвараць наступныя групы прыметнікаў:

-некаторыя невытворныя якасныя прыметнікі: *упарты, бадзёры, пануры, прыкры, варожы, благі, любы, ліхі, хітвы* і інш.;

-некаторыя вытворныя прыметнікі:

а) з суфіксамі **-н-** (ад назоўнікаў і дзеясловаў): *радасны, надзейны, марозны, сумны, мірны, звычайны, адважны, стыхійны, трывожны* і інш.;

б) з суфіксамі **-ічн-** (**-ычн-**): *крытычны, паэтычны, гераічны, рытмічны* і інш.;

в) з суфіксамі **-льн-**, **-альн-**, **-яльн-**: *натуральны, максімальны, спрыяльны* і інш.;

г) з суфіксамі **-ів-** (**-ыв-**), **-лів-**: *бурлівы, імклівы, фальшывы, дакучлівы* і інш.;

д) з суфіксамі **-ат-**, **-аст-**, **-іт-**, **-авіт-**: *касматы, стракаты, мурзаты, выгінасты, хваровіты* і інш.;

е) з суфіксамі **-к-**, **-ск-**, (**-цк-**): *вёрткі, колкі, гнуткі, геройскі, таварыскі, здрадніцкі* і інш.

Пры ўтварэнні ступеняў параўнання прадмет паводле якасці параўноўваецца з іншым прадметам. Але значэнне высокай меры якасці ці непаўнаты яе ў прадмеце можа выражацца і без параўнання. У гэтым выпадку перадаецца і стаўленне да прадмета: *Сама вёска стаяла на невялічкай палянцы сярод лесу і хмызнякоў*. (К-с) Такія формы называюць **формамі ацэнкі і меры якасці**.

Найчасцей выкарыстоўваюцца прыстаўкі *за-, звыш-, ультра-, архі-*.

Прыстаўка **за-** можа надаваць прыметнікам адно з двух значэнняў: 1) 'такі, які трохі перавышае меру якасці' (тады прыметнік ужываецца з прыслоўямі меры і ступені *крыху, трохі – крыху завялікая шапка*); 2) 'такі, які намнога перавышае меру якасці' (*шапка табе завялікая*).

Прыстаўка **звыш-** надае значэнне перавышэння меры: *звышмагутны, звышгукавы, звышпланавы, звышнатуральны*.

Прыстаўкі **ўльтра-** і **архі-** надаюць прыметнікам значэнне гранічнай меры: *ультракансерватыўны, ультракароткі, архіважны, архірэакцыйны*.

Суфіксы могуць надаваць прыметнікам павелічальна-ўзмацняльнае або памяншальна-ласкальнае значэнне, значэнне непаўнаты якасці або недастатковай якасці.

Суфіксы з павелічальна-ўзмацняльным значэннем: **-ізн-** (*вялізны*); **-ізарн-** (*велізарны*); **-эзн-** (*высачэзны, шырачэзны*); **-энн-, -енн-**, (*здаравенны*); **-эразн-** (*даўжэразны*); **-озн-** (*высозны*).

Суфіксы з памяншальна-ласкальным значэннем: **-еньк-, -эньк-, -аньк-** (*вясёленькі, старэнькі, хітранькі*); **-ічк-** (*невялічкі*); **-ютк-, -утк-** (*раўнюткі, свяжуткі*); **-юсеньк-, -усеньк-** (*дабрюсенькі, ціхусенькі*); **-юпасеньк-** (*малюпасенькі*); **-юсенечк-, -усенечк-** (*танюсенечкі, ціхусенечкі*); **-юпасенечк-** (*малюпасенечкі*).

! Прыметнікі з прыстаўкамі і суфіксамі ацэнкі ў большасці выпадкаў ужываюцца ў гутаркавым стылі і мове мастацкай літаратуры.

Значэнне непаўнаты якасці надаюць суфіксы **-ават-** (**-яват-**): *белаваты, цёмнаваты*, а значэнне недастатковай якасці – суфіксы **-яв-** (**-ав-, -ляв-**): *бялявы, танклявы*.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю прыметнік.
2. У залежнасці ад чаго выдзяляюць разрады прыметнікаў?
3. Якія асаблівасці маюць якасныя прыметнікі?
4. Якія асаблівасці маюць адносныя прыметнікі?
5. Як утвараюцца прыналежныя прыметнікі?
6. Як утвараюцца ступені параўнання якасных прыметнікаў і іх формы?
7. Якія формы называюць формамі ацэнкі і меры якасці?

Тэма 4. Лічэбнік

Пытанні для абмеркавання

1. Лічэбнік як часціна мовы.
2. Колькасныя лічэбнікі і іх разрады.
3. Парадкавыя лічэбнікі.

Лічэбнік — гэта самастойная часціна мовы, якая ўключае словы, што абазначаюць абстрактныя лікі, колькасць, сукупнасць ці парадак прадметаў пры лічэнні.

У адпаведнасці са значэннем і граматычнымі асаблівасцямі ўсе лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя. Паводле структуры ўсе лічэбнікі дзеляцца на простыя (з адной асновай), складаныя (з дзвюма асновамі), састаўныя (спалучэнне слоў).

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць:

- 1) колькасць (пэўную або няпэўную) прадметаў пры лічэнні (*тры дрэвы, дваццаць студэнтаў, шмат фруктаў, многа дамоў*);
- 2) абстрактны лік (*пяць + дваццаць = дваццаць пяць*);
- 3) лічыльна-парадкавае месца прадмета, які пры спыненні лічэння аказваецца апошнім у радзе аднародных (*дом сем*);
- 4) колькасць як сукупнасць, як адно цэлае (*пяцёра дзяцей*);
- 5) колькасць як пэўную частку цэлага (*пяць шостых зямлі*).

У сваю чаргу, колькасныя лічэбнікі маюць два разрады: пэўнаколькасныя і няпэўнаколькасныя.

Да **пэўнаколькасных** адносяцца: уласнаколькасныя (*пяць, восем*), зборныя (*шасцёра, васьмёра*), дробавыя (*адна шостая, тры дзясятая*) і адказваюць на пытанне колькі?

Паводле саставу **ўласнаколькасныя** лічэбнікі нешматлікія: налічваецца ўсяго 36 намінацый уласна лічэбнікаў. Гэта назвы лікаў ад *аднаго* да *дзесятнаццаці*, ад *дваццаці* да *дзевяноста* і ад *ста* да *дзесяцісот*.

Пераважная большасць уласнаколькасных лічэбнікаў скланяецца. Лічэбнікі *сто* і *сорак* маюць дзве скланавыя формы: *сто, сорак* — у назоўным і вінавальным склонах, *сарака, ста* — ва ўсіх астатніх. Не скланяюцца лічэбнік *дзевяноста*.

Толькі некаторыя лічэбнікі маюць род: *адзін і адна, адно, два і дзве, тысяча, мільён, мільярд* і г.д.

Не ўсе лічэбнікі маюць і лік: *тысяча, мільён, мільярд* і г.д. — адзіночны лік; *адзін, адны (акуляры, вароты)* — адзіночны і множны лікі.

Пры скланенні састаўных колькасных лічэбнікаў змяняецца кожнае слова: *дзвесце дваццаць тры, двухсот дваццаці трох* і г.д.

Зборныя лічэбнікі

Найбольш ужывальныя ў беларускай мове 9 зборных лічэбнікаў (*двое, трое, чацвёрка, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзевяцера*), а ўтвораныя

ад колькасных лічэбнікаў звыш 10 (*адзінаццацера, дванаццацера і інш.*) рэдкія, іх можна часам сустрэць у мастацкіх творах.

Зборныя лічэбнікі могуць ужывацца ў спалучэннях:

а) з множналікавымі назоўнікамі (абазначаюць парныя і састаўныя прадметы): *двое акулараў, чацвёрта сутак, тры дзвярэй, пяцёра саней*;

б) з назвамі маладых істот: *тры дзяцей, двое парасят, сямёра жарабят*;

в) з назоўнікамі і асабовымі займеннікамі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу: *чацвёрта мужчын, пяцёра салдат, іх было двое*;

г) са словамі **людзі, коні, гусі, свінні**: *тры коней, адзінаццацера чалавек*.

Пры зборных лічэбніках назоўнікі ставяцца ў родным склоне множнага ліку: *двое хлапчукоў, тры дзяцей, пяцёра цялят*.

Лічэбнік абодва адносіцца да назоўнікаў м. і н. р.: *абедзве – ж. р.: абодва браты, абедзве вуліцы*.

Лічэбнік *абое* таксама адносіцца да групы зборных. Формы ўскосных склонаў *абаіх, абаім, абаімі* лічацца літаратурнай нормай.

Дробавыя лічэбнікі

1. Калі лічбнік (числитель) дробавага лічэбніка *два, тры, чатыры*, то назоўнік (знаменатель) мае форму Н. скл. мн. ліку: *дзе сотыя, тры дзесятыя, чатыры восьмыя*. Пры лічбніку *пяць, шэсць і большым* назоўнік мае форму Р. скл. мн. ліку: *шэсць дзесятых, сем сотых, сто восем тысячных*.

2. Лічэбнік **паўтара** ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, а *паўтары* – ж. р.: *паўтара дня, паўтара вядра, паўтары тысячы*.

Да дробавых лічэбнікаў іншы раз адносяць і такія спалучэнні, якія складаюцца з колькаснага лічэбніка і назоўнікаў *трыць і чвэрць*: *дзе трыці класа*. У такіх спалучэннях словы *трыць і чвэрць* сінанімічныя субстантываваныя лічэбнікам *трыція, чацвёртыя*.

Састаўному ўласнаколькаснаму лічэбніку *сто пяцьдзесят* адпавядае па значэнні дробавы лічэбнік *паўтараста*, які не мае граматычных катэгорый роду і ліку і захоўвае ва ўсіх склонах аднолькавую зыходную форму.

Няпэўнаколькасныя лічэбнікі абазначаюць дакладна не вызначаную, няпэўную колькасць – *некалькі, колькі, столькі, гэтулькі, мала, многа, шмат*. Няпэўнаколькасныя лічэбнікі спалучаюцца з назвамі прадметаў ці асоб, якія паддаюцца лічэнню (*шмат дарог, некалькі кніг*). Са значэннем, бліжкім да слова *многа*, у гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры ўжываюцца словы *безліч, процьма, поўна, багата* і г.д.

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры лічэнні (*чацвёрты, шосты*) і адказваюць на пытанне які па парадку?

Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова: *дзвесце дваццаць трыці, дзвесце дваццаць трыцяга* і г.д.

Састаўныя парадкавыя лічэбнікі на *-тысячны, -мільённы, -мільярдны* ўтвараюцца ад формы роднага склона адпаведных колькасных лічэбнікаў і

слоў *тысячны, мільённы, мільярдны*. Такія састаўныя парадковыя лічэбнікі скланяюцца і пішуцца ў адно слова. (дзеяцісотсямідзесяцівасьмітысячны).

Парадкавыя лічэбнікі на *-тысячны, -мільённы, -мільярдны* пішуцца праз злучок, калі першая іх частка напісана лічбай (*10-тысячны, 300-мільённы*).

У сказе лічэбнік можа выконваць разнастайную сінтаксічную ролю.

Пяць і шэсць — адзінаццаць. (дзеінік, выказнік)

Дадай да трох шэсць. (дапаўненне)

Ён вастрыў ужо трэці аловак. (азначэнне)

Другі дзень ідзе дождж. (акалічнасць)

Колькасныя лічэбнікі ў спалучэнні з назоўнікамі ўтвараюць **колькасна-іменнае** спалучэнне слоў, якое з'яўляецца адным членам сказа.

Ад лічэбнікаў трэба адрозніваць словы з колькасным значэннем: *двойка, тройка, дзясятка, дзясятак* (назоўнікі), *падвоены, патроены* (дзеепрыметнікі), *дваіцца, траіцца* (дзеясловы). Лічэбнікі адказваюць на пытанні *колькі?* або *які па парадку?* (*чатыры, чацвёрта, чацвёрты*). Таксама да лічэбнікаў нельга дапасаваць прыметнікі (*шэсць, шасцёра, шосты* — лічэбнікі; *моцная шасцёрка* — назоўнік).

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю лічэбнік.
2. Што абазначаюць колькасныя лічэбнікі?
3. Якія лічэбнікі адносяцца да ўласнаколькасных?
4. Якія лічэбнікі адносяцца да зборных?
5. Якія лічэбнікі адносяцца да дробавых?
6. Што абазначаюць няпэўнаколькасныя лічэбнікі?
7. Якія асаблівасці скланення парадкавых лічэбнікаў?

Тэма 5. Займеннік

Пытанні для абмеркавання

1. Займеннік як часціна мовы.
2. Разрады займеннікаў.
3. Скланенне займеннікаў.
4. Адметнасці ўжывання некаторых займеннікаў
5. Правапіс некаторых займеннікаў.

Займеннікі — гэта своеасаблівы клас слоў як паводле значэння, так і паводле ўжывання. У адрозненне ад слоў-назваў, якія маюць пэўнае лексічнае значэнне, замацаванае за кожным словам. Займеннікі толькі ўказваюць на прадметы, прыметы або колькасць, але не называюць іх.

У залежнасці ад таго, якую семантычную функцыю выконваюць займеннікі, яны традыцыйна дзеляцца на дзевяць разрадаў.

асабовыя	я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны
зваротны	сябе
прыналежныя	мой, наш, твой, ваш, свой
указальныя	гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі
азначальныя	сам, самы, увесь (уся, усё), кожны, усякі, іншы
адносныя	хто, што, які, каторы, чый, колькі
пытальныя	хто? што? які? каторы? чый? колькі?
адмоўныя	ніхто, нішто, ніякі, нічый, ніколькі
неазначальныя (няпэўныя)	нешта, некалькі, некаторы, нейкі, нечы (нейчы), хтосьці, штосьці, якісьці, чыйсьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-чый, абы-які і інш.

Усе займеннікавыя словы па прымеце фармальнай прыналежнасці да пэўнай часціны мовы падзяляюцца на чатыры групы ў залежнасці ад таго на прадмет, асобу, прымету, колькасць (лік) ці акалічнасць яны ўказваюць:

1) займеннік-назоўнік (усе асабовыя, *сябе, хто, што, ніхто, нішто, нехта, абы-хто, хтосьці, хто-небудзь, нешта, штосьці, што-небудзь, абы-што*);

2) займеннік-прыметнік (*мой, твой, свой, наш, ваш, які, чый, каторы, гэты, той, такі, гэтакі, увесь, усякі, кожны, любы, сам, самы, іншы, інакшы, ніякі, нічый, нейчы, якісьці, чыйсьці, які-небудзь, абы-які, абы-чый*);

3) займеннік-лічэбнік (*колькі, гэтулькі, столькі, ніколькі, некалькі*);

4) займеннік-прыслоўе (*тут, там, туды, адтуль, адсюль, адгэтуль, тады, таму, затым, так, сяк, гэтак, па-ўсякаму, усяк, усяляк, усюды, адусюль, заўсёды, інакш, па-інакшаму, дзе, куды, адкуль, калі, пакуль, нашто, чаму, як, нідзе, нікуды, ніадкуль, ніколі, ніяк, недзе, некуды, дзесьці, дзе-небудзь, куды-небудзь, абы-куды...*).

Усе займеннікі маюць граматычную катэгорыю склону, большая частка — роду і ліку (сярод іх пераважаюць словы з другой групы, г. зн. тыя, якія збліжаюцца з прыметнікамі).

Пачатковымі для займеннікаў з'яўляюцца формы назоўнага склону (калі яны не маюць катэгорый роду і ліку, напрыклад, ніхто, нішто, хтось), роднага склону (сябе), назоўнага склону адзіночнага ліку (калі маюць склон і лік, у прыватнасці, я, мы, вы, гэтулькі, столькі), назоўнага склону мужчынскага роду адзіночнага ліку (калі маюць род, лік, склон, напрыклад, ён, ваш, гэты, увесь).

У сказе займеннікі выконваюць разнастайную сінтаксічную ролю.

Мы, дзеці, пацягнуліся след у след за бацькам і маці (Сач.).

Маці не ведала, хто яна (Б.).

Яна пазнала сваіх і шчыра ўзрадавалася (Шам.).

Увесну да змяркання пчолы пад кожнай ліпаю гулі (Грах.).

Ён сам адчувае ў сабе крамяную сілу... (І.Н.).

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма.
3. Разрад паводле значэння.
4. Марфалагічныя прыметы: асоба (для асабовых), род (калі ёсць), лік (калі ёсць), склон.
5. Да якога назоўніка дапасуецца (калі ёсць дапасаванне).
6. Сінтаксічная роля.

Перад табою праходзіць даўнейшыя. (Скр.)

(*Перад*) *табою* – займеннік, пачатковая форма - *ты*, асабовы, 2-й асобы адзіночнага ліку, ужыты ў форме тв.склону; у сказе – дапаўненне.

Формы ўскосных склонаў гэтых займеннікаў адрозніваюцца націскам, а ў сувязі з гэтым – і галосным.

Скланенне займеннікаў

	<i>адз. лік</i>		<i>мн. лік</i>
Н. сам	само	сама	самі
Р. самога	самога	самой	саміх
Д. самому	самому	самой	самім
В. самога	само	самую(-у)	як Н. або Р.
Т. самім	самім	самой(-ою)	самімі
М. (аб) самім самім		самой	саміх

	<i>адз. лік</i>		<i>мн. лік</i>
Н. самы	самае	самая	самыя
Р. самага	самага	самай(-ае)	самых
Д. самаму	самаму	самай	самым
В. як Н. або Р.	як Н. або Р.	самую	як Н. або Р.
Т. самым	самым	самай(-аю)	самымі
М. (аб) самым	самым	самай	самых

Н. нехта	нешта	ніхто	нішто
-----------------	--------------	--------------	--------------

Р. некага	нечага	нікога	нічога
Д. некаму	нечаму	нікому	нічому
В. некага	нешта	нікога	нішто
Т. некім	нечым	нікім	нічым
М. (аб) некім	нечым	ні аб кім	ні аб чым

Адметнасці ўжывання некаторых займеннікаў

Памылкі ва ўжыванні займеннікаў звязаны з:

- 1) неразмежаваннем склонавых формаў,
- 2) няправільным вызначэннем часцін мовы (займеннікам ці часцінай з'яўляецца слова),
- 3) неразмежаваннем сцвярджалых і адмоўных сказаў.

Неабходна адрозніваць склонавыя формы зваротнага займенніка *сябе* і асабовага *цябе* (ты). Яны звычайна ўжываюцца ў родным або вінавальным склоне і ўказваюць на аб'ект дзеяння, які супадае з суб'ектам:

Цяжэй за ўсё сябе перамагчы... (С. Грахоўскі)

Як добра адчуваць, што ты з'яўляешся пэўнай вартасцю для людзей, якія цябе акружаюць, а значыць, урэшце, і для ўсяго народа. (П. Пестрак)

У давальным склоне гэтыя займеннікі маюць форму *сабе* (збудуе *сабе хату*), *табе* (Паклон *табе*, мой беларускі край! (Н. Гілевіч). **Увага:** у форме давальнага склону займеннікі *сабе*, *табе* могуць ужывацца ў якасці **часціц**: *Узбіўся той пастух на гэтую грэблю ды і тупае сабе, прыслухоўваючыся* (Р. Мурашка) *Вось табе і на!*

У сцвярджалых сказах ужываюцца спалучэнні **не хто іншы, як; не што іншае, як** і выконваюць ролю ўзмацняльных часціц (*толькі, іменна*), таму членамі сказа не з'яўляюцца: *дапаможа не хто іншы, як бацька; гэта было не што іншае, як абяцаная кніга.*

У адмоўных сказах ужываюцца спалучэнні **ніхто іншы не; нішто іншае не**, дзе займеннікі *ніхто*, *нішто* выконваюць ролю дзейніка або дапаўнення, *іншы* – азначэння, часціца *не* ўжываецца пры выказніку: *ніхто іншы не мог так дапамагчы; нішто іншае цяпер мяне не цікавіла.*

Часта ўзнікаюць памылкі пры ўжыванні склонавых формаў займеннікаў *сам*, які паказвае на асобу ці прадмет, што самастойна ўтвараюць дзеянне: *сам старшыня прыехаў*, і *самы*, які паказвае на крайнюю мяжу ў прасторы ці часе і выкарыстоўваецца пры ўтварэнні складанай формы найвышэйшай ступені параўнання: *да самага вечара, самае высокае дрэва.*

Ва ўскосных склонах у займенніку *сам* націск падае на канчатак: *самога, самому, самім*, а ў займенніку *самы* – на аснову: *самага, самаму, самым.*

Праваніс некаторых займеннікаў

Прыстаўкі **не-**(у няпэўных займенніках), **ні-**(у адмоўных) і суфікс **-сьці (-сь)** з займеннікамі пішуцца **разам**: *нехта, нешта, нейкі, нечы, некаторы, ніхто, нішто, ніякі, нічый, хтосьці (хтось), штосьці (штось), якісьці (якісь), чыйсьці (чыйсь)*.

Праз злучок займеннікі пішуцца з прыстаўкай **абы-** і суфіксам **-небудзь**: *абы-хто, абы-што, абы-які, абы-чый* (параўн. *абыякавы* прым., *абы зрабіў* дзеясл.); *хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь*.

Сякі-такі, сёй-той, хто-ніхто, які-ніякі, чый-нічый

Часціцы **ні, абы** пішуцца асобна, калі іх аддзяляе ад займенніка прыназоўнік: *ні з кім, ні з чым, ні з якім, ні ў чым, абы з кім, абы з чым, абы з чым, абы да каго*.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю займеннік.
2. Назавіце разрады займеннікаў.
3. На якія групы падзяляюцца займенніковыя словы па прымеце фармальнай прыналежнасці да пэўнай часціны мовы?
4. Вызначце розніцу пры скланенні займеннікаў *сам* і *самы*.
5. Чым выкліканы памылкі ва ўжыванні займеннікаў?
6. Якія займеннікі пішуцца праз злучок?

Тэма 6. Пераходныя з'явы ў імёнах

Пытанні для абмеркавання

1. Разнавіднасці пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую
2. Субстантывацыя.
3. Ад'ектывацыя.
4. Пранаміналізацыя.

Пры пераходзе слоў адной часціны мовы ў другую магчымы ўтварэнні двух тыпаў:

1) утварэнні, якія ўзніклі ў выніку змен у семантыцы і граматычнай прыродзе слова (напрыклад, пераход прыметнікаў *вартавы, марожанае, дакладная, аперацыйная* ў назоўнікі);

2) утварэнні, якія ўзніклі ў выніку пераўтварэння (лексікалізацыі) асобнай граматычнай формы ў слова новай часціны мовы (напрыклад, пераход назоўнікаў *летам, восенню, ноччу* ў прыслоўі).

Асноўнай прычынай пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую з'яўляецца змена сінтаксічнага функцыянавання лексем.

Выдзяляюць наступныя разнавіднасці пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую:

1) **субстантывацыя** (ад лац. substantivum – назоўнік) – пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у разрад назоўнікаў: *марожанае, кандытарская, паляўнічы, гасціная, чайная*;

2) **ад'ектывацыя** (ад лац. adjectivum – прыметнік) – пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі: *молатая кава, нержавеючая сталь, мітынгуючы натоўп*;

3) **пранаміналізацыя** (ад лац. pronomen – займеннік) – пераход назоўнікаў, прыметнікаў і лічэбнікаў у займеннікі: *адпачываць – рэч прыемная; працуе цэлы год; зайсці да адной сяброўкі*;

4) **адвербіялізацыя** (ад лац. adverbium – прыслоўе) – пераход іншых часцін мовы ў прыслоўі: *зімой, бягом, вечарам, углыб, упершыню*;

5) **прэпазіцыяналізацыя** (ад лац. praepositio – прыназоўнік) – пераход іншых часцін мовы ў прыназоўнікі: *пасля, у сувязі з, у залежнасці ад, вакол*.

Адбываецца пераход слоў і ў межах іншых часцін мовы, напрыклад, назоўнікаў у разрад выклічнікаў: *каравул! божа, госпадзі, жах, стоп, марш і інш.*

У сучаснай беларускай мове марфалага-сінтаксічны спосаб найбольш актыўна выкарыстоўваецца пры ўтварэнні назоўнікаў, а таму субстантывацыя як жывая з'ява адносіцца да сінхроннага словаўтварэння. Астатнія разнавіднасці марфалага-сінтаксічнага спосаба вывучаюцца ў дыяхранным (гістарычным) словаўтварэнні, паколькі яны не ўтвараюць у сістэме сучаснага словаўтварэння асобных тыпаў.

С у б с т а н т ы в а ц ы я (ад лац. *substantivum* – ‘назоўнік’) – гэта пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у назоўнікі, у выніку якога ўтвараюцца новыя словы: *хворы чалавек – хворы, дзіцячы пакой – дзіцячая, аперацыйны блок – аперацыйная, камандуючы чалавек (асоба) – камандуючы*. У выніку гэтага пераходу марфемны састаў прыметнікаў і дзеепрыметнікаў не змяняецца, але змяняецца іх парадыгма: назоўнікі захоўваюць толькі частку парадыгмы прыметніка ці дзеепрыметніка (захоўваецца форма аднаго з родаў ці форма множнага ліку), напрыклад: *апаратная, ардынатарская, ванная, дакладная, душавая, настаўніцкая, прыёмная* – жаночы род; *вартавы, знаёмы, дзяжурны, ляснічы, паляўнічы, рабочы* – мужчынскі род; *марожанае, гаручае, насякомае, гарачае, заліўное, пірожнае, шампанскае* – ніякі род; *камандзіровачныя, прэміяльныя, сутачныя, адпускныя, злакавыя, азімыя* – множны лік.

Гэтым спосабам у сучаснай беларускай мове ўтвараны цэлыя рады слоў, напрыклад:

1) назвы асоб: *арыштаваны, вартавы, ваенны, важаты, глуханямы, дзяжурны, камандуючы, ляснічы, рабочы, служачы, ранены, хворы, паляўнічы, эвакуіраваны* і інш.;

2) назвы памяшканняў: *ардынатарская, блінная, бульбяная, дыспетчарская, настаўніцкая, прыёмная, чайная, піражковая, прарабская* і інш.;

3) назвы грашовых выплат: *камандзіровачныя, кватэрныя, пад’ёмныя, кампенсацыйныя, пасцельныя, радыяцыйныя, грабавыя* і інш.;

4) назвы раслін і дрэў: *азімыя, бабовыя, зернавыя, хваёвыя, яравыя* і інш.;

5) назвы жывёлін і насякомых: *беспазваночныя, млекакормячыя, паўзучыя* і інш.

Словаўтваральным фармантам пры субстантывацыі з’яўляецца сістэма канчаткаў вытворнага слова, якая ўяўляе сабой частку сістэмы канчаткаў утваральнага слова. Параўн.: парадыгма прыметніка *сталовы* складаецца з 24 словаформ: *сталовая ложка* (жан. род) – 6 склонавых форм, *сталовы нож* (муж. род) – 6 склонавых форм, *сталовае серабро* (ніякі род) – 6 склонавых форм, *сталовыя прыборы* (мн. лік) – 6 склонавых форм, у той час як парадыгма назоўніка *сталовая* аб’ядноўвае толькі 12 словаформ (6 склонавых форм жаночага роду і 6 склонавых форм множнага ліку), паколькі ён страчвае здольнасць змяняцца па родах. Адпаведна, у працэсе субстантывацыі парадыгма прыметніка ці дзеепрыметніка змяняецца не толькі колькасна, але і якасна. Залежныя канчаткі прыметнікаў (дзеепрыметнікаў) пераўтвараюцца ў сінтаксічна незалежныя канчаткі назоўнікаў, што абумоўлівае і змяненне яго сінтаксічнай функцыі, а таксама магчымасць мець пры сабе паясняльныя прыметнікі. Параўн.: *настаўніцкі пакой – прасторная настаўніцкая*.

Адрозніваюць некалькі разнавіднасцей субстантывацыі: уласна-моўную (поўная і няпоўная) і кантэкстуальную. Уласна-моўная субстантывацыя характарызуецца поўнай замацаванасцю ў мове і слоўніках. Пры поўнай субстантывацыі слова страчвае ўсе свае сувязі з ад'ектыўнай ці дзеяслоўнай сістэмай і цалкам пераходзіць у разрад назоўнікаў, напрыклад: *важаты, ляснічы, паляўнічы*. Пры няпоўнай субстантывацыі прыметнік ці дзеепрыметнік можа ўжывацца і ў сваёй першаснай функцыі (*глуханямы чалавек, дзіцячы пакой, выхадныя дні*), і ў функцыі назоўніка (*глуханямы, дзіцячая, выхадныя*).

Кантэкстуальная субстантывацыя, у адрозненне ад уласна-моўнай, існуе толькі на ўзроўні пэўнага кантэксту, у якім прыметнік ці дзеепрыметнік набывае ўласцівасці і якасці назоўніка: *Было штось журботнае і тужлівае ў гэтым заміранні кастра* (Я. Колас). *Усё жыццё складаецца то з мімалётных радасных сустрэч, то з нечаканых і цяжкіх растанняў з блізкімі тваімі, з хлебам, з сонцам...* (Максім Танк). *Ці мы жывём, ці толькі страх лагодзім, свой страх, што непазбежнае слугуе* (Р. Барадулін).

Словаўтваральным фармантам пры субстантывацыі з'яўляецца пераўтварэнне марфалагічнай парадыгмы матывавальных прыметнікаў ці дзеепрыметнікаў.

Пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у назоўнікі – дастаткова распаўсюджаная з'ява ў сучаснай беларускай мове. Гэта адна з разнавіднасцей марфалага-сінтаксічнага спосабу словаўтварэння.

Ад'ектывацыя (ад дац. *adjectivum* – прыметнік) – пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі: *молатая кава, нержавеючая сталь, мітынгуючы натоуп*.

Як правіла, калі пры дзеепрыметніку залежнага стану няма паясняльных слоў, то ён губляе адзнаку часу і кантэкстуальна становіцца прыметнікам: *ранены салдат і ранены куляй салдат, узброены чалавек і чалавек, узброены гранатай, скошаны авёс і скошаны сялянамі авёс, выбраныя творы і творы, выбраныя з гэтай кнігі, нябрыты твар і даўно не брыты твар, перамыты посуд і двойчы перамыты посуд*.

Звычайна ў якасці прыметнікаў выступаюць складаныя дзеепрыметнікі, у якіх першай часткай з'яўляецца якаснае прыслоўе: *свежапафарбаваны, вузкаспецыялізаваны, маладаследаваны*.

Вельмі невыразна выступаюць дзеяслоўныя прыкметы ў дзеепрыметніках з суфіксам -л-, якія вельмі часта замяняюць у тэкстах дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі -ш-, -ўш-. Таму яны ўспрымаюцца пераважна як прыметнікі: *замёрзлая зямля, прамоклае адзенне, паспелае зерне, абгарэлы твар, паблеклыя вочы*.

Часта губляюць дзеяслоўныя прыкметы і дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу. Многія з іх пры адсутнасці назвы выканаўцы дзеяння сталі чыстымі прыметнікамі, напрыклад: *любімы чалавек, знаёмы твар, свядомы выбар, значымы ўчынак*.

П р а н а м і н а л і з а ц ы я (ад лац. *pronomen* – займеннік) – пераход назоўнікаў, прыметнікаў і лічэбнікаў у займеннікі: *адпачываць – рэч прыемная; працуе цэлы год; зайсці да адной сяброўкі*.

Найбольш часта ў ролі займенніка выступаюць лічэбнікі *адзін, другі*. Яны могуць набываць у кантэксце значэнне няпэўных займеннікаў *нейкі, некаторы*: *Адзін з гасцей параіў быў праз суд спагнаць з Грамабойчыка ўтратнае* (К. Крапіва). *За край небасхілу пралегла раўніна, і воблік зямлі стаў адменны, другі* (М. Танк).

Некаторыя прыметнікі і дзеепрыметнікі набываюць значэнне займеннікаў: *Цэлы дзень можа ганяць галубоў* (І. Шамякін).

Пытанні і заданні

1. Утварэнні якіх тыпаў магчымы пры пераходзе слоў адной часціны мовы ў другую?
2. Што з'яўляецца асноўнай прычынай пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую?
3. Якія разнавіднасці пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую выдзяляюць?
4. Што з'яўляецца словаўтваральным фармантам пры субстантывацыі?
5. Назавіце разнавіднасці субстантывацыі.
6. Прывядзіце прыклады ад'ектывацыі.
7. Які працэс пераходу адной часціны мовы ў другую называюць пранаміналізацыяй?

Тэма 7. Дзеяслоў як часціна мовы

Пытанні для абмеркавання

1. Агульная характарыстыка граматычных катэгорый і форм дзеяслова.
2. Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў).
3. Асновы дзеяслова і іх роля ва ўтварэнні дзеяслоўных форм.
4. Словазмяняльныя класы дзеясловаў.

1. У антычнай філасофіі і лінгвістыцы супрацьпастаўленне імя і дзеяслова разглядалася як структурная асаблівасць шматлікіх моў. Так, Платон, Арыстоць, Апалоній, Данат і іншыя вивучалі імя і дзеяслоў як дзве асноўныя часціны мовы.

У XVIII стагоддзі гэтая тэорыя была ўспрынята рускай граматыкай і паслужыла асновай вучэння пра дзеяслоў як цэнтральную катэгорыю мовы. Аднак з цягам часу Фартунатаўская школа выступіла супраць вивучэння дзеяслова ў складзе марфалогіі. Толькі пасля таго, як дзеяслоў пачаў актыўна вивучацца ў сінтаксісе, прадстаўнікі Фартунатаўскай школы паступова вярнуліся да прызнання дзеяслова самастойнай граматычнай катэгорыяй.

Сэнна дзеяслоў (этымалагічна тэрмін дзеяслоў тлумачыцца як слова, што абазначае дзеянне) займае цэнтральнае месца ў сістэме часцін мовы, з'яўляецца яе прэдыкатыўным цэнтрам і характарызуецца разгалінаванай сістэмай граматычных форм, граматычных значэнняў і граматычных катэгорый.

Дзеяслоў – часціна мовы, якая абазначае дзеянне або працэс і выражае іх у марфалагічных катэгорыях трывання, стану, пераходнасці-непераходнасці, зваротнасці-незваротнасці, ладу, часу, асобы. Дзеяслоў мае таксама катэгорыю ліку. А ў прошлым часе і ва ўмоўным ладзе – катэгорыю роду. Практычна дзеяслоў выяўляецца з дапамогай пытанняў што рабіць? што зрабіць?

Дзеясловы абазначаюць фізічнае дзеянне (*хадзіць, рабіць, збіраць*), стан (*кіпець, сядзець, спаць, стаяць*), у тым ліку псіхалагічны (*радавацца, сумаваць, думаць*), пераход з аднаго стану ў іншы (*прачынацца, задрамаць, закіпаць*).

Згодна з традыцыйнымі поглядамі, у аб'ём парадыгмы дзеяслова ўключаюцца: інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова), формы ладу і трывання, формы часу, дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі.

Назоўнікі і іншыя імёны звязваюцца з дзеясловам пры дапамозе кіравання, пры дапамозе прымыкання ён паясняецца прыслоўем.

У сказе дзеяслоў выступае звычайна ў якасці выказніка, але можа ў пэўных выпадках выступаць у якасці дзейніка (інфінітыў, дзеепрыметнік), азначэння (часцей за ўсё дзеепрыметнік), дапаўнення (інфінітыў, дзеепрыметнік), акалічнасці (часцей за ўсё дзеепрыслоўе).

Сувязь дзеяслова-выказніка з дзейнікам, выражаным назоўнікам,

ажыццяўляецца асобным відам сувязі – прэдыкатыўнай.

Дзеяслоў як частіна мовы мае шырокую семантыку, што абумоўлена яго роляй у сказе. Таму дзеясловы падзяляюцца на разнастаўныя семантычныя групы: дзеясловы руху і перамяшчэння, дзеясловы гаварэння, дзеясловы псіхічнага стану, дзеясловы спосабу дзеяння і інш. Многія дзеясловы характарызуюцца размытасцю сваёй семантыкі, што знаходзіць выражэнне ў вялікай колькасці лексічных значэнняў, у разгалінаванай дзеяслоўнай сінаніміі (*ісці – пайшоў, паішпарыў, пакілдыбаў, накіраваўся, паскакаў, махнуў* – усяго 27 значэнняў). У дзеясловах-звязках тыпу *быць, мець, хацець* лексічныя значэнні наогул адсутнічаюць.

Зыходнай формай дзеяслова лічыцца інфінітыў, хоць вядома, што ўтваральнымі асновамі дзеяслоўных форм з'яўляецца аснова інфінітыва, якая супадае з асновай прошлага часу, і аснова цяперашняга часу. Апошняю найбольш зручна выдзяляць па форме 3-й асобы множанага ліку шляхам адкідання канчатка.

2. Інфінітыў, або неазначальная форма дзеяслова, лічыцца зыходнай формай дзеяслова. І таму менавіта ў гэтай форме дзеясловы падаюцца ў слоўніках. Гэта дзеяслоўная форма характарызуецца толькі катэгорыямі трывання і стану (*рабіць – зрабіць, рабіцца*).

Фармальнымі паказчыкамі інфінітыва з'яўляюцца суфіксы *-ць, -ці, -чы*: *бачыць, есці, берагчы*.

Суфікс **-ць** маюць дзеясловы з асновай на галосны: *хадзіць, думаць, ляцець*;

-чы – на заднеязычны: *сцерагчы, секчы, пячы, цячы, выцекчы*;

-ці – на іншы зычны: *ісці, несці, плесці*.

У фальклорных, а таксама ў паэтычных творах часта замест *-ць* ужываецца *-ці*: (*Маці*) *будзе добра біці знаю; Не так біці, як караці. Яшчэ шэльмай называці* (З народнай песні). *Гэта маці дзяцей ратаваці З дубровы ідзе!* (А. Куляшоў).

Калі аснова дзеяслова заканчваецца на *-д* або *-т*, то перад суфіксам *-ці* яны пераходзяць у *с*: *мяту – месці, пляту – плесці, іду – ісці, праду – прасці*.

Па аналогіі з канцавым спалучэннем **-сці**, дзе *с* з'явілася ў выніку гістарычнага пераходу *д,т – сц*, узнікла фінальнае спалучэнне *-сці* ў дзеясловах *гнісці* і *плысці*, хоць заканамернай формай з'яўляюцца дзеясловы *гніць, плыць*, якія замацаваліся як дапушчальная літаратурная норма, а таксама ва ўсіх вытворных ад іх: *дагнісці, перагнісці, адплысці, пераплысці* і інш.

Перад суфіксам *-чы* зычны асновы *к* мае тэндэнцыю да выпадзення. Так, у літаратурнай мове ёсць дзеясловы *секчы* і *сячы*. У 1920-я гады нормай лічыліся *пекчы* і *пячы*. Зараз толькі *пячы, сячы*. Хоць слоўнікі фіксуюць і форму *зацекчы* пры адсутнасці *выцекчы*. У мастацкай літаратуры

сустракаюцца скарочаныя формы *печ, сеч, цеч*, што нельга прызнаць нарматыўным.

Інфінітыў можа быць любым членам сказа: дзейнікам (*Паступіць у ВНУ – мая задача.*), дапаўненнем (*Турыстам прапанавалі аглядзець музей-сядзібу Тадэвуша Касцюшкі.*), азначэннем (*Жаданне вучыцца заўсёды трэба вітаць.*), акалічнасцю (*Выходзіць бацька першы з дому мясіць снягі па буралому.*).

3. У граматычнай сістэме дзеясловаў выдзяляюцца два віды асноў: **аснова інфінітыва** (прошлага часу) і **аснова цяперашняга часу** (будучага простага) (аснову цяперашняга часу маюць дзеясловы незакончанага трывання, а аснову будучага простага часу – закончанага).

А с н о в а і н ф і н і т ы в а (п р о ш л а г а ч а с у) выдзяляецца шляхам адчлянэння формаўтваральных суфіксаў *-ць, -чы, -ці* (*піса-ць, бераг-чы, нес-ці*) ад формы інфінітыва ці формаўтваральнага суфікса *-л(-ў)* ад формы прошлага часу (*піса-л-а, піса-ў, бераг-л-а*).

Ад асновы інфінітыва ўтвараюцца:

1) формы дзеясловаў абвеснага ладу прошлага часу: *напіса-ць – напіса-ў, напіса-л-а, напіса-л-і*;

2) формы ўмоўнага ладу: *напіса-ць – напіса-ў бы, напіса-л-а б, напіса-л-і б*;

3) дзеепрыметнікі прошлага часу: *напіса-ць – напіса-н-ы, напіса-н-ая, напіса-н-ае, напіса-н-ыя*;

4) дзеепрыслоўі закончанага трывання: *напіса-ць – напіса-ўшы*.

Формаўтваральныя суфіксы інфінітыва *-ць, -ці, -чы* не ўдзельнічаюць не толькі пры ўтварэнні форм дзеяслова, але і пры ўтварэнні новых слоў, за выключэннем слова *жаніць-б-а*.

А с н о в а ц я п е р а ш н я г а ч а с у (б у д у ч а г а п р о с т а г а) – выдзяляецца шляхам адчлянэння канчаткаў 3-й асобы множнага ліку *-уць (-юць)* (у дзеясловах I спражэння), *-аць (-яць)* (у дзеясловах II спражэння): *піш-уць, (чыта-[j]-уць), вуч-аць, глядз-яць*.

Ад асновы цяперашняга (будучага простага) часу ўтвараюцца:

1) асабовыя формы цяперашняга (будучага простага) часу абвеснага ладу: *нос-яць – наш-у, нос-іш, нос-іць, нос-ім, нос-іце; прыняс-уць – прыняс-у, прыняс-еш, прыняс-е, прыняс-ём, прынес-яце*;

2) формы загаднага ладу: *нас-і-Ø – нас-і-це, прыняс-і-Ø – прыняс-і-це*;

3) дзеепрыметнікі цяперашняга часу *дрыж-аць – дрыж-ач-ы (ліст), квітнеј-уць – квітнеј-уч-ы (луг)*;

4) дзеепрыслоўі незакончанага трывання: *нос-ячы, квітнеј-учы*.

Такім чынам, у дзеясловаў з’яўляюцца два рады словаформ: адзін рад мае агульную інфінітыўную частку ўсіх словаформ (*чыта-ць – чыта-ў, чыта-л-а...*), а другі – асабовую частку ўсіх словаформ (*чытај-уць – чытај-у,*

чытай-эш..., *чытай-учы*). Асновы інфінітыва і цяперашняга часу могуць супадаць (параўн.: *нес-ці* – *няс-уць*, *бераг-чы* – *бераг-уць*), а могуць і не супадаць (параўн.: *вастры-ць* – *востр-аць*, *стагна-ць* – *стогн-уць*, *піса-ць* – *піш-уць*).

4. У залежнасці ад суадносін асновы інфінітыва і асновы цяперашняга часу дзеясловы падзяляюцца на **словазмяняльныя класы**, якія бываюць прадуктыўныя і непрадуктыўныя. Тыя з іх, якія ахопліваюць вялікую колькасць існуючых дзеясловаў і ўключаюць наватворы, адносяцца да прадуктыўных класаў. Класы, якія ахопліваюць нязначную колькасць дзеясловаў і не папаўняюцца за кошт наватвораў, да непрадуктыўных.

У беларускай мове выдзяляецца чатыры прадуктыўныя класы дзеясловаў.

Да першага класа належаць дзеясловы, незначальная форма якіх заканчваецца на *-аць* (*-яць*), *-эць* (*-ець*), а ў формах 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу канчаткі *-уць* (*-юць*) далучаюцца да асновы цяперашняга часу на *-ай-* (*-яй-*), *-эй-* (*-ей-*): *чытаць* – *чытаюць* (*чытай-уць*), *купляць* – *купляюць* (*купляй-уць*), *чарнець* – *чарнеюць* (*чарней-уць*).

Да другога класа адносяцца дзеясловы, у якіх аснова інфінітыва заканчваецца на *-ну-*, а аснова цяперашняга часу на *-н-*: *цягнуць* – (яны) *цягнуць*, *крыкнуць* – (яны) *крыкн-уць*.

Да трэцяга класа належаць дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-аваць* (*-яваць*), а форма 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу заканчваецца на *-уюць* (*-ююць*): *будаваць* – *будуюць*, *пляваць* – *плююць*.

Да чацвёртага класа адносяцца дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-іць* (*-ыць*), а ў форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу яны маюць канчаткі *-аць* (*-яць*): *бачыць* – *бачаць*, *зрабіць* – *зробяць*.

Усе дзеясловы, якія не ўваходзяць ніў адзін з чатырох прадуктыўных класаў, утвараюць адзінаццаць непрадуктыўных словазмяняльных класаў.

Да 1-га непрадуктыўнага класа належаць дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-аць*, а ў 3-й асобе множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу маюць канчатак *-уць* (*-юць*). Але ў адрозненне ад першага прадуктыўнага класа суфікс інфінітыва *-а-* ў 3-й асобе множнага ліку знікае (чаргуецца з нулём гука): *вязаць* – *вяжуць*, *сей-аць* – *сей-уць*, *слаць* – *шлюць*, *хвастаць* – *хвошчуць*.

Другі непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, інфінітыў якіх мае суфіксы *-а-* або *-е-* (*-э-*), якія чаргуюцца з нулём гука (беглым галосным) у аснове цяперашняга часу: *маўч-а-ць* – *маўч-у...* *маўч-аць*, *глядз-е-ць* – *глядж-у*, *глядз-іш...* *глядз-яць*.

Трэці непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, якія ў аснове інфінітыва маюць суфікс *-ну-*, а ў аснове цяперашняга або будучага простага часу маюць суфікс *-н-*: *мокнуць* – (яны) *мокн-уць*. У прошлым часе яны губляюць суфікс *-ну-*: *мок*, але не ўсе, напрыклад: *пахнуў*, у такіх дзеясловах суфікс *-ну-* захоўваецца толькі ў мужчынскім родзе пры адсутнасці яго ў жаночым і ніякім і ў прыставачных дзеясловах. Усе дзеясловы гэтага класа абазначаюць стан.

Чацвёрты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-ці*: *вез-ці, лез-ці, клас-ці*.

Пяты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-чы(-ч)*, а аснова цяперашняга часу – на заднеязычныя *к, г*, якія чаргуюцца з *ч, ж*: *таўчы* – *таўку, таўчэш...таўкуць*; *сцерагчы* – *сцерагу, сцеражэш... сцерагуць*.

Шосты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, у якіх у аснове інфінітыва маецца суфікс *-а-* (*-я-*), а ў аснове цяперашняга часу яму адпавядае насава зычны: *жаць* – *жнуць, мяць* – *мнуць, абняць* – *абнімуць*.

Сёмы непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, якія ў інфінітыве характарызуюцца паўнагалоссем *-ало-, -аро-*: *палоць, пароць, бароцца*.

Восьмы непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, у якіх у асновах назіраюцца суадносіны *-ва-* – *-й-*: *даваць* – *дай-уць, пазнаваць* – *пазнай-уць*.

Дзевяты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, у якіх аснова інфінітыва заканчваецца галосным *і*, а ў аснове цяперашняга часу яму адпавядае *й*: *біць* – *бй-уць, ліць* – *льй-уць, віць* – *уй-уць*. У формах прошлага часу захоўваецца *і*: *біў, ліў*. Дзеясловы *ліць* і *віць* часта ўжываюцца без чаргавання *і – й*: *лію, ліем, вію, віеш...*

Дзясяты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, у якіх *ы (і)* у аснове інфінітыва чаргуюцца з *ый (ій)* у аснове цяперашняга часу: *брыць* – *брый-уць, мыць* – *мый-уць*. У формах прошлага часу захоўваецца *ы*: *брыў, шыў, мыў*.

Адзінаццаты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, у якіх галосныя асновы інфінітыва *у, ы, е(э)*, а чаргуюцца з *уй, ыв, ен (эн), ан*: *дуць* – *дуй-уць, жыць* – *жыв-уць, стаць* – *стан-уць, адзець* – *адзен-уць*.

Некалькі дзеясловаў у беларускай мове ўтвараюць індывідуальныя формы словазмянення і таму не адносяцца ні да аднаго з класаў. Гэта дзеясловы *быць, мець, хацець, есці, надаесці, даць, забыць, збыць, дабыць, ісці, ехаць, бегчы*.

Дзеясловы *есці, даць* спрагаюцца наступным чынам:

Асоба	Адзіночны лік	Множны лік
1	ем, дам	ядзім, дадзім
2	ясі, дасі	ясце, дасце
3	есць, дасць	ядуць, дадуць

Прошлы час: *еў, ела, елі; надаеў, надаела, надаелі; даў, дала, дало, далі*.

Загадны лад: *еш, ешце; надаеш, надаешце; дай, дайце.*

Дзеяслоў *быць* у цяперашнім часе мае адну форму *ёсць* для ўсіх асоб. У будучым часе ён змяняецца наступным чынам: *буду, будзеш, будзе, будзем, будзеце, будуць*. Прошлы час: *быў, была, было, былі*. Загадны лад: *будзь, будзьце*.

Дзеяслоў *ісці* ў цяперашнім часе змяняецца наступным чынам: *іду, ідзеш, ідзе, ідзем, ідзеце, ідуць*; прошлы час: *ішоў, ішла, ішло, ішлі*; загадны лад: *ідзі, ідзіце*.

Дзеяслоў *ехаць* у цяперашнім часе мае формы: *еду, едзеш, едзе, едзем, едзеце, едуць*; прошлы час: *ехаў, ехала, ехалі*; загадны лад: *едзь, едзьце*.

Дзеяслоў *мець* у цяперашнім часе мае формы: *маю, маеш, мае, маем, маеце, маюць*; прошлы час: *меў, мела, мелі*; загадны лад: *май, майце*.

Прыставачныя дзеясловы ад *ісці*, калі прыстаўка заканчваецца на галосны гук, змяняюць *і* на *й* (*прыйсці*), калі прыстаўка заканчваецца на зычны, змяняюць *і* на *ы* (*сысці, падысці*).

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю дзеяслоў.
2. Што з'яўляецца фармальнымі паказчыкамі інфінітыва?
3. Якія формы ўтвараюцца ад асновы інфінітыва (прошлага часу)?
4. Якія формы ўтвараюцца ад асновы цяперашняга (будучага простага) часу?
5. У залежнасці ад чаго дзеясловы падзяляюцца на словазмяняльныя класы?
6. Да дзеясловаў *хацець* і *бегчы* ўтварыць асабовыя формы, формы прошлага часу і формы загаднага ладу (калі магчыма).

Тэма 8. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова

Пытанні для абмеркавання

1. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова.
2. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў.
3. Пераклад і правапіс дзеепрыметнікаў.
4. Парадак правядзення марфалагічнага разбору дзеепрыметніка.
5. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова
6. Ужыванне і ўтварэнне дзеепрыслоўяў.
7. Парадак правядзення марфалагічнага разбору дзеепрыслоўя.

Дзеепрыметнік – дзеяслоўна-іменная форма дзеяслова, якая абазначае прымету або ўласцівасць прадмета (асобы) паводле дзеяння: *Намераная, няходжаная тайга жыве, шуміць, стракоча і дыхае далёкім, прыглушаным водгуллем.* (Грах.) *Табе, з прытомным сэрцам, прысыпанаму сівізной, хочацца зноў сустрэцца з далёкай сваёй вясной.* (Панч.)

Дзеепрыметнікі маюць граматычныя характарыстыкі дзеяслова і прыметніка, што знайшло адлюстраванне ў самім тэрміне. Дзеепрыметнікі ўтвараюцца толькі ад дзеясловаў, маюць з імі агульную аснову і агульнае лексічнае значэнне: *вывучыць верш – вывучаны верш, пажаўцелі лісты – пажаўцелыя лісты, звіць вянок – звіты вянок.*

Як і дзеяслову, дзеепрыметніку ўласцівы граматычныя катэгорыі трывання, часу і стану: *навесялелы хлопчык* (параўн.: *хлопчык, які навесялеў*), *пераспелыя ягады* (ягады, якія пераспелі), *вывучаны верш* (верш, які вывучылі). Дзеепрыметнікі, як і дзеясловы, кіруюць назоўнікамі: *засеяць зернем – засеяны зернем, асвятліць сонцам – асветлены сонцам.* Да дзеепрыметнікаў прымыкаюць прыслоўі: *сабраць вечарам – сабраны вечарам, скасіць летам – скошаны летам, прачытаць выразна – прачытаны выразна.*

Дзеепрыметнікі, як і прыметнікі, дапасуюцца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне: *зжатая ніва, зжатае поле, зжаты ямень; зжатыя палі, зжатымі палямі, на зжатых палях.* Дзеепрыметнікі адказваюць на тыя самыя пытанні, што і прыметнікі – які?, якая?, якое?, якія?. Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі маюць поўную і кароткую форму: *адноўлены край і край адноўлен, прачытанае апавяданне і апавяданне прачытана.* Кароткую форму маюць толькі дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу; яны змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца: *верш вывучан, сачыненне напісана, лугі скошаны.*

Поўныя дзеепрыметнікі ў сказе выконваюць ролю азначэння, зрэдку выказніка: *За вокнамі снежныя казкі расказвае сцішаны лес.* (Грах.) *Хата была прасторная і пабудаваная з адборнага матэрыялу.* (К-с), кароткія – толькі выказніка: *Зямля і неба звязаны дажджамі, мы з роднай вёскай звязаны навек..* (Панч.)

Дзеепрыметнік можа мець паясняльныя словы, утвараючы разам з імі дзеепрыметны зварот: *Над лесасекай, зарослай густымі кустамі арэшніку, плыло навуцінне бабінага лета, плыло ў бок маладога, як бы абпаленага дзівосным агнём, асінніку.* (Шам.)

2. Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва непераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфікса -л-: *пасталець – пасталелы, пасінець – пасінены.* *Разамлелае сонца як быццам застыла ў нерухомай вышыні.* (І. М.) *Ноч над лугамі, расою намоклымі, хмаркі рассоўвае.* (Бур.)

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу могуць утварацца і з дапамогай суфіксаў -ш-, -ўш- ад асновы інфінітыва пераходных і непераходных дзеясловаў: *узнікнуць – узнікшае (пытанне), прыехаць – прыехаўшая (сястра).* *Нерасквітнеўшыя родныя ліпы попел ад спаленых вёсак абсыпаў.* (К. Б.)

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў -н-, -ан-, -ен-, -т-: *Слава летнім яркім дням, і засеяным палеткам, і пакошаным лугам.* (Гл.) *Непатрывожаная жнівеньская ноч усё кружыла над саламянымі стрэхамі стоенай вёскі, як зацяты птах.* (Чыгр.) Суфікс -н- далучаецца да інфінітыўнай асновы дзеясловаў на -а(-я) – *заплакаць – заплаканы, чытаць – чытаны.* Суфікс -ен-(-ан-) – да інфінітыўнай асновы на -і- або на зычны: *вызваліць – вызвалены, зvezці – зvezены, насіць – ношаны, прайсці – пройдзены, зрабіць – зроблены.*

У мове мастацкай літаратуры зрэдку можна назіраць, калі дзеепрыметнікі залежнага стану ад аднаго і таго ж дзеяслова ўтвараюцца то з дапамогай суфікса -т-, то з дапамогай суфіксаў -н-, -ен-: *замкнуты і замкнёны, націснуты і націснены.* Хоць такія варыянты і дапушчальныя, але нарматыўным лічыцца першы.

У беларускай літаратурнай мове не ўсе дзеепрыметнікі аднолькава ўжывальныя. Найбольш пашыраныя дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі -л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-: *Пад майскім лёзкім сонейкам маўклівы, зачараваны ў мураве стаю.* (В. Ж.) *Я вершы пішу, бо душа ўстрывожана любоўю і болем за кожнага з вас.* (Панч.) *Прытоеная цішыня чутка вартавала кожны гук, кожны нясмелы шлах.* (К-с) *Наўздагон за зніклай чародкай высока ляцеў падбіты журавок.* (В. Б.)

Дзеепрыметнікі з суфіксамі -ўш-, -ш- у беларускай мове ўжываюцца абмежавана, у форме мужчынскага роду яны супадаюць з дзеепрыслоўямі і ўспрымаюцца двухсэнсоўна. Параўн.: *Паспакайнеўшы вучань пачаў адказваць упэўнена* (вучань які? – паспакайнеўшы) – дзеепрыметнік. *Паспакайнеўшы, вучань пачаў адказваць упэўнена* (пачаў адказваць калі? – паспакайнеўшы) – дзеепрыслоўе.

Рэдкасныя ў беларускай мове дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу. Утвараюцца яны ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў -уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ем-, -ім-. Ужываюцца ў навуковых працах, у мове газет, пераважна ў складзе тэрмінаў: *бастуючыя рабочыя, рухаючыя сілы гісторыі*. Большасць з іх страцілі дзеяслоўныя адзнакі, набылі якаснае значэнне і перайшлі ў прыметнікі: *неўміручы подзвіг, гаючая вада, кіпучая кроў, стаячая вада, ляжачы камень, дрымучы лес, любімы горад, вядомы вучоны*.

3. У беларускай мове ёсць сродкі замены неўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з іншых моў (у першую чаргу з рускай). Неўжывальную ў беларускай мове форму рускага дзеепрыметніка можна замяніць:

даданым сказам (азначальным, дапаўняльным, дзейніковым): *Мы шли обочиной дороги, сплошь покрытой бурями прошлогодними ластьями, еще не высохшими после снега*. (А. Куприн) *Мы ішлі ўскрай дарогі, усцеленай бурым летаўнім лісцем, якое яшчэ не высохла пасля снегу*. (Пераклад Л. Салаўя);

дзеяпрыслоўем, дзеяпрыслоўным зваротам: *«Стучит кто-то?» – сказал остановившийся Чуб*. (Н. Гоголь) *«Стукае нехта?» – спытаў Чуб спыніўшыся*. (Пераклад М. Лужаніна);

прыметнікам: *Он [Лермонтов] был счастлив своими мыслями, их силой, широтой, своими замыслами, всепроникающим присутствием поэзии*. (К. Паустовский), *Ён быў шчаслівы сваімі думкамі, іх сілай, шырынёй, сваімі задумамі, усёпранікальнай прысутнасцю паэзіі*. (Пераклад А. Марціновіча);

назоўнікам: будучее – будучыня, купающиеся – купальшчыкі, рассказывающий – апавядальнік. *«Неправда!» – выговорила она тихо и умоляющим голосом*. (А. Чехов) *«Няпраўда!» – вымавіла яна ціха, з мальбой у голасе*. (Пераклад Г. Грамовіча);

дзеясловам: *Ночные костры, светившиеся там и сям по лагерю... увеличивали темноту своим неярким багровым светом*. (Л. Толстой) *Начныя вогнішчы свяціліся там і сям па лагеры... павялічвалі змрок сваім нязыркім барвовым святлом*. (Пераклад Я. Шарахоўскага);

развітым прыдаткам: *вещества, стимулирующие рост растений – рэчывы, стымулятары росту раслін*.

Дзеепрыметнікі, дзеепрыметныя звароты, якія ўваходзяць у загалоўкі твораў, назвы прац, звычайна не перакладаюцца; пры неабходнасці захоўваюцца яны і ў навуковай, грамадска-палітычнай літаратуры.

У суфіксах дзеепрыметнікаў поўнай і кароткай формы пішацца адно **-н-** : *выкананае заданне, планы выкананы*.

Часціца **не** з дзеепрыметнікамі пішацца разам, калі:

- няма паясняльных слоў: *нявыкананае заданне*;

- калі пры адзіночным дзеепрыметніку ўжываюцца словы са значэннем ступені якасці *зусім, вельмі, выключна, надта, амаль, часткова, цалкам, поўнасьцю*: *зусім нявыкананае заданне*;

Часціца **не** пішацца асобна, калі:

- ёсць паясняльнае слова: *не выкананае намі заданне*;

- ёсць супрацьпастаўленне: *не прачытаная, а прагледжаная кніга*;

- з кароткімі дзеепрыметнікамі: *кніга не прачытана*.

4. Парадак правядзення марфалагічнага разбору дзеепрыметніка

1. Часціна мовы (форма дзеяслова).

2. Пачатковая форма: назоўны склон адзіночнага ліку мужчынскага роду.

3. Залежны ці незалежны стан, закончанае ці незакончанае трыванне; поўная ці кароткая форма (для дзеепрыметнікаў залежнага стану).

4. Час (цяперашні, прошлы); род (для дзеепрыметнікаў адзіночнага ліку); лік, склон (для дзеепрыметнікаў у поўнай форме).

5. Да якога слова дапасуецца?

6. Сінтаксічная функцыя.

Прыклад: *Ляжаць пакошаныя травы* (М. Танк)

Пакошаныя – дзеепрыметнік (форма дзеяслова), пачатковая форма – *пакошаны*, залежны стан, закончанае трыванне, ужыты ў поўнай форме, у прошлым часе, множным ліку, дапасуецца да назоўніка *травы* ў назоўным склоне, у сказе з’яўляецца азначэннем.

5. Дзеепрыслоўе – асобая нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе дзеяслоў-выказнік. Напрыклад: *Дарога знікла з вачэй, не дайшоўшы да гасцінца, абапал якога стаялі парадзелы бярозы*. Дзеепрыслоўе *не дайшоўшы* абазначае дадатковае дзеянне і паясняе асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам (знікла калі? – *не дайшоўшы да гасцінца*).

Дзеепрыслоўі маюць прыметы і дзеяслова, і прыслоўя. Дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад дзеяслоўных асноў, захоўваюць іх лексічнае значэнне: *чытаць – чытаючы, апрануцца – апрануўшыся, заўважыць – заўважыўшы*. Маюць граматычныя прыметы **дзеяслова**: бываюць закончанага і незакончанага трывання (яно залежыць ад трывання ўтваральнага дзеяслова): *будаваць дом – будуючы дом, пабудаваць школу – пабудаваўшы школу; несці кнігі – носячы кнігі, прынесці шыйткі – прынёсшы шыйткі*; могуць быць незваротныя і зваротныя: *прывітаць настаўніка – прывітаўшы настаўніка, прывітацца з таварышам – прывітаўшыся з таварышам, вяртаць кнігі – вяртаючы кнігі, вяртацца са школы – вяртаючыся са школы*. Дзеепрыслоўі захоўваюць кіраванне таго дзеяслова, ад якога ўтвораны: *прачытаць апавяданне – прачытаўшы апавяданне, атрымаць падручнікі – атрымаўшы падручнікі*; да дзеепрыслоўяў, як і да дзеясловаў, могуць прымыкаць

прыслоўі, якія паясняюць іх: *слухаць уважліва – слухаючы ўважліва, зрабіць старанна – зрабіўшы старанна.*

Дзеепрыслоўі маюць і прыметы **прыслоўяў**: не змяняюцца, прымыкаюць да дзяслова і выконваюць сінтаксічную ролю акалічнасці: *Спіць, стаіўшыся, вецер ля імішарнай крыніцы.* (М. Т.) *Мароз – штукар і жарты любіць, не раз, штукуючы, загубіць таго, хто ў руці пападзеца.* (К-с)

6. Дзеепрыслоўе найчасцей ужываецца з паясняльнымі словамі, утвараючы разам з імі дзеепрыслоўны з в а р от, які ў сказе з’яўляецца адным членам сказа – адасобленай акалічнасцю спосабу дзеяння, прычыны, часу, умовы і інш. *У сіняй смуге вырысоўваліся, зліваючыся ў суцэльнае хвалістае мора, белыя аблачынкі квецені.* (Хадк.) – дзеепрыслоўны зварот выконвае ролю адасобленай акалічнасці спосабу дзеяння (вырысоўваліся як? — зліваючыся ў суцэльнае хвалістае мора). *Нават страціўшы зрок, абыду я паўсвету, а да родных мясцін шлях заўсёды знайду.* (Бр.) – дзеепрыслоўны зварот з’яўляецца адасобленай акалічнасцю ўмовы (абыду калі?, пры якой умове? – нават страціўшы зрок).

Дзеепрыслоўныя звароты, незалежна ад іх месца ў сказе, адасабляюцца і на пісьме выдзяляюцца коскамі: *Алесь трохі пастаяў, пазіраючы ўслед брату, а потым павярнуў назад, калі-нікалі аглядаючыся на Сцёпку.* (К-с) *Вярнуўшыся ў пакой, Апейка пастаяў каля акна, пазіраючы на аснежаны пляц Волі.* (І. М.)

АЛЕ! Адзіночнае дзеепрыслоўе, якое стаіць у канцы сказа і адказвае на пытанне як?, не выдзяляецца ў вымаўленні інтанацыяй і паўзай, а на пісьме – коскай: *Ён сядзеў (як?) нахіліўшыся* (нельга: што робячы?)

Усе дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад дзясловаў. Утварэнне дзеепрыслоўяў закончанага і незакончанага трывання адрозніваецца ўтваральнай асновай і суфіксамі.

Сродкі ўтварэння	Незакончанае трыванне	Закончанае трыванне
Утваральная аснова	Аснова цяперашняга часу нез. трывання: <i>пішаш, дапамагаеш, носіш, гаворыш</i>	Аснова інфінітыва зак. трывання: <i>напісаць, памагчы, прынесці, запомніць</i>
Суфіксы	-учы/-ючы: <i>пішучы, дапамагаючы</i> (1 спр.) -ачы/-ячы: <i>носячы, гаворачы</i> (2 спр.)	-ўшы (аснова на галосны): <i>напісаўшы, запомніўшы</i> -шы (аснова на зычны): <i>памогшы, прынесшы</i>

Ад дзясловаў 2 спр. *баяцца, дрыжаць, крычаць, спаць* утвараюцца дзеепрыслоўі закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-учы/-ючы:** *баячыся, дрыжучы, крычучы, сплючы.*

Дадатковае дзеянне, абазначанае дзеепрыслоўем, і асноўнае дзеянне, абазначанае дзеясловам-выказнікам, маюць аднаго і таго ж утваральніка. Так, у сказе *Капала са стрэх вада, стукаючы пад акном ў нешта бляшанае...* (І. Пташнікаў) *вада* (утваральнік дзеяння) *капала* (асноўнае дзеянне) і *стукала* (дадатковае дзеянне).

Параўнайце сказ, пабудаваны няправільна: *Прабываючыся праз хмары, зямля зусім не прагравалася сонцам*; асноўнае дзеянне абазначана выказнікам *не прагравалася* і звязана з дзейнікам *зямля*, а дадатковае дзеянне (*прабываючыся праз хмары*) утвараецца *сонцам*. Гэты сказ трэба перабудаваць: *Сонца, прабываючыся праз хмары, зусім не прагравала зямлю*. Праверым: *сонца прабівалася і прагравала* – абодва дзеянні маюць аднаго ўтваральніка.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць дадатковае дзеянне, якое адбываецца адначасова з асноўным, а дзеепрыслоўі закончанага трывання – дзеянне, якое папярэднічае асноўнаму. Напрыклад: *Ручайкі бягуць безупынна, дзе шпарчэй, дзе павольна, абыходзячы перашкоды ці проста зносячы іх*; асноўнае дзеянне (*бягуць*) і дадатковае (*абыходзяць ці зносяць*) адбываюцца адначасова; *Вясна пачаўшыся раптоўна, у некалькі дзён змяніла палескі краявід*; дадатковае дзеянне (*пачалася*) папярэднічае асноўнаму (*змяніла*).

Трэба сачыць, каб часавыя планы асноўнага і дадатковага дзеяння адпавядалі логіцы: ад дзеясловаў незакончанага трывання нельга ўтвараць дзеепрыслоўі з суфіксамі *-ўшы, -шы*. Напрыклад, сказ *Першакласнікі ішлі, трымаўшы ў руках букеты* пабудаваны няправільна: дзеяслоў *трымаць* закончанага трывання, таму дзеепрыслоўе ад яго – *трымаючы*. Правільна: *Першакласнікі ішлі, трымаючы ў руках букеты*.

У **безасабовых** сказах (дзе не можа быць утваральніка дзеяння) дзеепрыслоўе можна ўжываць толькі тады, калі асноўнае дзеянне названа інфінітывам. *Як хораша думаецца, плывучы ў лодцы па ціхай рацэ*; асноўнае дзеянне *думаецца* названа безасабовым інфінітывам.

У сказе можа ўжывацца не адно, а некалькі дзеепрыслоўяў (з паясняльнымі словамі і без іх), якія адносяцца да аднаго дзеяслова-выказніка і абазначаюць дзеянні той самай асобы ці прадмета: *Налюбаваўшыся баравікамі, Лабановіч не спяшаючыся прыступіў да збору*. (К-с) *Лісточкі на дрэвах быццам прыхарошваліся, выпростаючыся і вызваляючыся ад ранішняй расы*. (Бр.)

У абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні, абазначаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, таксама адносяцца да адной асобы, але яна ўяўляецца абагульнена – як любы, кожны (у такіх выпадках можна ўставіць займеннік ты): *Не хваліся сеўшы, а хваліся з'еўшы*. (Прык.) *Гуляючы, розуму не прыдбаеш*. (Прык.)

7. Парадак правядзення марфалагічнага разбору дзеепрыслоўя

1. Часціна мовы (нязменная форма дзеяслова).
2. Ад якога дзеяслова ўтворана?
3. Закончанае ці незакончанае трыванне; зваротнае ці незваротнае; пераходнае ці непераходнае.
4. Сінтаксічная функцыя.

Прыклад: *Пазіраючы на Масея, усе неяк падабрэлі адразу* (І. Чыгрынаў)

Пазіраючы – дзеепрыслоўе (нязменная форма дзеяслова), утворана ад дзеяслова *пазіраць*, незакончанае трыванне, незваротнае, пераходнае, разам з паясняльнымі словамі ўтварае дзеепрыслоўны зварот, які выконвае ў сказе ролю акалічнасці.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю дзеепрыметнік.
2. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу?
3. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу?
4. Назавіце сродкі замены неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з іншых моў.
5. Дайце азначэнне паняццю дзеепрыслоўе.
6. Чым адрозніваецца ўтварэнне дзеепрыслоўяў закончанага і незакончанага?

Тэма 9. Прыслоўе

Пытанні для абмеркавання

1. Прыслоўе як знамянальная часціна мовы.
2. Разрады прыслоўяў.
3. Правапіс прыслоўяў.
4. Парадак правядзення марфалагічнага разбору прыслоўя.

Прыслоўе – самастойная нязменная часціна мовы, якая абазначае прыкметы дзеянняў, ступень якасці або колькасці і розныя акалічнасці, пры якіх адбываюцца дзеянні або працягваюцца прыметы.

Прыслоўе – самы шматлікі клас нязменных слоў (звыш 3-х тысяч). Яны не скланяюцца і не спрагаюцца, не змяняюцца па родах і ліках. Аднак прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання, ад некаторых з іх утвараюцца прыслоўі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі. *Мы пастаялі момант і рушылі **навольней**, аднак амаль нячутна* (Я. Брыль) *Кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так **танюсенька** гудуць, што ледзьве-ледзьве можна ўчуць* (Я. Колас).

Па сваім значэнні і ўтварэнні прыслоўі суадносяцца з усімі самастойнымі часцінамі мовы: назоўнікамі (*дома, бясконца, зверху, спераду*), прыметнікамі (*звонка, дабяла, уручную, хутка, улева*), лічэбнікамі (*спярша, надвае, утрох, удвая*), займеннікамі (*па-вашаму, чагосьці, штосьці, усюды*), дзеясловамі (*балюча, бліскача, нерухома, слізка*), прыслоўямі (*незнарок, навокал, намнога*). У кантэксте функцыю прыслоўяў могуць выконваць дзеепрыслоўі, калі яны страчваюць у сказе трывальнае значэнне і здольнасць кіраваць залежным словам. Гэта ўласціва ў асноўным дзеепрыслоўям незакончанага трывання з суфіксамі *-ачы, -ячы, -учы, -ючы*: *гледзячы, сумуючы, ідучы, гуляючы, прыпяваючы*. Гэта ж во які быў, не тое, што Васіль. *На яфрэйтара ўжо выйшаў, ды бог не даў яму жыткі, а так бы я з ім жыла **прыпяваючы**, – гаварыла Вара* (Р. Сабаленка). *Над ёй нахіліўся Залескі і крыкнуў сур'ёзна ці **жартуючы** – яна не зразумела: – А вы, Карпаўна, сумавалі па сапраўднай вайне* (І. Шамякін).

У сказе прыслоўі часцей за ўсё адносяцца да дзеяслова (радзей да прыметніка і прыслоўя) і выступаюць у ролі **акалічнасці месца**: *Унізе і ў ветраны дзень цішыня* (Я. Брыль); **часу**: *Калі цяпер дзяўчаты запяюць і загудзе наводка **напрудвесні**, перад вачыма твары паўстаюць тых, што сваёй не даспявалі песні* (С. Грахоўскі); **прычыны**: *Дудок **спрасонку** ўсё не мог уцяміць, што гэта за жанчына і што яна робіць тут* (М. Лынькоў); **мэты**: *Гэта **сумысля** падпальваюць балоты палешукі, каб на выгаралым месцы расла налета маладая, лепшая трава* (Я. Колас); **спосабу дзеяння**: *Аксіння **вобмацкам** знайшла дзверы гумна, асцярожна адчыніла іх* (М. Лынькоў). *Хлопчык **па-даросламу** і цвёрда кіўнуў галавой* (В. Адамчык). Многія з гэтых значэнняў могуць быць выражаныя склонавымі формамі

назоўнікаў з прыназоўнікамі і без іх, пагэтану часта ўзнікаюць цяжкасці пры вызначэнні таго, якая часціна мовы ўжыта ў сказе.

Зрэдку прыслоўі ўжываюцца ў ролі назоўніка і выконваюць у сказе функцыю дзейніка: *Надыдзе заўтра, прынясе нам новыя клопаты.*

Па характары выражэння лексічнага значэння ўсе прыслоўі дзеляцца на знамянальныя і займеннікавыя. Знамянальныя прыслоўі называюць пэўныя прыкметы якасцей і дзеянняў: *добра, высока, нараўне, знарок*, а займеннікавыя толькі адносяць да гэтых прыкмет, указваюць на іх, дакладнае значэнне яны атрымліваюць толькі ў кантэксце: *па-свойму, тут, усюды, кудысьці, ніколі, гэтак, дзесьці*. Яны ўваходзяць у семантычныя разрады як займеннікаў, так і прыслоўяў. Так, напрыклад, слова *нідзе* з'яўляецца адмоўным займеннікам і акалічнасным прыслоўем, *дзе-небудзь* – няпэўным займеннікам і акалічнасным прыслоўем. Займеннікавыя прыслоўі з'яўляюцца невытворнымі, іх колькасны склад не папаўняецца.

2. Усе прыслоўі паводле значэння, сінтаксічнай функцыі і словаўтваральных асаблівасцей дзеляцца на два разрады: **азначальныя і акалічнасныя**.

Азначальныя прыслоўі абазначаюць якасць дзеяння, прыметы, прадмета. Амаль усе яны маюць не толькі якаснае, а і колькаснае (звычайна другаснае) значэнне, абазначаюць ступень інтэнсіўнасці дзеяння: *удосталь напіцца, моцна кахаць*. Азначальныя прыслоўі дзеляцца на якасныя, колькасныя і спосабу дзеяння.

Якасныя прыслоўі складаюць самую шматлікую групу. Яны ўтвараюцца амаль ад усіх якасных прыметнікаў, абазначаюць якасць дзеяння, прадмета ці прыметы: *цвёрда, скрытна, старанна, весела, плаўна, удала, трапна, зырка, вобразна, бедна, гарача, нудна, смешна, рухава*. У сказе часцей за ўсё яны адносяцца да дзеяслова (*нізка ляцець, сумна расказваць*), прыметніка (*надта разумны, залішне сур'ёзны*), прыслоўя (*вельмі добра, выключна важна*).

Якасныя прыслоўі не проста ўтрымліваюць у сабе нейкую інфармацыю, яны адначасова даюць ацэнку той ці іншай з'яве, асабе, прадмету: *Восені ўрачыстыя званы зазванілі сумна і ўрачыста* (А. Русецкі).

Амаль усе якасныя прыслоўі ўтвараюць ступені параўнання – вышэйшую і найвышэйшую, якія паказваюць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці. Ступені параўнання бываць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад прыслоўяў з дапамогай суфіксаў *-ей(-эй, -ай)* і *-ш*: *дорага – даражэй, ёмка – ямчэй, рэдка – радзей*. Як і ў прыметнікаў, пры ўтварэнні ступені параўнання прыслоўяў назіраецца суплетывізм асноў: *многа – больш, мала – менш, добра – лепш, дрэнна – горш*.

Некаторыя прыслоўі сённа ўжо страцілі поўнасьцю або часткова значэнне вышэйшай ступені параўнання і ўжываюцца як звычайныя прыслоўі. Так, прыслоў даўней, пазней, раней ужываюцца ў значэнні ‘калісьці, у мінулым’: *Раней ніякі дождж цябе не мог спыніць* (М. Танк).

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца з дапамогай слоў *больш (болей), менш (меней)*, якія далучаюцца да якасных прыслоўяў: *больш моцна, менш выразна: Усё гучней і больш рашуча чуліся патрабаванні міру, зямлі, свабоды* (І Дуброўскі).

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай прыстаўкі *най-*, якая далучаецца да формы вышэйшай ступені параўнання: *найпрыгажэй, найлепш: Надвор’е стаяла мокрае, і вецер найчасцей павяваў ужо холадам* (К. Чорны).

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай слоў *найбольш, найменш*, якія далучаюцца да прыслоўяў, а таксама далучэннем да простага формы вышэйшай ступені параўнання слоў *за ўсё, за ўсіх: лепш за ўсё, хутчэй за ўсіх*. Адхіленнямі ад літаратурнай нормы лічацца канструкцыі тыпу *найбольш выразней, найбольш эфектыўней*.

З многімі формамі ступеней параўнання прыслоўяў могуць спалучацца часціцы *ўсё, яшчэ, куды, так, як, чым*. Яны ўзмацняюць або аслабляюць асноўнае значэнне той ці іншай лексемы: *ўсё далей, яшчэ лепш, куды горш, як найлепш, чым хутчэй: Густа і строга зелянелі елка і сасна, але бярозы і асіны, клёны і ліпы так шчодра палалі, гарэлі, зіхацелі пад промнямі сонца, так прыгожа стаялі над снім звонкім небам, што, падалося Барысу Аляксеевічу, яшчэ хвіліна-другая і ўзаўжоцца яны ў наветра* (Л. Дайнека).

Найвышэйшая ступень якасці без параўнання выражаецца спалучэннямі якасных прыслоўяў з прыслоўямі *вельмі, надзвычай, надта: вельмі прыгожа, надзвычай хораша, надта добра: Мова – душа народа і толькі на ёй можа народ найбольш поўна выказаць сябе* (У. Караткевіч).

Прыслоўі, утвораныя ад поўных якасных прыметнікаў, могуць, у сваю чаргу, утвараць прыслоўі са значэннем суб’ектыўнай ацэнкі з суфіксамі *-к-, -еньк-, -аньк-, -анечк-, -енечк-*(высокая мера якасці), *-утк-(-ютк-), -усеньк-(-юсеньк-), -усенечк-(-юсенечк-)*(ужываюцца ў гутарковай мове), *-ав-(-яв-), -ават-(-яват-)*(непаўната дзеяння, якасці і колькасці), *-енн-(-энн-), -эзн-(-эразн-)* (узмацняльна-павелічальнае значэнне). Гэтыя формы абазначаюць высокую або нізкую меру якасці без параўнання. Адначасова яны выражаюць пэўныя экспрэсіўныя адценні (ласкальнасці, зневажальнасці, пагарджальнасці і г.д.): *памаленечку, хуценька, велізарна*.

Колькасныя прыслоўі абазначаюць колькасць, ступень інтэнсіўнасці дзеяння або яго мяжу, меру якасці: *вельмі, многа, занадта, досыць, надзвычай, крыху, напauголаса, тройчы, прыблізна, удвая, датла, дабяла, даастатку, дасыта, дазарэзу, начыста, задоўга, назаўсёды*. У сказе яны

звычайна выконваюць ролю акалічнасці меры і ступені: *Сотнікаў выпусціў дзясятка снарадаў і разнёс дашчэнту яшчэ два танкі* (В. Быкаў). Звычайна колькасныя прыслоўі ўказваюць на высокую ступень якасці (*фантастычна складаны, непамерна цяжкі*) і значна радзей – на нізкую, нязначную ступень інтэнсіўнасці дзеяння: *З ледзь улоўным слыху шорахам падала з дрэў пажоўклае лісце* (М. Ткачоў).

Прыслоўі спосабу дзеяння характарызуюць тое, як, якім чынам адбываецца дзеянне: *назубок, дагары, бягом, уброд, уоперак, напразткі, уголас, па-воўчы, гутрам, сумесна, кагалам, нехаця, віхрам*. Група прабіралася **цугам** на глухой.. *сцяжынцы* (М. Лынькоў).

Усе гэтыя прыслоўі ў сказе выконваюць функцыю акалічнасці спосабу дзеяння і адносяцца звычайна да дзеяслова. Прыслоўі спосабу дзеяння блізкія па сэнсе да якасных і часта пераходзяць у іх, але якасная характарыстыка дзеяння ў іх суправаджаецца ўказаннем на характар ці спосаб яго ўтварэння, параўн. *ішоў хутка і ішоў падбегам*.

Акалічнасныя прыслоўі дзеляцца на чатыры групы: месца, часу, прычыны і мэты.

Акалічнасныя прыслоўі месца абазначаюць, дзе, у якім месцы адбываецца дзеянне ці працякае працэс, куды, ці адкуль накіравана дзеянне, да якой мяжы адбываецца. Усе гэтыя прыслоўі можна падзяліць на тры групы.

1. Прыслоўі, якія абазначаюць месца, дзе адбываецца дзеянне: *дома, тут, пасярод, угары, унізе, далёка, кругом, наперадзе*: *Старэнькая бабулька, што сядзела **поруц** з Рыгорам, суцешна паглядала на іх* (Ц. Гартны).

2. Прыслоўі, якія абазначаюць напрамак, куды ці адкуль накіравана дзеянне: *назад, насустрач, уперад, сюды, збоку*: *Скуратовіч замкнуў **знадворку** дзверы* (К. Чорны).

3. Прыслоўі, якія ўказваюць на мяжу, да якой распаўсюджваецца дзеянне: *дасюль, пагэтуль, да краёў*: *Дома работы **па вушы**: трэба араць, сеяць* (С. Александровіч).

Прыслоўі месца складаюць самую шматлікую групу сярод акалічнасных прыслоўяў. Яны могуць выступаць іншы раз у сказе са значэннем часу або колькасці: *А мяне **дагэтуль** людзі часта ўспамінаюць* (Я. Колас).

Акалічнасныя прыслоўі часу абазначаюць, калі адбываецца дзеянне, як доўга яно працякае, з якога часу пачынаецца і да якога часу працягваецца: *летам, вечарам, заўтра, назусім, вечна*. Іх можна падзяліць на дзве падгрупы.

1. Прыслоўі, якія абазначаюць няпэўны прамежак часу: *аднойчы, даўно, раней, спрадвеку, зараз, неўзабаве*.

2. Прыслоўі, якія абазначаюць пэўны перыяд часу: *сёлета, учора,*

увечары, сённа, раніцай, увосень.

Значэнне часу маюць і некаторыя фразеалагізмы, якія выступаюць у ролі прыслоўяў: *з году ў год, чуць дзень, з дня на дзень, як бач (бачыш)*.

Акалічнасныя прыслоўі прычыны ўказваюць, па якой прычыне адбываецца дзеянне: *згарача, здуру, спрасонку, без дай прычыны, намерана, паняволі*.

Акалічнасныя прыслоўі мэты абазначаюць, з якой мэтай, навошта, для чаго адбываецца дзеянне: *наперакор, назло, сумыслу, знячэўку, напаказ, на памяць, знарок, наўмысна, нездарма*.

3. Правапіс прыслоўяў

Каб не памыліцца ў правапісе прыслоўяў, неабходна ўмець адрозніваць іх ад падобных назоўнікаў з прыназоўнікамі, якія пішуцца асобна:

Прыехаць у дзень свята.

Прыехаць удзень.

Летняй раніцай.

Касіў раніцай.

Па веснавому небу.

Прыякала па-веснавому.

З усім народам.

Ён з усім стары.

З боку лесу.

Стаяў з боку.

Прыслоўі пішуцца разам, асобна, праз злучок.

Пішуцца разам, калі:

1) утвораны спалучэннем прыназоўнікаў са склонавай формай назоўніка калі:

а) назоўнікі маюць часовае і прасторавае значэнне: *апоўдні, адразу, зверху (з верху да нізу), увысь, удаль, звечара (пад вечар), зранку (з ранку да вечара)*;

б) утвораны спалучэннем прыназоўнікаў з назоўнікамі, якія ў сучаснай мове самастойна не ўжываюцца: *бесперастанку, дасыць, дашчэнт, даспадобы, запанібрата, знячэўку, уперамешку, напагатове, неўпапад, употай, наўзрыд*;

в) паміж прыназоўнікам і назоўнікам нельга ўставіць без змены сэнсу азначэнне або паставіць пытанне: *дадому, дахаты, наадрэз, узімку, накрыж, напалову, насмерць (не на жыццё, а на смерць), упершыню, на векі (на векі вечныя)*;

2) утвораны спалучэннем прыназоўнікаў са склонавымі формамі кароткіх прыметнікаў: *збольшага, зрэдку, пароўну, сослепу, здалёк, напросту, памалу*;

3) утвораны спалучэннем прыназоўнікаў **у, на** з поўнымі прыметнікамі жаночага роду вінавальнага склону: *наўдалую, начыстую, насмелую, напалалую, упустую, урасыпную, уручную, ушчыльную. Але: у адкрытую*;

4) утвораны спалучэннем прыназоўнікаў **у, на** з лічэбнікамі: *удвух, надвое, удзвюх, утрая, учатырох. Але: у адно, па двое, па трое*;

5) утвораны спалучэннем прыназоўнікаў з займеннікамі: *затым, потым, нашто, навошта, нізашто*. Адрозніваюцца ад такіх прыслоўяў спалучэнні

займеннікаў з прыназоўнікамі. Параўн.: *ніза што не пайду і пакрыўдзілі ні за што* (дарэмна, несправядліва);

б) утвораны спалучэннем прыназоўнікаў з прыслоўямі: *залетась, занадта, пазаўчора, намнога, назаўсёды*.

Пішуцца праз злучок:

1) з прыстаўкай *па-*: *па-старому, па-вашаму, па-асенням, па-мойму, па-беларуску, па-нямецку, па-чалавечы*; *па-першае, па-другое* (парадкавыя лічэбнікі);

2) утвораныя паўтарэннем аднаго і таго ж слова (у тым ліку з далучэннем прыстаўкі): *сам-насам, ледзь-ледзь, ціха-ціха, як-ніяк, далёка-далёка, воляй-няволяй, калі-нікалі, раз-пораз*;

3) прафесіяналізмы: *дэ-факта, дэ-юрэ, на-гара*;

4) абы-куды, абы-як, дзе-небудзь, калі-небудзь.

Пішуцца асобна:

1) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі *без, да, на*: *на памяць, на хаду, на ляту, без канца (бясконца), без утынку (безупынна), да ўпаду, на злосць, на жаль*;

АЛЕ: якраз

2) спалучэнні назоўніка, што пачынаецца на галосную, з прыназоўнікам *у*: *у абрэз, у абхват, у адзіночку, у абцяжку*;

3) спалучэнні прыназоўнікаў з назоўнікамі, якія могуць ужывацца ў розных склонавых формах: *пад пахай, з-пад пахі, да часу, па часе, да пары, у пару, на памяць, на памяці*;

4) спалучэнні *ўсё роўна, усё адно, як след*;

5) *тут бы, там жа, даўно б, тады ж* – прыслоўі з часціцамі *бы (б), жа (ж)*.

4. Парадак правядзення марфалагічнага разбору прыслоўя

1. Часціна мовы.

2. Разрад паводле значэння: азначальнае (якаснае, колькаснае, спосабу дзеяння), акалічнаснае (месца, часу, прычыны, мэты).

3. Вытворнае (ад якой часціны мовы ўтворана) ці невытворнае.

4. Ступень параўнання (для прыслоўяў, утвораных ад якасных прыметнікаў); форма суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці (калі ёсць).

5. Сінтаксічная функцыя.

Прыклад: *Калісьці, тысячы, а можа і мільёны гадоў таму назад, тут было мора.* (Б. Сачанка)

Калісьці – прыслоўе, акалічнаснае (часу), вытворнае (утворана ад прыслоўя *калі* займеннікавага паходжання і суфікса *сьці*), ступеняў параўнання і формаў ацэнкі не мае, у сказе з'яўляецца акалічнасцю.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю прыслоўе.

2. З якімі часціцамі мовы па сваім значэнні і ўтварэнні суадносяцца

прыслоўі?

3. На якія два класы дзеляцца прыслоўі па характары выражэння лексічнага значэння?

4. Паводле якіх крытэрыяў прыслоўі дзеляцца на азначальныя і акалічнасныя?

5. Як утвараюцца ступені параўнання якасных прыслоўяў?

6. Якія прыслоўі пішуцца разам?

7. Якія прыслоўі пішуцца праз злучок?

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Тэма 10. Безасабова-прэдыкатыўныя словы

Пытанні для абмеркавання

1. Пытанне пра безасабова-прэдыкатыўныя словы ў лінгвістычнай літаратуры.
2. Катэгорыяльнае значэнне і асноўныя лексіка-семантычныя разрады безасабова-прэдыкатыўных слоў.
3. Марфалага-сінтаксічныя асаблівасці безасабова-прэдыкатыўных слоў.
4. Іміграцыйны патэнцыял безасабова-прэдыкатыўных слоў.

1. У канцы 19 стагоддзя айчынныя лінгвісты звярнулі ўвагу на групу слоў, якая па сваіх лексіка-граматычных асаблівасцях адрознівалася і ад іменных часцін мовы, і ад дзеясловаў, і ад прыслоўяў. У якасці фармальных прымет гэтай групы выступалі наступныя: 1) нязменнасць (няздольнасць скланяцца і спрагацца); 2) значэнне ладу і часу; 3) ужыванне іх у ролі выказніка.

На дварэ па-асенням пахмурна.

Добра было б прыйсці сюды яшчэ раз.

Агульнай семантыкай усіх гэтых слоў выступала значэнне стану або яго ацэнкі, уласцівае адушаўлёным і неадушаўлёным прадметам: *лёгка, цяжка, цёмна.*

Марфалагічнай будовай такія словы нагадвалі прыслоўі, назоўнікі, кароткія прыметнікі, дзеясловы (*цёпла, холодна, зорна; дзіва, пара, сорам; варта, патрэбна; відаць, чуваць*) ці былі зусім непадобнымі на іншыя лексіка-граматычныя разрады слоў (*можна, нельга, трэба*).

Семантыка-граматычная характарыстыка данага разрады слоў была аб'ектам увагі яшчэ ў працах А.А. Барсава, А.Х. Вастокава, Г.П. Паўскага і іншых даследчыкаў. А.Х. Вастокаў, Г.У. Калшанскі, улічваючы, што даным лексемам уласцівы час, адсутнасць пры іх суб'екта, здольнасць выступать у ролі выказніка безасабовага сказа, уключалі іх у **дзеясловы**.

К.С. Аксакаў называў гэтыя намінацыі **кароткімі прыметнікамі**, якія атрымліваюць значэнне дзеясловаў. Д.М. Аўсяніка-Кулікоўскі лічыў словы такога тыпу прыслоўямі і вылучыў іх у асобную групу – **прэдыкатыўныя прыслоўі**. А.М. Пяшкоўскі, вылучаючы даныя найменні ў асобную лексіка-граматычную групу, не адносіў іх да пэўнай часціны мовы. А.А. Шахматаў таксама не вылучаў іх у асобную часціну мовы, хаця і называў іх **прыслоўямі стану**.

Л.У. Шчэрба ў працы «О частях речи в русском языке» выказвае думку пра магчымасць выдзялення гэтай групы слоў у самастойную часціну мовы, назваўшы іх **катэгорыяй стану**. Вучоны ўказваў на адрозненні слоў катэгорыі стану ад прыметнікаў і прыслоўяў: ад прыметнікаў яны адрозніваюцца нязменнасцю, прыметнікі адносяцца да назоўнікаў; ад прыслоўяў адрозніваюцца тым, што не залежаць ні ад дзеяслова, ні ад прыметніка, ні ад іншага прыслоўя, могуць ужывацца са звязкай. Аднак Шчэрба ўключаў у гэты клас і прыслоўі (*замужем, начеку*), і прыметнікі

(должен, намерен), і прыназоўнікава-склонавыя спалучэнні ў ролі выказніка (без памяти, не в духе). У выніку атрымлівалася пазбаўленая ўнутранага адзінства група слоў, якія аб'ядноўваліся толькі сінтаксічнай функцыяй (быць выказнікам) і семантыкай (мець агульнае значэнне стану).

Упершыню як самастойную часціну мовы кваліфікаваў іх В.У. Вінаградаў у кнізе «Русский язык (грамматическое учение о слове)»: «Пад катэгорыю стану падводзяцца нескланяльныя іменныя і прыслоўныя словы, якія маюць формы часу (для прошлага і будучага часу аналітычныя, утвораныя шляхам далучэння адпаведных форм звязкі *быць*) і ўжываюцца толькі ў функцыі выказніка».

У 50-я гады ХХ ст. словы катэгорыі стану былі аб'ектам дыскусіі на старонках навуковых часопісаў. У маскоўскай дыскусіі лінгвістаў 1954 г. супраць выдзялення слоў катэгорыі стану ў самастойную часціну мовы выступілі А.Б. Шапіра, М.І. Сцяблін-Каменскі, В.М. Жырмунскі, А.В. Міртаў. У 1955–1956 гг. дыскусія пра словы катэгорыі стану была прадоўжана часопісам «Вопросы языкознания». Думку гэтых даследчыкаў падтрымаў чэшскі акадэмік Ф. Траўнічак.

За самастойнасць гэтага лексіка-граматычнага аб'яднання як часціны мовы з абаронай тэрміна **безасабова-прэдыкатыўныя словы** выступіла В.В. Бабайцава. Як самастойную часціну мовы разглядае безасабова-прэдыкатыўныя словы ў гэтай дыскусіі і М.С. Паспелаў. Ён назваў свай артыкул “У абарону слоў катэгорыі стану”. А.В. Ісачанка гаварыў пра развіццё катэгорыі стану ў славянскіх мовах, але прапанаваў назваць іх **прэдыкатывамі**.

У далейшым тэорыю безасабова-прэдыкатыўных слоў распрацоўвалі Е.М. Галкіна-Федарук, А.М. Ціханаў, Н.Ф. Вярдзіева, А.А.Земская, В.К. Кочынева, М.В. Дзмітрыева і інш.

У сучаснай лінгвістыцы пакуль што няма адзінай думкі наконт гэтага аб'яднання лексем. Канчаткова не вырашана пытанне вылучэння безасабова-прэдыкатыўных слоў у асобную часціну мовы, спрэчкі выклікае аб'ём гэтага лексіка-граматычнага класа слоў, дакладна не вызначаны шляхі яго папаўнення. Назавём асноўныя пункты погляду вучоных на гэту праблему.

1. Безасабова-прэдыкатыўныя словы выступаюць у лінгвістыцы як самастойная часціна мовы. Такой думкі прытрымліваюцца В.У. Вінаградаў, Е.М. Галкіна-Федарук, М.С.Паспелаў, А.М. Ціханаў, у беларускім мовазнаўстве – П.П. Шуба, аўтары вучэбнага дапаможніка па марфалогіі пад агульнай рэдакцыяй М.С. Яўневіча і інш.

2. Безасабова-прэдыкатыўныя словы нельга разглядаць як самастойную часціну мовы; яны ўключаюцца ў склад прыслоўяў, прыметнікаў, назоўнікаў як пэўныя групы слоў у кожнай з названых часцін мовы (І.І. Мешчанінаў, А.Б. Шапіра, В.М. Мігірын, аўтары рускай граматыкі 1970 і 1980 гг. і інш.).

Пра вострую дыскусію ў лінгвістычных працах сведчыць і наяўнасць пяці назваў данай групы слоў: **безасабова-прэдыкатыўныя словы** (А.М.Пяшкоўскі), **словы катэгорыі стану** (Л.У. Шчэрба, В.У. Вінаградаў), **прэдыкатывы** (А.В. Ісачанка, П.П. Шуба), **прэдыкатыўныя прыслоўі** (Д.М. Аўсянік-Кулікоўскі), **бессуб'ектныя прыметнікі** (В.М. Мігірын).

Першыя два тэрміны характарызуюць даныя словы як асобную часціну мовы, а два апошнія ў сваёй назве ўтрымліваюць адмаўленне часцінамоўнай самастойнасці даных слоў (іх адносяць да прыслоўяў або прыметнікаў). Некарэктным з'яўляецца і трэці тэрмін – прэдыкатывы, бо тэрмін **прэдыкатыў** выкарыстоўваецца для характарыстыкі сінтаксічнай з'явы і не адносіцца да марфалогіі. (Гэты тэрмін быў прапанаваны чэшскімі лінгвістамі ў другой палове ХХ стагоддзя і прымяняўся да той групы слоў, якая ў рускай лінгвістычнай літаратуры раней атрымала назву «катэгорыя стану»; да прэдыкатываў адносяцца словы (або радзей формы слоў) розных часцін мовы, але не ва ўсіх сваіх лексічных значэннях, а толькі ў тых з іх, якія замацаваны за ўжываннем гэтых слоў у функцыі выказніка; яшчэ прэдыкатывам называецца састаўны выказнік.

Большасць вучоных аддаюць перавагу тэрміну **безасабова-прэдыкатыўныя словы**, паколькі ён утрымлівае ў сабе і семантычную, і сінтаксічную характарыстыку адначасова, а таксама тэрміну **катэгорыя стану**, які адлюстроўвае лексіка-семантычныя асаблівасці даных найменняў.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы – нязменныя словы, якія маюць катэгарыяльнае значэнне стану ці ацэнкі і выконваюць ролю галоўнага члена ў безасабовым сказе.

2. Як ужо адзначалася, да безасабова-прэдыкатыўных слоў адносяць знамянальныя словы, што маюць катэгарыяльнае значэнне стану ці ацэнкі і выконваюць ролю галоўнага члена ў безасабовым сказе. Ядром безасабова-прэдыкатыўных слоў з'яўляюцца найменні, якія абазначаюць:

1) фізічны і псіхічны стан чалавека або жывой істоты: *лёгка, цяжка, холадна, цёпла; боязна, весела, смешна, сумна* і інш. *На душы было весела і лёгка;*

2) стан прыроды або навакольнага асяроддзя: *ветрана, змрочна, зорна, прасторна, светла, сыра, утульна, цёмна* і інш. *Вакол маўкліва і маркотна, і лесе застыў, глядзіць гаротна* (Я.Колас);

3) аб'ектыўную ці суб'ектыўную ацэнку якога-небудзь стану або становішча: *глыбока, мелка, высокая, нізка, высокая, рана, позна* і інш. *У гэтым месцы было глыбока;*

4) меру чаго-небудзь: *мала, многа, досыць, дастаткова, шмат, недастаткова, даволі* і інш. *Нам гэтага дастаткова;*

5) ацэнку чаго-небудзь з маральна-этычнага боку: *сорам, грэх, смех, страх, ганьба* і інш. *Грэх не выйсці ў парк;*

6) мадальную ацэнку чаго-небудзь: *трэба, нельга, можна, неабходна, немагчыма* і інш. У сказе такія словы заўсёды патрабуюць пасля сябе

дзеяслова ў форме інфінітыва. *Трэба дома бываць часцей* (Р. Барадулін);

7) неабходнасць дзеяння з пункту гледжання часу, калі яно павінна адбыцца: *пара, час* і інш. *Час ёй выходзіць з дому*;

8) мадальна-валявыя імпульсы: *ахвота, лягота, неахвота, бяда, гора* і інш. *Ахвота вам з імі звязвацца*;

9) зрокавыя і слыхавыя ўспрыняцці: *відаць, чуваць. Яго хаду здалёк відаць*.

3. Безасабова-прэдыкатыўныя словы маюць свае спецыфічныя граматычныя адзнакі, якія адрозніваюць іх ад іншых часцін мовы.

Марфалагічныя прыметы безасабова-прэдыкатыўных слоў наступныя:

1. Адсутнасць форм скланення і спражэння, г.зн. нязменнасць.

2. Здольнасць выражаць значэнне часу пры дапамозе звязак *быць, стаць, станавіцца, здавацца*, з якімі спалучаюцца даныя найменні (*весела, было весела, будзе весела; сумна, стала сумна, стане сумна*). Адсутнасць звязкі служыць паказчыкам цяперашняга часу. Значэнне ладу выражаецца з дапамогай часціцы *б*, якая далучаецца да дзеяслова-звязкі, ужытага ў прошлым часе: *было б весела, стала б цёпла*.

3. Безасабова-прэдыкатыўныя словы з суфіксам *-а* могуць мець формы вышэйшай і зрэдку найвышэйшай ступені параўнання. Гэтыя формы ўтвараюцца з дапамогай тых жа самых суфіксаў і па тых жа самых мадэлях, што і формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў: *халадна – халадней, цёпла – цяплей, добра – лепш – найлепш*. Аднак не ўсе словы катэгорыі стану на *-а* лёгка ўтвараюць форму вышэйшай ступені. Практычна не сустракаецца форма кампаратыва ад слоў *рана, позна, дастаткова, недастаткова, можна, трэба* і інш.

4. Даныя найменні могуць мець формы ацэнкі (памяншальна-ласкальную, утвораную пры дапамозе суфіксаў *-эньк-* (*-еньк-*), *-утк-* (*-ютк-*): *На вуліцы было цёпленька; Казала маці ў здавальненні: -- Чысцютка, светла, бы ў пакоі* (Я. Колас) і непаўнаты якасці, утвораную пры дапамозе суфікса *-ават-* (*-яват-*): *– Куця. Марозна. Хмурнавата. Сняжок падкідае заўзята* (Я. Колас).

Сінтаксічныя прыметы безасабова-прэдыкатыўных слоў

1. Істотная прымета гэтых слоў – сінтаксічная функцыя галоўнага члена аднасастаўнага (безасабовага) сказа: *Цёпла і суха было на вуліцы*. Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць ужывацца з інфінітывам: *Шкодна чытаць лежачы*. У даным сказе зафіксаваны прамы парадак слоў. У сказах з адваротным парадкам слоў даныя найменні выконваюць не характэрную для іх функцыю іменнага выказніка двухсастаўнага сказа: *Чытаць лежачы шкодна*.

2. Безасабова-прэдыкатыўныя словы не могуць уступаць у сувязь дапасавання або кіравання з якімі-небудзь іншымі словамі ў сказе; гэтыя словы і не прымыкаюць ні да дзеяслова, ні да прыметніка, ні да прыслоўя. Да гэтых слоў могуць прымыкаць прыслоўі або дзеясловы ў форме інфінітыва:

На дварэ стала па-летняму цёпла. У полі было весела працаваць.

3. Рэалізацыя валентнасных сувязей безасабова-прэдыкатыўных слоў залежыць ад семантыкі сказа, ад таго, стан чалавека, жывой істоты ці прыроды яны абазначаюць. У першым выпадку яны могуць мець залежнае дапаўненне, выражанае назоўнікам ці займеннікам у давальным склоне без прыназоўніка: *Алесі весела з намі; Вам не сумна ў мяне?* Магчыма кіраванне назоўнікамі ў родным і вінавальным склонах, якія таксама выконваюць сінтаксічную ролю дапаўнення: *Ёй не было шкада Яўхіма. Васілю зрабілася трывожна за Ганну.* Калі ў сказе размова ідзе пра стан прыроды, асяроддзя, то ў якасці залежных слоў будуць выступаць найменні з акалічнасным значэннем: *На дварэ было цёмна.*

4. Іміграцыйны патэнцыял безасабова-прэдыкатыўных слоў

Лексіка-граматычны клас безасабова-прэдыкатыўных слоў утварыўся і папаўняецца за кошт дыяхраннай трансфармацыі з іншых часцін мовы, а менавіта – за кошт працэсу прэдыкатывізацыі.

Тыя словы, якія ўтварыліся даўно і страцілі непасрэдня сувязі з адпаведнымі зыходнымі словамі іншых часцін мовы, у сучаснай мове лічацца невытворнымі: *нельга, льга, можна, трэба* і інш. Асноўная ж большасць слоў катэгорыі стану не страціла жывых словаўтваральных сувязей з прыметнікамі, прыслоўямі, назоўнікамі і дзеясловамі.

1. Паходжанне большасці безасабова-прэдыкатыўных слоў на -а звязана з якаснымі прыметнікамі: *горача, цёпла, суха, мокра, змрочна.* У гэтых лексемах -а неабходна кваліфікаваць як словаўтваральны суфікс. Некаторыя з гэтых слоў маюць адпаведныя амонімы сярод кароткіх прыметнікаў: *патрэбна, неабходна, варты* (*Гэта кніга мне патрэбна і Патрэбна пытанне абмеркаваць*).

2. Асобныя словы катэгорыі стану звязаны сваім паходжаннем з назоўнікамі: *сорам, грэх, смех, страх, пара, час, дзіва.* Гэтыя словы страцілі не толькі значэнне прадметнасці, але і граматычныя катэгорыі роду, лік і склону (*Ужо час ад'язджаць. Ахвота мне яе пабачыць*).

3. З формай інфінітыва суадносяцца лексемы *відаць, чуваць* (*Здалёку чуваць вясёлыя песні*).

4. У склад безасабова-прэдыкатыўных слоў, на думку В.У. Вінаградава, Е.М. Галкінай-Федарук, неабходна ўключаць і найменні з зыходнай формай, выражанай кароткім дзеепрыметнікам: *У хаце накурана. У кватэрынацеплена. У пакоі праветрана.*

Такім чынам, бесасабова-прэдыкатыўныя словы выдзяляюцца ў асобную часціну мовы на аснове семантычных, марфалагічных і сінтаксічных прымет, асноўных з якіх наступныя: катэгарыяльнае значэнне стану, нязменнасць, марфалагічная суаднесенасць з прыслоўямі, назоўнікамі, кароткімі прыметнікамі, дзеясловамі, функцыя галоўнага члена аднастаўнага сказа.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю безасабова-прэдыкатыўныя словы.

2. Якія найменні з'яўляюцца ядром безасабова-прэдыкатыўных слоў?
3. Назавіце марфалагічныя прыметы безасабова-прэдыкатыўных слоў.
4. Назавіце сінтаксічныя прыметы безасабова-прэдыкатыўных слоў.
5. Назавіце крыніцы папаўнення безасабова-прэдыкатыўных слоў.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Тэма 11. Службовыя часціны мовы

Пытанні для абмеркавання

1. Прыназоўнік як службовая часціна мовы.
2. Злучнік як службовая часціна мовы.
3. Звязкі як службовыя словы.
4. Часціцы.

1. Прыназоўнік — гэта службовая часціна мовы, якая выражае адносіны паміж назоўнікам, займеннікам і лічэбнікам ва ўскосным склоне і іншымі словамі ў словазлучэнні. Напрыклад, у сказе *Шмат прыгожых ёсць месцаў на свеце* пры дапамозе прыназоўніка *на* выражаюцца прасторавыя адносіны паміж назоўнікам *свецце* ў М. скл. і дзеясловам *ёсць*: ёсць (д з е?) на свеце.

Прыназоўнік паказвае на залежнасць аднаго слова ад другога і служыць для сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні. Галоўным словам у такіх словазлучэннях можа быць *д з е я с л о ў*, радзей — *н а з о ў н і к*, *п р ы м е т н і к*, *п р ы с л о ў е*, нават *ф р а з е а л а г і з м*. Сама назва гэтай часціны мовы падказвае, што прыназоўнік ужываецца ў спалучэнні з назоўнікам і стаіць перад ім. Але паміж прыназоўнікам і назоўнікам (ці займеннікам, лічэбнікам) можа стаяць слова або некалькі слоў, якія паясняюць назоўнік: *Капа'лі бульбу. Цэлымі днямі, ад ранняга ранку да позняга змроку, Ганна рабіла на полі* (І. Мележ).

Прыназоўнікі нязменныя, асобна ўзятыя, не з'яўляюцца членамі сказа. Прыназоўнік разам з той часцінай мовы, у спалучэнні з якой ужываецца, уваходзіць у састаў аднаго члена сказа: *Неба на ўсходзе пачало бялець. Ігнат любіў работу з дрэвам* (А. Кудравец).

Паводле паходжання прыназоўнікі падзяляюць на *н е в ы т в о р н ы я і в ы т в о р н ы я*. Да невытворных адносяцца прыназоўнікі *а*, *аб*, *ад*, *акрамя*, *без*, *да*, *дзеля*, *для*, *з* (*са*), *за*, *к* (*ка*), *на*, *над* (*нада*), *па*, *пад* (*пада*), *пра*, *праз*, *пры*, *сярод*, *у* (*ва*), *цераз*. Службовую ролю гэтыя прыназоўнікі выконваюць са старажытных часоў. Паходжанне іх сёння цяжка ці зусім немагчыма растлумачыць.

Да вытворных адносяцца прыназоўнікі, якія паходзяць ад слоў іншых часцін мовы.

Ад назоўнікаў ва ўскосных склонах з далучэннем невытворных прыназоўнікаў і без іх утварыліся прыназоўнікі за выключэннем, з выпадку, з мэтай, з прычыны, на працягу, на чале, пры дапамозе, у адпаведнасці з, у адрозненне ад, у выніку, у гонар, у час, у імя, у ролі, у параўнанні з, перад, кшталтам, шляхам, у напрамку да.

Ад прыслоўяў паходзяць прыназоўнікі *абанал*, *блізка*, *збоку*, *зверху*, *міма*, *наsupерак*, *наsupраць*, *наsupтрач*, *наблізу*, *наsupля*, *наsupярод*, *наsupраю*, *наsupраду*, *наsupдоўж*, *наsupперак*, *наsupслед* і інш.

Ад дзеепрыслоўяў паходзяць прыназоўнікі *наsupключаючы*, *наsupдзякуючы*, *наsupгледзячы на*, *наsupгледзячы на*, *наsupпачынаючы ад*, *наsupключаючы* і інш.

2. Злучнікі – гэта службовыя словы, якія ўжываюцца для

падпарадкавальнай ці спалучальнай сувязі сінтаксічных адзінак (членаў сказа, частак складанага сказа, самастойных сказаў) і паказваюць на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі. Напрыклад: *Дождж ідзе праменісты і дробны, і пахнуць мятай мокрыя лугі.* (Панч.) У сказе злучнік і злучае аднародныя члены сказа (праменісты і дробны), а таксама часткі складаназлучанага сказа, паказваючы на іх раўнапраўнасць.

Злучнікі не маюць форм словазмянення, не маюць і свайго лексічнага значэння. Асноўнае іх значэнне – функцыянальнае: паказваюць на адносіны паміж сінтаксічнымі адзінкамі.

Паводле паходжання злучнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя. Невытворныя злучнікі не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы і ўспрымаюцца як першапачатковыя: *а, і, ды, але, ці.* Вытворныя злучнікі паходзяць з іншых часцін мовы – адносных займеннікаў і прыяслоўяў ці спалучэння слоў розных часцін мовы: *што, таму, як, калі, таму што, пасля таго як, нягледзячы на тое што* і інш.

Паводле саставу злучнікі бываюць простыя і састаўныя.

Простыя злучнікі – гэта аднаслоўныя (*а, але, ды, каб*), састаўныя – складаюцца з некалькіх слоў (*таму што, для таго каб, тым часам як*). Магчымаць разрыву састаўных злучнікаў і прывязанасць іх да асобных сінтаксічных адзінак (да галоўнай ці да даданай частак складаназалежнага сказа) з'яўляецца асновай падзелу іх на нерасчлянёныя і расчлянёныя.

Да нерасчлянёных адносяцца злучнікі, якія прывязаны да адной сінтаксічнай адзінкі, уваходзяць у яе склад: *так што* (з выніковым значэннем), *тады як, таму што: Усе пайшлі, тады як хлопчык застаўся.*

Да расчлянёных, або парных, адносяцца злучнікі, першая частка якіх размяшчаецца ў адным кампаненце складанага сказа, а другая – у наступным яго кампаненце: *так – што, да тых пор – пакуль, з-за таго – што.*

Паводле ўжывання злучнікі бываюць адзіночныя, паўторныя і парныя. Адзіночныя злучнікі не паўтараюцца пры членах сказа ці частках складанага сказа, яны ўжыты адзін раз, паўторныя ўжываюцца некалькі разоў: *Тут пад кожным курганам і каменем – ці быліна, ці казка чароўная.* (Бур.) Парныя злучнікі складаюцца з дзвюх частак, адна з іх адносіцца да аднаго члена сказа ці часткі складанага сказа, другая – да іншага *не толькі..., але і ..., калі..., то ..., як...так і ...: У майстэрні з цікавасцю выконвалі заданні майстра як хлопчыкі, так і дзяўчынкі.*

Па граматычнай ролі і выражаных з іх дапамогай адносінах злучнікі падзяляюцца на злучальныя (*і, а, але* і інш.) і падпарадкавальныя (*што, калі, як, таму што* і інш.).

Злучальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна раўнапраўных адзінак – аднародных членаў сказа і частак складаназлучаных сказаў. Напрыклад, у сказе *Граў Сымонка, а дзед слухаў і ківаў у такт яму.* (К-с) злучнік і звязвае аднародныя выказнікі (слухаў і ківаў), злучнік *а* аб'ядноўвае ў адно цэлае часткі складаназлучанага сказа.

Злучальныя злучнікі, звязваючы сінтаксічныя адзінкі, паказваюць на

розныя сэнсавыя адносіны паміж імі. З улікам гэтых адносін злучальныя злучнікі падзяляюцца на чатыры групы:

с п а л у ч а л ь н ы я – злучнікі (яны паказваюць на пералічэнне, адначасовае існаванне фактаў, з’яў: *і, ды* (са значэннем *і*), як...*так і. Зоркі гараць у вадзе і вачах, і ёсць для надзеі прычына.* (Панч.);

с у п а с т а ў л я л ь н ы я злучнікі (яны паказваюць на неадпаведнасць ці супрацьпастаўленне з’яў, фактаў): *а, але, ды* (са значэннем *але*), *аднак, жа (ж), затое, а то, не то што – а, не то што – але*, а таксама рад часціц у ролі злучнікаў, г. зн. у ролі сродкаў сувязі: *іначай, інакш, толькі, адно, дык. Свет ясны ад сонца, а чалавек ад навукі.* (Прык.) *Месяц свеціць, ды не грэе.* (Прык.). Уласна супастаўляльнае значэнне мае толькі злучнік *а*, супастаўляльнае значэнне з адценнем замяшчальнасці ўласціва злучніку *затое*. Усе ж астатнія злучнікі ўжываюцца з супраціўным значэннем, якое ўключае адценні ўзаемнага выключэння, неадпаведнасці, процілегласці і інш.;

г р а д а ц ы й н ы я – нерасчлянёныя злучнікі *ды і (дыі), ды і то (дыі то)*, з дапамогай якіх другая частка выказвання падкрэсліваецца экспрэсіўна і выступае як далучэнне да першай, і расчлянёныя злучнікі *не толькі – але і, не толькі – а і, не то што – а (і), не то што – але (і)*, пры дапамозе якіх перадаецца ўласна градацыйнае, г. зн. нарастанне або аслабленне вартасці: *Да мяне ніхто не прыходзіў, ды і я нікуды не хадзіў;*

п е р а л і ч а л ь н а - р а з м е р к а в а л ь н ы я злучнікі паказваюць на чаргаванне з’яў, фактаў ці на рэальнасць аднаго з іх: *або, ці, або – або, ці – ці, не то – не то, ці то – ці то, то – то, ні – ні. То ціхая вада шапоча пад вербамі, то перуны ірвуць цяжкую алавяную хмару.* (Пасл.) *Ці то птушкі пяюць, ці то пераліваюцца, журчаць ручаі пад вузлаватым карэннем соснаў* (Лыньк.)

Падпарадкавальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна нераўнапраўных адзінак – частак складаназалежнага сказа, паказваючы на залежнасць даданай часткі ад галоўнай. Напрыклад: Каб паслухаць прыроду жывую, раіна-раіна ўстаю на зары. (Бял.)

Падпарадкавальныя злучнікі выражаюць розныя адносіны паміж даданаю і галоўнаю часткамі складаназалежнага сказа: тлумачальныя, прычынныя, часу, умовы, мэта, параўнання, выніку. З улікам гэтых адносін падпарадкавальныя злучнікі падзяляюцца на: 1) тлумачальныя: *што, як, чым* і інш.; 2) прычынныя: *бо, таму што, з прычыны таго што, з-за таго што, па прычыне таго што* і інш.; 3) часавыя: *калі, як, пакуль, з таго часу як, ледзь, чуць, як толькі* і інш.; 4) умоўныя: *калі, калі б, каб, як, як бы, раз і* інш.; 5) мэтавыя: *каб, для (дзеля) таго каб, з тым каб, абы*; 6) уступальныя: *хоць, хоць бы, нягледзячы на тое што, няхай, хай* і інш.; 7) параўнальныя: *як, чым, што, бы, як бы, нібы, нібыта, быццам, як быццам* і інш.; 8) выніковыя: *так што, то, дык.*

3. Звязкі – гэта службовыя словы дзеяслоўнага паходжання, якія ўжываюцца для выражэння часу і ладу састаўнога недзеяслоўнага выказніка.

Звязка з'яўляецца сродкам сувязі, сродкам каардынацыі дзейніка і выказніка і аб'яднання іх у адно цэлае – прэдыкатыўнае спалучэнне, якое выступае як аснова простага сказа.

Звязкі захоўваюць асноўныя формы, уласцівыя дзеяслову, і гэтым адрозніваюцца ад усіх астатніх службовых слоў. Асноўная прымета звязак у адрозненне ад дзеясловаў – гэта поўная або частковая страта лексічнага значэння, што і вядзе да пераўтварэння паўназначнага слова ў службовае.

Класіфікацыя звязак.

У залежнасці ад ступені страты лексічнага значэння вылучаюцца **тры тыпы звязак.**

Абстрактная (незнамянальная) звязка *быць*. Адрозніваецца ад аманімічнага дзеяслова гэта звязка вельмі выразна, параўн.: *Бацька будзе на сходзе (будзе – знамянальны дзеяслоў, указвае на абавязковую прысутнасць) – Ён будзе інжынерам. Яму будзе весела (будзе – звязка, яна не мае лексічнага значэння).*

У сказах, у якіх паведамляецца аб чым-небудзь, што адбываецца ў момант гутаркі, форма звязкі *ёсць* звычайна не ўжываецца. Такі пропуск звязкі можна назваць “нулявой звязкай”. Напрыклад: *Вечар цёплы.*

Аднак у навуковай мове, у вызначэннях, а таксама ў мове публіцыстыкі іншы раз магчыма ўжыванне абстрактнай звязкі і ў форме цяперашняга часу: *У раўнабедраным трохвугольніку бісектрыса вугла пры вяршыні ёсць адначасова і медыяна, і вышыня. Жыццё ёсць жыццё.*

Звязка *быць* захоўвае асноўныя дзеяслоўныя катэгорыі (часу, ладу), але ёй не ўласціва значэнне стану; яна паступова траціць катэгорыю трывання; актыўна разбураецца і такая важная дзеяслоўная прымета, як спражэнне: звязка *быць* звычайна ўжываецца ў форме трэцяй асобы адзіночнага ліку.

Паўабстрактныя (паўзнамянальныя) звязкі – *стаць, станавіцца, лічыцца, здавацца, рабіцца, з'яўляцца, бываць, называцца*. Гэтыя словы, ўжываючыся як звязкі, у значнай меры трацяць сваё лексічнае значэнне і таму таксама даволі выразна адрозніваюцца ад аманімічных дзеясловаў, параўн.: *Вучань стаў на сваё месца ў шарэнгу – Вучань стаў выдатнікам.*

Знамянальныя звязкі – знамянальныя дзеясловы ў ролі звязак – формы дзеясловапў руху і стану (становішча): *ходзіць, стаяць, сядзець, ляжаць, ісці, вярнуцца, бегчы, жыць*. У гэтых дзеясловах, ужытых у ролі звязак, не траціцца, а толькі ў нейкай меры аслабляецца асноўнае лексічнае значэнне, параўн.: *Ён ходзіць па хаце – Ён ходзіць вясёлы.*

Заўвагі.

1. Фазавыя дзеясловы *пачаць, пачынаць, пакінуць, працягваць, стаць, перастаць*, дзеясловы з мадальным значэннем *хацець, збірацца, жадаць, умець, меркаваць, думаць, спрабаваць, магчы, загадаць*, а таксама іх функцыянальныя эквіваленты *рад(ы), здольны, павінны*, дзеясловы са значэннем руху *ісці, бегчы, накіроўвацца* і каўзальныя дзеясловы *загадаць*,

прымусіць, папрасіць ужываюцца з інфінітывам у складзе састаўнога дзеяслоўнага выказніка (*перастаў будаваць, пачаў бегчы, збіраецца чытаць, думае расказаць, прасіў вярнуцца, пабег даведацца*), не з'яўляюцца звязкамі. Ужыванне гэтых дзеясловаў у складзе састаўнога дзеяслоўнага выказніка не выклікае змен іх лексічнага значэння.

2. Слова *як, быццам, што*, якія ўжываюцца ў складзе састаўнога недзеяслоўнага (іменнага) выказніка, таксама не з'яўляюцца звязкамі. Страта лексічнага значэння набліжае гэтыя былыя злучнікі да часціц: *Зоркі – як мільёны аганькоў*. Значэнне часціцы-актуалізатара набывае і найменнік *гэта*, які ўжываецца ў складзе састаўнога выказніка: *Дзеці – гэта наша будучыня*.

4. **Часціцы** – гэта непаўназначныя словы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя, мадальна-валявыя або эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні значэння слоў, словазлучэнняў ці сказаў. Часціцы супрацьпастаўляюцца службовым словам па той прымеце, што яны звычайна выкарыстоўваюцца не для сувязі сінтаксічных адзінак і аб'яднання іх у адно больш буйное цэлае. А толькі для мадыфікацыі значэння якой-небудзь моўнай адзінкі.

У залежнасці ад дадатковага адцення, якое часціцы надаюць моўнай адзінцы, больш ці менш акрэслена вылучаюцца чатыры разрады часціц.

РАЗРАДЫ ЧАСЦІЦ	
СЭНСАВЫЯ	Указальныя: <i>вось, вунь, гэта</i>
	Удакладняльныя: <i>якраз, іменна, сапраўды, акурат, проста, чыста, амаль, прыблізна</i>
	Абмежавальныя: <i>толькі, хоць, хаця, выключна, хіба, усяго, ледзь</i>
МАДАЛЬНЫЯ	Сцвярджальныя: <i>так, але; разм. ага, эге, угу, ну</i>
	Адмоўныя: <i>не, ні, ані</i>
	Пытальныя: <i>ці, хіба, няўжо, а ну, што за</i>
	Параўнальныя (<i>быццам, нібы, як бы</i>)
	Пабуджальныя (<i>давай, няхай, ану</i>)
ЭМАЦЫЯНАЛЬНА-ЭКСПРЭСІЎНЫЯ	Узмацняльныя: <i>нават, жа (ж), дык</i>
	Клічныя: <i>вось дык, ну і, што за</i>
ФОРМАЎТВАРАЛЬНЫЯ	Формы ўмоўнага і загаднага ладу: <i>бы (б), хай, давай</i>

Паводле паходжання сярод часціц выдзяляюцца:

а) **НЕВЫТВОРНЫЯ**, якія не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы: а, і, вось, вунь, жа (ж), не, ні, ці і інш.;

б) **ВЫТВОРНЫЯ**, якія суадносяцца:

- з займеннікамі: яно, усё, гэта, сабе;

- з прыслоўемі: выключна, проста, прыблізна, якраз, куды, як, ужо;

- з дзеясловамі: няхай (хай), хоць (хаця), бы (б), дай, давай, бач;

- з выклічнікамі: ну, ох.

Паводле структуры часціцы дзеляцца на **простыя** (аж, але, вунь, хай, якраз) і **састаўныя** (вось дык, хоць бы, як быццам бы).

Правапіс часціц

Не (ня) пішацца разам:

- калі слова без **не (ня)** не ўжываецца: *нянавісьць, няспынены, ненавідзець, нездаровіцца, непакоячыся, няволячы*;
- у словах з прыстаўкай **неда-**, якія маюць значэнне непаўнаты: *недаацаніць, недаробка*;
- калі **не** ўтварае новыя словы з супрацьлеглым значэннем, якія можна замяніць сінонімамі без **не (ня)**: *няпраўда (хлусня), немалы (вялікі), недалёка (блізка)*;
- з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма залежных слоў: *неадпраўлены ліст, неакрэслены арыенцір*;
- у няпэўных займенніках і прыслоўях: *нехта, нешта, некалі, недзе*.

Не пішацца асобна:

- калі ёсць або падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не праўда, а хлусня; не малы, а вялікі дом*;
- з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі: *не разглядаў, не сумавалі; не разглядаўшы, не сумуючы; заданне не выканана*;
- з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх ёсць залежныя словы або супрацьпастаўленне са злучнікам **а**: *не засеянае жытам поле; не напісанае, а толькі пачатае сачыненне*;
- са словамі *шкада, трэба, варта, супраць*: *не шкада, не трэба, не варта, не супраць*;
- у складзе ўзмацняльных адмоўяў: *зусім не, далёка не, ніколькі не*.

Значэнні часціцы ні

Адмоўная часціца **ні** можа мець не толькі адмоўнае, але і іншыя значэнні:

- 1) надаваць адмоўнае значэнне сказу без дзейніка: *У сказе ні хмурынкi (Я. Колас)*;
- 2) узмацняць адмоўны сэнс сказаў з часціцай не ці словамі няма, нельга:
1. *Няма ні граша.* 2. *Вакол не відаць ні кусціка.* 3. *Ні адзін касец вясковы з ім управіцца не мог* (Я. Колас);
- 3) узмацняць сцвярджальны сэнс складанага сказа, калі ўжываецца ў спалучэнні з займеннікамі і прыслоўямі тыпу *хто ні, хто б ні, што б ні*,

які б ні, дзе ні, дзе б ні, куды б ні, як ні і да т.п.: Разам несці клопат, гора і ісці рука ў руку без напрокаў, без дакораў, што б ні стала на вяку (Я. Колас).

Парадак правядзення марфалагічнага аналізу часціцы

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.
2. Марфалагічныя прыметы: зменнае слова ці не; разрад паводле паходжання (невыворная, выворная); разрад паводле структуры (простая ці састаўная); разрад паводле значэння (сэнсавая, мадальная, эмацыянальная, формаўтваральная).
3. Сінтаксічная роля (для формаўтваральных).

Смех гэтакі маюць толькі дзеці ды людзі з яснаю душой (М. Багдановіч)

Толькі – часціца, надае абмежаванае значэнне словам (дзеці ды людзі з яснаю душой); нязменнае слова, простая, выворная, сэнсавая (абмежавальная); не з'яўляецца членам сказа.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю прыназоўнік.
2. Дайце азначэнне паняццю злучнік.
3. Якія выдзяляюць злучнікі паводле ўжывання?
4. Дайце азначэнне паняццю звязка.
5. Якія тыпы звязак вылучаюцца ў залежнасці ад ступені страты лексічнага значэння?
6. Дайце азначэнне паняццю часціца.
7. Якія разрады часціц вылучаюць?

Тэма 12 Выклічнікі і гукаперайманні

Пытанні для абмеркавання

1. Агульная характарыстыка выклічніка.
2. Агульная характарыстыка гукапераймальнага слоў.

Выклічнік – граматычна-семантычны клас слоў, якія выражаюць эмацыянальную рэакцыю чалавека, яго пачуцці, волевыяўленні і інш.: *Ой, каб гэты чароўны сон не паплыў ад мяне, як рэчка на лузе* (Змітрок Бядуля); *Во-о-ой!* – паднімаючы рукі, заенчыла не сваім голасам Хрысця (В. Адамчык); *Божухна-бацюхна! Дзе яны панабіраліся гэткага спрыту!* (М. Зарэцкі); *Летш вадзіцы прынясі, калі ласка* (В. Быкаў).

Выклічнікі — нязменныя словы, якія не адносяцца ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы і служаць для выражэння пачуццяў, экспрэсіўных ацэнак, пабуджэння, закліку, але не называюць іх: *ох, ай, эге-ге, алё, ура, біс, дзякуй, калі ласка* і інш.

Выклічнікі сінтаксічна не звязаны са сказам (членамі сказа не з’яўляюцца), аднак могуць выконваць ролю іншых часцін мовы (у такім выпадку яны з’яўляюцца членамі сказа). У адказ пачулася ціхае «*бывай*» (*бывай* – дзейнік).

На пісьме пасля выклічнікаў ставіцца коска або клічнік: – *Ой, мама! Мы ўжо ў дарогу збіраемся* (А. Вольскі); *Гм! Праўдзівы ты мастак!* (Я. Колас). Калі выклічнік знаходзіцца ў сярэдзіне сказа, ён выдзяляецца коскамі з двух бакоў: *Эх, мароз, эх, дзед жартлівы!* (Я. Колас). Калі пры выклічніку стаіць асабовы займеннік *ты* або *вы*, знак прыпынку пасля выклічніка не ставіцца: – *Эх ты, спец!* – *насмешліва сказаў Віктар* (Я. Маўр).

Асаблівасці выклічнікаў:

- выклічнікі адрозніваюцца ад *самастойных часцін* мовы: не выконваюць намінацыйнай функцыі (выражаюць пачуцці, пабуджэнні, волевыяўленні, але не называюць іх); не маюць граматычных катэгорый (роду, ліку, склону, часу, ладу і інш.); не падзяляюцца на марфемы; не з’яўляюцца членамі сказа (выконваюць сінтаксічную функцыю толькі тады, калі ў сказе набываюць намінацыйнае значэнне: *Трымай прывітанне!*);

- выклічнікі адрозніваюцца ад *службовых часцін* мовы: сінтаксічна незалежныя ад іншых слоў у сказе; не з’яўляюцца сродкам сувязі паміж словазлучэннямі ў сказе (як прыназоўнікі); не звязваюць паміж сабой словы (сказы), аднародныя члены сказа, часткі складаных сказаў (як злучнікі); не выражаюць дадатковых сэнсавых адценняў слоў у сказах (як часціцы); могуць ужывацца асобна, ізалявана (у рэпліках і дыялогах) і як словы-сказы; валодаюць яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай.

Функцыі выклічнікаў: выконваюць ролю дадатковага элемента ў сказе; выражаюць рэакцыю таго, хто гаворыць; садзейнічаюць арганізацыі камунікацыі; адлюстроўваюць з’явы навакольнага свету (гукаперайманні).

Выклічнікі ўжываюцца: у пачатку сказа: *Эх, каб пашанцавала дажыць да ночы!* (В. Быкаў); у сярэдзіне сказа: *Дзед Антон моцна лягнуў свінні па*

баку – “Аюсь!”, і тая адступіла крыху (П. Місько); у канцы сказа: *Нейдзе зусім блізка, глуха покнула “шклянка” – эге!* (А. Адамовіч).

Выклічнікі могуць набываць намінатыўнае значэнне. У такім выпадку яны набліжаюцца да самастойных часцін мовы і выконваюць ролю членаў сказа: *З двара пачулася яе звычайнае “А-кыш!”* (В. Карамазай).

Тыпы выклічнікаў

Паводле значэння выклічнікі падзяляюцца на:

- *эмацыянальныя* – перадаюць душэўны стан чалавека і служаць для выражэння як станоўчых (радасці, здзіўлення, захаплення, роздуму), так і адмоўных (пагарды, знявагі, злосці, недаверу, спалоху) эмоцый асобы на рэчаіснасць: *а! о! э! ах! ох! ай! эх! ого! угу! фэ! ура! бяда! от чорт!* і інш.

- *волевыяўленчыя (пабуджальныя)* – выражаюць валявыя імкненні і пабуджэнні да дзеяння:

- выклічнікі закліку, вокліку, звароту: *э! гэі! аў! алё!* і інш.;

- выклічнікі загаду, забароны, просьбы: *ну! марш! стоп! цсс! цыц!* і інш.;

- выклічнікі, якія выкарыстоўваюцца для падзвывання ці адгону жывёл і птушак: *вуць-вуць! кось-кось! кыш!* і інш.

- выклічнікі моўнага этыкету – выражаюць розныя формы ветлівасці (падзяку, просьбу, прывітанне, развітанне): *добры дзень! дабранач! бывайце! калі ласка! выбачайце! усяго добрага! даруйце!* і інш.

Паводле паходжання выклічнікі бываюць невытворныя і вытворныя:

- *невытворныя* – выклічнікі, якія не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы: *а! о! у! э! ох! ах! ну! ого! гу-гу! эге-ге! ха-ха-ха!*;

- *вытворныя* – выклічнікі, якія ўзніклі на аснове іншых часцін мовы, што страцілі сваё намінатыўнае значэнне; напр., ад назоўнікаў (*божа! жах! чорт!*), ад дзеясловаў (*бывай! выбачайце! здароў! чур!*), ад прыслоўяў (*прэч! ціха! чы!*), ад займеннікаў (*о-то-то! вось!*), ад злучнікаў (*аднак жа*); ад устойлівых спалучэнняў слоў (*божа мой! вось яно што! чорт вазьмі! скажыце калі ласка! вось дык так!*).

Пераход слоў іншых часцін мовы ў выклічнікі называецца *інтэр’ектывацыяй*.

Нешматлікія выклічнікі запазычаны з іншых моў: *алё!* (ало!) *марш!* (фр.), *айда* (цюрк.), *біс!* (лац.), *баста!* (іт.), *капут!* (ням.), *стоп!* (англ.) і інш.:

Айда, хлопцы, відаць, нешта ёсць там, праверце... (М. Лынькоў); – *Алё...* – *знаёмы голас пачуўся раптам з далечыні* (З. Прыгодзіч).

Пры пераходзе слоў іншых граматычна-семантычных класаў у выклічнікі побач са змяненнем значэння можа парушацца іх граматычная форма: *дабрыдзень!*

2. Да выклічнікаў набліжаюцца гукаперайманні (гукапераймальныя словы). Яны не выражаюць пачуццяў і пабуджэнняў і ўжываюцца для перадачы розных гукаў жывой і нежывой прыроды: *ку-ку, гаў-гаў, цік-так* і інш.

Гукапераймальныя словы – гукавыя комплексы, якія з’яўляюцца

імітацыяй характэрных гукаў жывой і нежывой прыроды.

Асаблівасці гукапераймальных слоў:

- адсутнасць лексічнага значэння ў прывычным для нас сэнсе (фанемны склад гукаперайманняў у пэўнай ступені матываваны, але пры гэтым нельга дакладна прадказаць іх канкрэтную гукавую форму);
- не выражаюць эмоцый (у адрозненне ад выклічнікаў);
- не маюць граматычных катэгорый (роду, ліку, склону, часу і інш.);
- фармальная непадзельнасць;
- выкарыстанне рэдуплікацыі, поўнага або частковага паўтору гукаў для перадачы іх працягласці (*т-с-с-с! тра-ра-ра! ш-ш-ш*);
- выступаюць, як правіла, як непадзельныя словы-сказы; могуць з'яўляцца асновай для ўтварэння адпаведных дзеясловаў і ўласных найменняў: *бумкаць, гігікаць, кукаваць, мяўкаць* і інш.

Функцыі гукапераймальных слоў: удзельнічаюць ва ўтварэнні ефекту “гукавой прысутнасці”.

Блізкімі да гукаперайманняў з'яўляюцца словы са значэннем імгненнага дзеяння (*аддзеяслоўныя выклічнікі*) тыпу *бах, бултых, грук, пырх, шмыг* і інш., якія ў сказе выконваюць функцыю выказніка: *Карова нагой у даёнку бабах! Хвастом плясь...* (“Звязда”); *Схіснуўся дзядзька наш на дрэўку / І мімавольна – хоп за сук!* (Якуб Колас); *Алесь Марціна прыплятае / І ўсё шукае ды шукае, / І не знаходзіць сваю страту. / З гуменца бацька шусь у хату!* (Якуб Колас); *Сусед тады бултых з берага ў ваду* (У. Дубоўка).

Тыпы гукапераймальных слоў

Гукаперайманні перадаюць гукі, якія ўтвараюцца *чалавекам* (*гы-ы, брр, кхэ-кхэ*), *жывёламі* (*му-му, гаў-гаў, каў-каў*), *птушкамі* (*га-га-га, ку-ку, ку-ка-рэ-ку*), а таксама *гукі і шумы прыроды* (*шу-шу-шу, гу-у-у*) і гукі, якія ўзніклі ў выніку *розных працэсаў і дзеянняў* (*дзінь-дзінь, бум, бух-бух, тру-гу-гу, бах-бах, шах*): *Рэк... рэк... рэк... рэк... – гучала ў лясным паветры, парушаючы ранішняю цішыню* (В. Вольскі); *Я абую новенькія чаравічкі і – рып-рып, рып-рып – пайду ў школу* (Б. Сачанка); *Бяжыць будзільнік цік-цік-цік* (І. Шамякін); *Адзін з удодаў узляцеў з глухім і адрывістым: “уп-уп-уп”* (В. Вольскі); *Кі-кі-кі-кі-і-і-й... – пачулася раптам у вільготным лясным паветры. А потым і яшчэ нейкія дзіўныя гукі: Пр... пр... пр... пр...* (В. Вольскі); – *Кру-у! Кру-у! – крукала ў вушах, як слова, высока-высока ў небе лятуць журавы над логам* (М. Гарэцкі); *Дзесьці высока-высока раздаюцца ледзь чутныя гукі – курлы... курлы...* (М. Лынькоў).

Гукаперайманні могуць выконваць ролю іншых часцін мовы: *Пан узяў рог пакручасты, пазалочаны, блішчасты, важна выставіў нагу, галаву крыху адкінуў ды расправіў грудзі, спіну і ў ражок той – тру-гу-гу!* (Я. Колас). У гэтым сказе гукаперайманне выконвае ролю дзеяслова-выказніка.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняццю выклічнік.

2. Якія тыпы выклічнікаў выдзяляюць паводле значэння?
3. Якія тыпы выклічнікаў выдзяляюць паводле паходжання?
4. Дайце азначэнне паняццю гукапераймальныя словы.
5. Пералічыце асаблівасці гукапераймальных слоў.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэматыка практычных заняткаў

1. Назоўнік.
2. Прыметнік.
3. Лічэбнік.
4. Займеннік.
5. Дзеяслоў.
6. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова.
7. Прыслоўе.
8. Службовыя часціны мовы.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Заданні да практычных заняткаў

I. Заданні да тэмы “Назоўнік”

Заданне 1. Вызначце род нескланяльных назоўнікаў, вызначыўшы значэнне.

Бізнэс-вумэн, зомбі, куцюр’е, мафіёзі, мача, папарацы, арыгамі, бістро, караоке, партфолія, сакэ, сафары, экю, еўра, грын-карт, гран-пры, дзьюці фры, плэй-оф, фаст-фуд, фэн-шуй, экин, Смалявічы, Карпаты.

Заданне 2. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Сварить ботву; накрашенная бровь; притяжательное местоимение; маленький перепеленок; проданная посуда; встретиться на рассвете; отключенное электричество; сломанная прялка; соленая селедка; красная гвоздика.

Заданне 3. Вызначце род складанаскарочаных слоў.

ААН, ЦУМ, ВНУ, МЗС (Міністэрства замежных спраў), ДАІ, БДУ, ЛіМ, БелАЗ, АТС, БТ.

Заданне 4. З якімі назоўнікамі спалучаюцца словы *пачуцце* і *пачуццё*? Запішыце.

Голад, годнасць, дотык, радасць, распач, смак.

Заданне 5. У адной з беларускіх песень ёсць такія радкі: “*Панаехала гасцей з іншаземных абласцей. Не, няправільна, – гасцёў з іншаземных абласцёў*”. Які ж варыянт склонавай формы правільны? Выберыце адпаведныя з прапанаваных у дужках словы і запішыце нарматыўныя словазлучэнні.

1. Крыламі (лебедзей, лебедзяў, лебядзей, лебядзёў).
2. Сустрэліся (на млыне, у млыне, на млыне, у млыне).
3. Выйшлі з (туманаў, туманей, туманоў, туманёў).
4. Прышлі без (шынелей, шинеляў, шынялей, шынялёў).
5. Здзічэлыя (броды, брады, брады).
6. Букет (браткаў, братак, браткоў).
7. Пошту (развезаце, развезеце, развезеце).

Заданне 6. Вызначце род назоўнікаў.

1. кашпо	6. вуаль	11. кенгуру
2. алібі	7. пані	12. Нікарагуа
3. стэп	8. фрау	13. павідла
4. сабака	9. подпіс	14. медаль
5. мазоль	10. кава	15. гусь

Варыянты адказу: а) мужчынскі, б) жаночы, в) ніякі, г) агульны

Заданне 7. Вызначце тып скланення назоўнікаў.

1. імя	6. радасць	11. кенгуру
2. купэ	7. песня	12. племя
3. тыраж	8. хутар	13. сэрца
4. старшыня	9. паліто	14. фірма
5. кашпо	10. жарабя	15. просьба

Варыянты адказу:

а) 1 скланенне, б) 2 скланенне, в) 3 скланенне, г) нескланяльны, д) рознаскланяльны

Заданне 8. Вызначце назоўнікі, якія ў родным склоне маюць канчатак -у-

1. тварог	6. вылет	11. час
2. корань	7. метр	12. махер
3. пырнік	8. адрас	13. сорам
4. інвентар	9. сон	14. вальс
5. маркёр	10. рамантызм	15. адбой

Заданне 9. Утварыце форму творнага склону назоўнікаў.

1. сабака	6. цень	11. подпіс

2. сувязь	7. гусь	12. пыл
3. дэталі	8. бандэроль	13. зававедзь
4. шынель	9. палын	14. плынь
5. мазоль	10. насып	15. стэп

Заданне 10. Выпішыце з прапанаваных адушаўлёныя назоўнікі.

Чалавек, бяроза, змаганне, лялька, рыба, вірус, гамяльчанін, сліва, насякомае, дэмакрат, сусед, знаёмы, лес, мак, град, капуста, нябожчык, акно, гуляка, плакса.

Заданне 11. Выпішыце з прапанаваных зборныя назоўнікі.

Авёс, алешнік, апаратура, бульба, вецце, вуглярод, дваранства, дзетвара, збожжа, звяр’ё, золата, карвалол, каўчук, лёд, лён, макарона, малако, мёд, настаўніцтва, патрыярхат, прафесура, салома, сасоннік, сілас, соль, статак, шоўк, электарат, ячмень.

Заданне 12. Выпішыце з прапанаваных неадушаўлёныя назоўнікі.

Чалавек, бяроза, змаганне, лялька, рыба, вірус, гамяльчанін, сліва, насякомае, дэмакрат, сусед, знаёмы, лес, мак, град, капуста, нябожчык, акно, гуляка, плакса.

Заданне 13. Выпішыце з прапанаваных рэчыўныя назоўнікі.

Авёс, алешнік, апаратура, бульба, вецце, вуглярод, дваранства, дзетвара, збожжа, звяр’ё, золата, карвалол, каўчук, лёд, лён, макарона, малако, мёд, настаўніцтва, патрыярхат, прафесура, салома, сасоннік, сілас, соль, статак, шоўк, электарат, ячмень.

Заданне 14. Перакладзіце множналікавымі назоўнікамі:

пряткі, наручнікі, корыто для стірки, праставаная лесніца, періла, рэшэтка, качэлі, аллея, кружэва, внутрэнности.

Заданне 15. Утварыце множны лік і зборную форму назоўнікаў:

бервяно, зуб, карань, колас, брус, галіна, пярэ, купа, ліст, волас.

Заданне 16. Перакладзіце на беларускую мову:

барабанная дробь, лошадиное копыто, большая мозоль, золотая медаль, большая пачка, горькая полынь, густая пыль, маленькая собака, украинская степь, абстрактная живопись.

Заданне 17. Запішыце адным словам:

дзіця голуба, дзіця страўса, дзіця ваўка, дзіця лісы, дзіця мядзвездзя, дзіця індычкі, дзіця вавёркі, дзіця жабы, дзіця качкі, дзіця вожыка.

II. Заданні да тэмы “Прыметнік”

Заданне 1. Утварыце прыметнікі з дапамогай суфікса -ск- ад назоўнікаў:

Гродна, сусед, восень, Цюрых, латыш, манах, восень, Парыж, Гаага, лабарант, таджык.

Заданне 2. Вызначце род назоўнікаў, падабраўшы да кожнага прыметнік:

шынель, Місісіпі, фальш, боль, подпіс.

Заданне 3. Ад наступных спалучэнняў слоў утварыце і запішыце побач складаныя прыметнікі:

беларускі і рускі; мала вопыту; белая барада; пладовы і ягадны; восем тон; яркі і жоўты; круглы бок.

Заданне 4. Запішыце па-беларуску, вызначце націск:

картофельный, каменний, вырощенный, названный, желтоватый, деликатный, контрастный, радостный, берестяной, варёный, глиняный, козырной, кухонный, ласковый, набожный, паводковый, расчёсанный, смешной, соломенный, включённый, чернёный, шёлковый, ядрёный.

Заданне 5. Да іншамоўных слоў запішыце беларускамоўныя сінонімы:

грацыёзны; ілюзорны; аб’ектыўны; агрэсіўны; адэкватны; ажурны; вульгарны; глабулярны; дэталёвы; дэфектыўны; карэлятыўны; легальны.

Заданне 6. Замяніце назоўнікі ўскосных склонаў прыметнікамі. Новыя словазлучэнні запішыце.

Вушы свінні, вуліцы Брэста, бераг Волгі, прэмія Скарыны, суд таварышаў, дах з саломы, сястра Косці, перапынак на абед, курлыканне жураўля; чалавек без імені.

Заданне 7. Вызначце прыметнікі, ад якіх утвараюцца ступені параўнання. Утварыце ад іх простую форму вышэйшай ступені параўнання:

Васільковы, вялікі, дрэнны, звонкі, малады, свежы, сонны, чысты, яснавокі.

Заданне 8. Утварыце складаныя прыметнікі з наступных спалучэнняў, запішыце іх.

Русыя косы, сем пудоў, розныя галасы, Паўночная Амерыка, мала вядомы, здольны да працы, шырокі экран, Вялікія Лукі, трывожны і насцярожаны, Малая Азія, сорак кіламетраў, іншага горада, сацыяльны і эканамічны.

Заданне 9. Утварыце прыметнікі ад слоў, што пададзены ў дужках. Словазлучэнні запішыце.

(Зязюлька) голас, (дзядуля) шапка, (Філька) грамата, (дачка) ліст, (Мікалай) адказ, (бабуля) акуляры, (сястра) сукенка, (Волька) стужка, (цётка) агарод, (Ванечка) аловак, (леопард) сляды, (Ядвіся) шаль.

Заданне 10. Ад наступных назоўнікаў утварыце прыметнікі і запішыце іх.

Француз, раён, Юрмала, калмык, Крамянчуг, Кувейт, абед, мерыдыян, Нью-Ёрк, антыфашыст, Рыа-дэ-Жанейра, Рэйк'явік, Слаўгарад, Смалявічы, Тыбет, швед, камендант, Ла-Манш, Ноўгарад, полымя, шкло, дрэва, серабро, таварыш, Ямайка.

III. Заданні да тэмы “Лічэбнік”

Заданне 1. Адзначце склонавыя формы лічэбнікаў, запісаныя памылкова:

а) Н.шэсьсот; б) Р.шасцісот; в) Д.шасцісот; г) В.шэсьсот; д) Т.шасцістамі; е) М.(аб) шасцістах.

Заданне 2. Адзначце спалучэнні, у якіх правільна дапасаваны лічэбнікі да назоўнікаў:

а) пяцёра парсючкоў; б) трое жанчын; в) у класе іх было сямёра; г) восем гусей; д) чацвёра нажніц.

Заданне 3. Адзначце правільна напісаныя парадкавыя лічэбнікі:

а) трынацаты; б) сямнацаты; в) восьмы; г) чатырохсоты; д) сямідзясяты.

Заданне 4. Адзначце склонавыя формы, у якіх назоўнік пры лічэбніку ўжыты памылкова:

а) Н.паўтара метра; б) Р.паўтара метра; в) Д.паўтара метра; г) В.паўтара метра; д) Т.паўтара метрам; е) М.(аб) паўтара метрам.

Заданне 5. Адзначце лічэбнікі, якія ў форме творнага склона запісаны правільна:

а) пяццю; б) сямью; в) трыццаццю; г) васьмнаццаццю; д) адзінаццаццю.

Заданне 6. Адзначце лічэбнікі, якія маюць форму роду:

а) дзесяць чацвёртых; б) абодва; в) мільён; г) адзін; д) трыста пяцьдзясят пяты.

Заданне 7. Адзначце лічэбнікі, у якіх змяняецца толькі апошняя частка:

а) тры адзінацаты; б) тысяча чатырыста пяцьдзясят шосты; в) дзвесце дваццаць сёмы; г) чатырохсоттысячны; д) восемсот дзевяць.

Заданне 8. Якія лічэбнікі змяняюцца як назоўнікі і маюць род і лік:

а) нуль; б) адзін; в) тысяча; г) мільён; д) мільярд.

Заданне 9. Адзначце назоўнікі, якія могуць спалучацца са зборнымі лічэбнікамі *двое, трое і інш.*: а) касец; б) ягня; в) дуб; г) конь; д) вілы.

Заданне 10. Адзначце сказы, у якіх словазлучэнні назоўнік+ лічэбнік выступаюць у ролі дзейнікаў:

а) *Мяцеліца не сціхала на працягу трох сутак.* б) *На абедзвюх старонках часопіса прыведзены цікавы ілюстрацыйны матэрыял.* в) *Неабходна тэрмінова даставіць пяцідзсяці трох пасажыраў да месца прызначэння.* г) *У горадзе адкрыліся трыццаць два дзіцячыя садкі.* д) *У гнязде на старой ліне вывеліся чатыры буслянты.*

IV. Заданні да тэмы “Займеннік”

Заданне 1. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Никто не узнал, чьи-то тихие шаги, что-нибудь подарить, что-то сказать, не у кого спросить, кому-нибудь рассказать, чьи-либо слова, чьи-нибудь вещи, позвать кого-нибудь, за какую-то минуту, не о чем говорить, кто-то знакомый, кто-нибудь поможет, кое-кто из нас, нечем гордиться, не на чем ехать, некого попросить, нечем заменить, ничем не заменишь, не с кем посоветоваться, ничей двор, чей-то портфель.

Заданне 2. Напішыце *не* або *ні* злітна ці асобна.

1. Не(ні) хто іншы, як дырэктар школы прадставіў Андрэя Вітальевіча калектыву школы. 2. Максім умеў катацца на каньках, як не(ні)хто іншы ў класе. 3. Мы былі рады, што Уладзімір Пятровіч, а не(ні) хто-небудзь іншы, павязе нас на экскурсію. 4. Не(ні)чым іншым Марына, акрамя цудоўнага голасу, не вызначалася. 5. Нашы пошукі пакінутага ў лесе кошыка з’яўляліся не(ні) чым іншым, як пустой тратай часу. 6. Не(ні)чым іншым, акрамя біялогіі, ён не цікавіўся. 7. З-за ўзгорка паказалася не(ні) што іншае, як вёска Мажэйкава. 8. Такое магло прыйсці ў галаву не(ні) кому іншаму, як Даніку. 9. Гэтая паездка была не(ні) што іншае, як пустая трата часу. 10. Верамейка спачатку не паверыў, што гэта ён, не(ні) хто іншы, напісаў кантрольную выдатна.

Заданне 3. Запішыце словазлучэнні, паставіўшы займеннікі, запісаных ў дужках, у патрэбным ліку і склоне.

Зразумеў (ты), напісаў (ты), дя (свой) двара, сам ад (сам) не ўцячэш, несці на (сам), побач са (свая) хатай, узяць (свой) кнігі, павіншаваць (ты), не сустрэць (ніхто), удзячны (ты), убачыць (твой) сябра, зразумець (яны) словы, успомніў (ты), адказаў (ты), недалёка ад (мая) вёскі, рад сустрэцца з (яна), пагаварыць з (хто-небудзь), убачыў (усе) нас.

Заданне 4. Выберыце патрэбную граматычную форму займенніка *сам* або *самы*.

1. Хлопцы не хацелі верыць, што стол зроблены мною (самым, самім). 2. З (самай, самой) раніцы дзюмў халодны вецер. 3. (Самага, самога) загадка адзела ў кабінце не было. 4. Каля (самага, самога) берага рэчкі расла стройная бяроза. 5. Уся работа выконвалася ім (самымі, самімі). 6. Максім карыстаўся павагай у (самага, самога) начальніка турыстычнага клуба. 7. (Самым, самім) высокім дрэвам у вёсцы была таполя. 8. Узнагарода была ўручана (самым, самім) прэзідэнтам клуба. 9. Яна шкадавала, што не магла гэтага расказаць (самаму, самому) блізкаму чалавеку. 10. Аб здарэнні паведамлілі (самаму, самому) Фёдару Мацвеевічу.

Заданне 5. Выпраўце памылкі ва ўжыванні займеннікаў.

1. Сёння зранку купілі цябе новую цёплую куртку. 2. З гадамі я навучылася больш цаніць сабе саму. 3. Трэба было набыць сабе новы слоўнік. 4. Я пазнаю табе ў нашым сыне. 5. Табе ніколі не цікавілі мае праблемы. 6. Заўтра я зайду да цябе. 7. Дзякую вам, што выслухалі мяне. 8. Ён пачуў у сябе прыліў вялікай сілы. 9. Ганна ведала сабе, верыла сябе. 10. Нічпар супакоіўся, павесялеў, здолеў узяць сабе ў рукі. 11. Маці не знаходзіла сабе месца. 12. Ён быў цяпер сам па сябе сярод поля і сярод дарог.

Заданне 6. Выявіце двухсэнсавасць або недакладнасць у сказах. Якімі правіламі вы карысталіся?

1. Часам птушка садзілася на галінку хвой, і тады з яе сыпаўся снег. 2. Косцю

прапанавалі працаваць на новым трактары, хоць ён нядаўна скончыў школу. 3. За полем адразу пачынаўся луг, над якім лятала шмат птушак. 4. Дзед прапанаваў унуку прачытаць свае запісы. 5. Міхал Ільіч загадаў шафёру пад'ехаць да яго хаты. 6. Многа слаўных спраў наперадзе ў моладзі. Яны – будаўнікі новага грамадства. 7. Сусед Васіля, калі ён параўняўся з ім, адразу загаварыў. 8. Таня папрасіла сястру прынесці яе кнігу. 9. Побач з домам быў сад. Ён пазіраў на вуліцу пяццю вокнамі. 10. Васіль убачыў Сцяпана. Ён падышоў да яго. 11. Марыя Апанасаўна папрасіла Таню наліць сабе чаю.

V. Заданні да тэмы “Дзеяслоў”

Заданне 1. Прааналізуйце выяўленчую ролю дзеяслова. Як з дапамогай дзеясловаў раскрываецца стан душы чалавека?

Дзеясловы пакут

Я стаю

І цярплю,

Не таю,

Што люблю,

І злуюся. І злосцю караю...

Не сядзі,

Не глядзі,

Не пазніся – ідзі,

Ўжо сцямнела, не мучай...

Чакаю.

Я стаю...

Боль гаю.

Знаю сам – дастаю.

Дацярплю, дазлую, датрываю.

Ноч маўчыць.

Бор шуміць...

Што рабіць?

Што рабіць?

Ці пакінуць, ці быць?..

І не знаю

І стаю,

І цярплю,

І злую, і малю...

Як згадаць: ці ўцярплю ці ўтрываю?

Не сядзі,

Не глядзі,

А збірайся – ідзі...

Што марудзіш?.. Няўжо не кахаеш?..

Заданне 2. Запішыце дзеясловы ў неазначальнай форме, вызначце асновы.

Адцвілі, мокла, азіраўся, узмацяняецца, паклала, зазелянее, згортвалі, азірнуцца, пастаўлю, спадзяюся, сустрэньцесься, мёў, бяры, разгарну, сек, закончым, мёрзла, павіс, прыбгаеце, зайшоў, гукне, вышывае, памыем, змоўкла.

Заданне 3. Утварыце ўсе магчымыя граматычныя формы ад наступных дзеясловаў:

Вывучыць, вывучаць, вырашыць, вырашаць, завяршыць, завяршаць, зменшыць, змяншаць, перагнаць, пераганяць.

Заданне 4. Прачытайце тэкст. Знайдзіце адну пунктуацыйную, адну граматычную і дзве арфаграфічныя “памылкі”.

Стаяў пачатак верасня. Цвілі сінія, як лён, верасы, з дрэў пакрыху ападала жоўклае лісце. Ужо спускалася за купчасты сасоннік сонца, калі Янка выйшаў з лесу. Ён прысеў ля дарогі на пляскаты яшчэ не халодны камень і раптам пачуў, як з ляшчынніку да яго даносіцца ціхі, прыглушаны стогн. Янка падышоў бліжэй і ўбачыў лася. Звер ляжаў на траве, выцягнуўшы перад сабой акраваўленую нагу, і вычыма быццам прасіў дапамогі. Першае, што зрабіў тады Янка, гэта зняў з сябе кашулю, разарваў яе і забінтаваў параненую бракан’ерамі нагу лася. А потым кожны дзень мяняў на ране павязкі, лячыў зверу травамі – настоем прамываў хворую нагу. Лось пакуль што хадзіць не мог і Янка прыносіў яму канюшыну і сена, паіў вадой. Праз два тыдні падняўся і, накульгваючы, падаўся ў лес...

VI. Заданні да тэмы “Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова”

Заданне 1. Утварыце дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага стану ад прыведзеных дзеясловаў. Выдзеліце ўтваральны суфікс.

Назбіраць, праспяваць, засеяць, высмеяць, паказаць, намаляваць, збіць, разліць, пашыць, абуць, сагнуць, прыціснуць, абвергнуць, недачуць, раскалоць, купіць, запрасіць, настрашыць, накарміць, завезці.

Заданне 2. Выпраўце няправільна ўтвораныя дзеепрыметнікі.

1) праводземы, 2) струхлелы, 3) абамлеты, 4) сагнуты, 5) намоклы, 6) згорклы, 7) задымлены, 8) памыты, 9) засеяты, 10) публікуімы.

Заданне 3. Устаўце прапушчаныя літары.

Падмец..ны двор, засе..ны агарод, раскле..няя афішы, накрухмал..ная сурвэтка, намул..ная пятка, растрэс..ная трава, высме..ная загана, выкрэсл..нае слова, застаўл..ны стол, спа..няя правады.

Заданне 4. Перакладзіце дзеепрыметнікі і словазлучэнні з дзеепрыметнікамі з рускай мовы на беларускую: увянувшая трава; разбушевавшееся море; работающий мотор; купающиеся; зреющая рожь; будущая жизнь; звезды, светившиеся на небе; вещества, стимулирующие рост растений.

Заданне 5. Запішыце па-беларуску. Укажыце, якія формы дзеепрыметнікаў абмежаваны ва ўжыванні ў беларускай мове, пазначце, у якіх функцыянальных стылях такія дзеепрыметнікі могуць ужывацца.

Обращающиеся деньги, воинствующий атеист, обслуживающий персонал, определяющие факторы, противоречащее доказательство, увлекающийся юноша, стоящее дело, успокаивающее средство, испытующий взгляд, искрящийся снег, управляющий делами, выдающийся деятель, болтающийся сустав, вдохновляющие события, вдовствующая королева, взаимодействующие силы, взращённый на идеях гуманизма, влагоотталкивающая ткань, влекущий мотив, водоплавающие птицы, воздержавшихся не было, возмужавший сын, возрастающие требования, вопиющий недостаток, воплощённый проект, всепожирающий огонь, вызревший плод, вызывающее поведение, вырождающийся строй, руководящие органы.

Заданне 6. Размяркуйце словазлучэнні ў па адпаведных слупках табліцы.

Словазлучэнні з дзеепрыметнікамі	Словазлучэнні з прыметнікамі

Лічаныя дні, закончаны праект, незлічоныя зоркі, несканчоны спеў, гаручыя слёзы,

падгарэлы акрайчык, рашучыя ўчынкі, вырашанае пытанне, колаты цукар, заплаканая сяброўка, калючы хмызняк, зламаная шафа, аслабелы звер, плачучая вярба, нязломная воля, неаслабная ўвага, захварэлы аднакласнік, патрэская дошка, балючыя раны, траскучы мароз.

Заданне 7. Да старажытных форм дзеепрыметнікаў з левага слупка падбярыце беларускія адпаведнікі з правага слупка, запішыце словы парамі.

Вынятый	Выхаваны
Запинаны	Рассеяны
Огарнены	Прыведзены (сілай)
Освецовый	Абгавораны
Оселый	Замаруджаны
Поклепаны	Акружаны
Помешканы	Абаснаваны
Пристегнены	Адукаваны
Роспорошенный	Зашпілены
Ускормлены	Вызвалены

Заданне 8. Раствлумачце значэнне фразеалагізмаў. Падкрэсліце ў фразеалагізмах кампанент, суадносны з дзеепрыметнікам. Складзіце сказы з 2 фразеалагізмамі (на выбар).

1. З завязанымі вачамі. 2. Біты воўк. 3. Дарогі адкрыты. 4. Богам забыты. 5. Як заведзеная машына. 6. Законы не пісаны. 7. З аднаго цеста спечаны. 8. Ля разбітага карыта.

Заданне 9. Запішыце прыказкі, аднавіўшы дзеепрыметнікі. Падбярыце і запішыце да беларускіх прыказак рускія адпаведнікі. 1. _____ шапка вухэй не грэе. 2. _____ сабака кія баіцца. 3. Быў конь, ды з'езджаны, быў хлеб, ды _____. 4. _____ слова да губы не вернеш.

Заданне 10. Спішыце сказы, расстаўце патрэбныя знакі прыпынку, вызначце ўтварэнне дзеепрыметнікаў.

Творчасць гэта сабраная сканцэнтраваная сфакусіраваная энергія якая выпраменьваецца накіраваным пучком ад якога самазагараецца чалавечая памяць. (Я.Сіпакоў.)

Спрасоння сям-там падавалі голас чуткія лясныя птушкі патрывожаныя раннім прыходам людзей.

Было душна парыла зямля шчодра напоеная ўчарашнім дажджом.

Шмаг ёсць у Беларусі куткоў з неапісальна прыгожай чаруючай позірк прыродай.

Жыццё гэта велізарнае багацце дараванае нам прыродай.

Са мною гаварыць, як быццам жывая, сагрэтая сонцам зямля маладая.

Узрадаванаму вынікамі сённяшняга дня яму хацелася спяваць.

Заданне 11. Утварыце дзеепрыслоўі ад дзеясловаў, што прыведзены ў дужках.

Тут паміж імі і я, (выцягнуцца), стаю, каб хоць дастаць як да бацькавых плеч галавой. Сосны – гэта не сосны, а гаротныя ўдовы, што аднойчы прыйшлі стрэціць родных сваіх і застылі на дзюнах ды на скалах суровых, (не пабачыць), (не дачакацца) іх. Усю ноч, (не заходзіць), сонца палала. І, (прытаіцца), сурова маўчаць зямлі цяжкія глыбы, бо нават песня жаўрукова, (апасці), выклікае выбух. Калісьці, (памагаць) старэйшым, малому, так хацелася пачуць ад бацькі ці ад маці, што, як і ўсе, я зарабіў на хлеб. (З вершаў М.Танка)

Заданне 12. Утварыце дзеепрыслоўі ад прыведзеных дзеясловаў.

Насіць, несці, прыносіць, прынесці, вадзіць, прывесці, працаваць, прагнуцца, казаць,

спаць, расказваць, смяяцца, скакаць, бегчы, заспяваць, захварэць, памыцца, звяртацца, павярнуцца.

Заданне 13. Выявіце сказы з памылковым ужываннем дзеепрыслоўяў, запішыце правільны варыянт.

1. Як захлынуўся ад радасці жаўранак, славячы сонца вясновага дня. 2. Чытаючы, бровы дзяўчыны здзіўлена папаўзлі ўверх. 3. Прыехаўшы ў Мінск без чвэрці восем, вакзал сустрэў Андрэя гоманам і тлумам. 4. Жалобна крычалі кнігаўкі, снуючы над балотам. 5. Галлё спусціўшы над парканам, расла тут грушка з тонкім станам. 6. Кожны вечар, іграючы на гармоніку, чуюцца песні. 7. Многія выпускнікі, атрымліваючы атэстаты, разляцеліся ў белы свет. 8. Усяліўшыся ў новую кватэру, нам стала вальней. 9. Ён усю дарогу глядзеў у акно, а я думаў, прымружыўшы вочы, сваё. 10. Паўлюк крочыў, угнуўшы галаву ў плечы, потым прыспешваў хаду, быццам яго нешта падганяла. 11. Сэрца ўзрываецца ад радасці, знайшоўшы баравік. 12. Малы нейкае імгненне стаяў, цягнуўшыся ручкамі да мамы, пасля рабіў адзін-другі крок. Потым, асмялеючы, хуценька тупацеў да сваёй каляскі і хапаўся за яе. 13. Снег павольна кружыўся ў паветры, пакрываўшы зямлю, дрэвы, лаўкі ў скверы. 14. Аўтобус, не спяшаючыся, прадзіраўся праз восеньскую непагадзь. 15. Уся мая ўвага была скіравана на чалавека, які сядзеў, застыўшы ў чаканні, перад фартэпіяна.

Заданне 14. Запішыце прыказкі, аднавіўшы дзеепрыслоўі. Падбярыце і запішыце да беларускіх прыказак рускія аднаведнікі. 1. Ад воўка _____, на мядзведзя наскочыў. 2. _____ малаком, і на вадку падзьмухаеш. 3. _____ ваўкоў, застанешся без грыбоў. 4. Вады не засіліш, не _____, рыбы не зловіш, не памачыўшыся. 5. _____ чужога лба, трэба і свой паказаць. 6. Не ганячы, не купіш, не _____, не прадасі

Заданне 15. Прачытайце сказы, вызначце памылкі ва ўжыванні дзеепрыслоўяў. Правільна пабудуйце сказы.

Выступіўшы на канферэнцыі, я гаварыў аб паходжанні герба горада.

Даведаўшыся пра поспехі аднакурснікаў, мяне ахапіла радасць.

Спаткаўшыся пасля доўгай разлукі з сябрамі, яму ўспаміналіся гады маладосці.

Падыходзячы да інстытута, у студэнтаў узнікла спрэчка.

Успамінаючы родныя мясціны, дзяўчыну не пакідала думка хутчэй наведаць іх.

Рыхтуючы ўсё неабходнае, ён пачаў выконваць кантрольную.

Падумаўшы, у яго расло перакананне не ісці на гэту сустрэчу з незнаёмым чалавекам.

Перапісаўшы пераказ, ён быў правяраны.

Заданне 16. Перакладзіце тэкст на беларускую мову (пісьмова).

Читайте, читайте и читайте! Читайте не торопясь, чтобы не терять ни одной капли драгоценного содержания книг. Заставляйте себя читать медленно, запоминая, обдумывая, представляя самого себя в гуще тех событий и той обстановки, какими наполнена книга, делая себя как бы их непосредственным свидетелем и даже участником. Только тогда перед вами до конца откроется созданный писателем большой и прекрасный мир.

Читайте, но умеете сдерживать себя, если чтение отрывает вас от учения, от работы... Сначала учение, потом чтение. Это – закон. (По К. Паустовскому)

VII. Заданні да тэмы “Прыслоўе”

Заданне 1. Выпішыце словы, якія трэба пісаць разам, асобна ці праз злучок.

1. Навальніца заўсёды прыходзіць (з) боку лесу (І.Навуменка). 2. Паясы (так) сама ляжалі ў скрыні (А. Марціновіч). 3. Хлопчык (па) даросламу і цвёрда кіўнуў галавою (В.Адамчык). 4. Адзінокія птушыныя галасы (не) утульна гучалі ў халодным маўчанні

(Л.Дайнека). 5. Добра было (б) павандраваць па Беларусі (Я.Колас). 6. Чубок вершалінкі зазеленеў кволенька, (ледзь) ледзь (М.Лынькоў). 7. (Па) першае, вы павінны ведаць (А.Асіпенка). 8. (Па) ціху крочылі (да) хаты (К.Чорны).

Заданне 2. Выпраўце памылкі ў правапісе прыслоўяў, запішыце правільныя варыянты.

Па-гэтаму, па першае, даўноб, дзеш, калі небудзь, па-доўгу, не высока, наляту, у двух, ні дзе, усёроўна, зверху да нізу, кудысьці, як раз, як-след, так сама, абы калі, перш на перш.

Заданне 3. Спішыце, раскрываючы дужкі.

(За) доўга да экзамену, (па) асеннямү ціха, працаваць (па) зменна, хапашь (без) разбору, калі (сьці) было, бачыцца (што) тыдзень, (без) толку гаварыць, бегчы (на) перагонкі, сказаць (па) просту, (па) брацку падказаў, схапіць (на) хаду, вынерці (на) суха, падзяліць (па) роўну, (па) чалавечы, (па) заўчора бачыліся, (усё) роўна не атрымалася, гэта мне (да) спадабы, (як) раз у той дзень, стаялі (там) сама, сядзець (у) адзіночку, (што) раніцы бегаць, закончыць (пад) вечар, стаяць (на) пагатове, вывучыць (на) памяць, (на) жаль.

Заданне 4. Знайдзіце сказы з граматычна-стылістычнымі памылкамі. Запішыце правільныя варыянты.

1. Трэба было як найбольш хутчэй рухацца далей. 2. Крыху найдалей, на пясчаным спадзе, цвілі пралескі. 3 Сама найгорш у жыцці няпэўнасць: яна адбівае волю да дзеяння. 4. Усё шырэй расступалася поле, усё больш танчэй акрэсліваўся лес.

Заданне 5. Выпішыце са сказа прыслоўі і правядзіце іх марфалагічны аналіз.

Калісьці, тысячы, а можа і мільёны гадоў таму назад, тут было мора (Б.Сачанка).

Заданне 6. Размяркуйце прыслоўі па разрадах.

Багата, вакол, аднекуль, асцярожна, знізу, шэптам, выключна, згарача, штосілы, дахаты, улева, узімку, пешышу, бягом, заўсёды, вельмі, уверсе, двойчы, аднойчы, нязручна.

Заданне 7. Запішыце ў форме прастай вышэйшай ступені параўнання пададзеныя ў дужках прыслоўі.

1) *Тым часам з паўднёвага захаду падымалася злавесная хмара. Яна ўсё (шырока і шчыльна) засцілала неба. Сонца патускнела і ўсё (глыбока) уплывала ў хмары... Далёкі і глухі гром раз-пораз чуўся (моцна, блізка, магутна) (Я. Колас).* 2) *Падсвечаныя мясячыкам і зоркамі, усё (хутка і хутка) каціліся ўдалеч хвалі (Я. Галубовіч)* 3) *Пайшоў дождж, спачатку быццам неахвотна, невялікі і рэдкі, асобнымі кроплямі. Потым усё (часта і моцна) (В. Вольскі)*

Заданне 8. Перапішыце, раскрываючы дужкі.

Цягнулася гэта (спрад)веку.

Мленны Шлях рабіўся сівы і расплываўся (у)гары над усёй вёскай.

Бывайце здаровы, жывіце багата, ужо ж мы паедзем (да)дому, (да)хаты. (А.Русак.)

(Чуць, чуць) дрогне, праліецца чырвань на ўсходзе – гэта неба ўсміхнецца людзям і прыродзе. (К.-С.)

Адчапіся, хлопец, едзь (абы, куды), не муці мне толькі чыстае вады. (В.Вярба.)

(Па)вясноваму молада і (па)святочнаму ўрачыста выглядае сёння наш Мінск.

Мне трэба паслаць (да)дому святочную тэлеграму.

Хто вясной скача, той (у)восень плача.

Яна дзясяткі песень ведала (на)памяць.

(Па)троху ўсё зноў ажывае.

Заданне 9. З прыведзеных слоў выберыце толькі прыслоўі найвышэйшай ступені параўнання.

Большы высокая, найвышэй, найменш, мени спакойна, цішэй за ўсіх, найцішэйшы, найцішэй, глыбей, найбольш праўдзіва, найдаражэй, найгучнейшы, раўнейшы, больш яскрава, найдалей, лепш, найлягчэйшы, карацей, найпрыгажэй, важней, найгорш, найцікавейшы, блізняка, гладчэйшы, найшырэй, шырэў за ўсіх.

Заданне 10. Адзначце памылкі ва ўтварэнні формаў ступеней параўнання прыслоўяў.

Святлей, больш цікавей, горш за ўсё, прыгажэй за ўсіх, дасціпней, ляпшэй, больш вальней, больш падрабязна, здаравей, больш шырэў, малей, найпрыгажэй, мени вышэй, шырэў, гладчэй, больш ніжэй, цікавей за ўсё, радзей, дранней, спрытней, мени спакойней, вузей, мнажэй, найважней, лепш за ўсё.

Заданне 11. Напішыце словы разам, праз злучок або асобна.

Запісаць (па)памяці, працаваць (што)дзень, узняцца (ў)высь завоблачную, спачуваць (па)суседску, быць (на)пагатове, падрыхтавацца (як)след, (як)раз адмераў, прыйшлі (ў)чатырох, наесціся (да)сыта, перакрэсліць (на)крыж, падскокваць (раз)пораз, адмовіцца (на)адрэз, зрабіць (у)потай, кінуцца (ў)рассыпную, пашыць (у)абцяжку, разбіць (у)шчэнт, размаўляць (па)італьянску, з'явіцца (пад)вечар, паехаць (да)дому, заклеіць (крыж)накрыж, кінуцца (на)пярэймы, агледзець (з)верху (да)нізу, набліжацца (па)ціху, узяць (на)пракат, застацца (сам)насам.

Заданне 12. Выпраўце няправільныя напісанні.

Досыць гуляць, ісці падвое, гаварыць нараспеў, чытаць напамяць, мне ўсёроўна, дзейнічаць у адкрытую, прастрэліць на вылет, памяць рукі ў гору, ісці след у след, гаварыць безупынку, выставіць на паказ, паглядзець услед, абысціся па-добраму, бясконца памыляцца, справіцца ўадзіночку, цярпець да пары, па-старому звычаю, насыпаць навока, выканаць напалову, працаваць на славу.

VIII. Заданні да тэмы “Службовыя часціны мовы”

Заданне 1. Выпішыце невытворныя прыназоўнікі.

1. на	4. між	7. пада	10. дзякуючы	13. паблізу
2. уздоўж	5. шляхам	8. праз	11. пасля	14. над
3. без	6. насустрач	9. побач	12. насустрач	15. пасярод

Заданне 2. Запішыце словы з прыназоўнікам з або з яго варыянтам са.

снежня, надзеяй, школы, шкадаваннем, захапленнем, слязьмі, марозу, лёгкасцю, спачуваннем, мною

Заданне 3. Якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы?

1. *Насустрач* беглі дзеці. 2. *Насустрач* нам імчала машына. 3. *Вакол* агарода быў плот. 4. Раптам пасвятлела *вакол*. 5. *Побач* хаты расла рабіна. 6. Яны спыніліся *паблізу*. 7. З гэтай *мэтай* яны пайшлі ў лес. 8. У *ролі* Снягурачкі яе не пазналі. 9. *Паблізу* вёскі была крыніца. 10. Сябры ішлі *побач*.

Варыянты адказу: а) прыслоўе, б) прыназоўнік, в) назоўнік

Заданне 4. Падзяліце злучнікі паводле паходжання.

1. і	3. хоць	5. што	7. а	9. затое
2. як	4. але	6. ды	8. бо	10. калі

Заданне 5. Ахарактарызуйце злучнікі паводле спосабу ўжывання.

1. ці то – ці то	6. то – то
2. хоць і – але	7. калі – то
3. ні – ні	8. чым – тым
4. не толькі – але і	9. не то – не то
5. калі – дык	10. як – так і

Варыянты адказу: а) паўторныя, б) парныя

Заданне 6. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Там, дзе рос чарот, была вада.	6. Сказаў як адрэзаў.
2. Цікава, што ты думаеш.	7. Яны беглі, затое не намоклі.
3. Нагадай, што пачулі ўчора.	8. Падмарозіла, але было сонечна.
4. Ён расказаў, як гэта было.	9. Тут было ўтульна.
5. Адчуў, што трэба спыніцца.	10. Дзеці схаваліся за тое дрэва.

Варыянты адказу: а) злучнік, б) займеннік, в) прыслоўе

Заданне 7. Вызначце дадатковыя сэнсавыя адценні часціц.

1. З'явіліся якраз перад абедам.	6. Зрабі іменна так.
2. Адкуль гэта столькі народу?	7. Пачуўся ледзь чутны голас.
3. Вада падступіла амаль пад вёску.	8. Вось аўтобус.
4. Проста на вачах растаў снег.	9. На сталі толькі сшыткі.
5. Вунь відаць лес.	10. Ты мне якраз патрэбны.

Варыянты адказу: а) указальная, б) выдзяляльна-абмежавальная, в) удакладняльныя

Заданне 8. Выпішыце формаўтваральныя часціцы.

1. Давай хутчэй ідзі.	6. Пакуль што ім шанцавала.
2. Абы ён выздаравеў.	7. Ён такі патэлефанаваў.
3. Зрабіць абы-як.	8. Абы-якая дарога.
4. Схадзіць бы ў лес.	9. Маглі б прыйсці.
5. Няхай ён напіша.	10. Давайце дамовімся.

Заданне 9. Адзначце фразеалагізмы з часціцай *не*.

1. н.. свет н.. зара	9. н.. лыкам шыты
2. нічога н.. папішаш	10. н.. з рукі
3. з галавы н.. выходзіць	11. н.. за гарамі
4. канца-краю н.. відаць	12. н.. слыху н.. дыху
5. н.. да смеху	13. н.. знай н.. ведай
6. н.. што сабе	14. н.. па гадах
7. н.. села н.. пала	15. н.. за што н.. пра што
8. н.. ў якім разе	

Заданне 10. Адзначце нумары сказаў, у якіх часціца *не* з дзеепрыметнікамі пішацца асобна.

1. Паплавы стаялі (н..) кошаныя, і дзе-нідзе другі раз зацвіталі кветкі. (Асіп.) 2. У лагчынах з поля – яно было справа – на шашу пасля цяпла дыхнуў рэдзенькі, халодны вецер, прынёс пах (н..) зжатага ячменю і сухога сена. (Пташн.) 3. Раніцай, ідучы на работу па яшчэ (н..) падмеценых аляях, я чуў, як след у след скача з ліста на ліст цыбаты дожджык на тонкіх вераб'іных ножках. (Луж.) 4. Адсюль, ад узгорка, на ўсход пачыналася вялікае (н..) засеянае і (н..) ўзаранае поле – месца для новага завода. (С.К.) 5. Ранняя сонца асвяціла нам раўніннае, ніколі намі (н..) бачанае поле... (Пестр.) 6. Стваралася ўражанне, што вёска цэлая, (н..) кранутая вайной. (Хадк.) 7. Слоў шукаю – і не магу да яшчэ (н..) кранутых прабіцца. (Бур.) 8. Знябыўшыся па восені, усё замірала і сцішвалася ў вялікім (н..) разгаданым спакоі, чакаючы яе. (В.А.) 9. Кругом пааставаліся сляды (н..) прыбраных бяргенняў, недакончаных стрэх, лініі новых дарог ды дзялянак. (Скр.) 10. Яшчэ ўчора на рудым ад здзічэлае (н..) скошанае асакі балоце ў вялікую, як заўсёды перад выраем, чараду зляталіся буслы. (В.А.) 11. Нефарбаваная, даўно (н..) мытая падлога была ўся ў плямах і насіла на сабе сляды рознага бруду. (К-с)

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ

Пытанні да заліку

1. Марфалогія, яе прадмет і задачы, сувязі з іншымі дысцыплінамі.
2. Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі марфалогіі.
3. Прынцыпы класіфікацыі і выдзялення часцін мовы як лексіка-граматычных класаў слоў.
4. Назоўнік як часціна мовы: сэнсава-граматычная характарыстыка, адметнасць ужывання ў маўленні.
5. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў. Асаблівасці значэння і граматычных характарыстык.
6. Катэгорыя адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці назоўніка.
7. Катэгорыя роду назоўніка. Назоўнікі агульнага роду.
8. Род нескланяльных назоўнікаў і абрэвіатур.
9. Катэгорыя ліку назоўніка. Адзіночлікавыя і множналікавыя назоўнікі. Несупадзенне ў граматычным ліку некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.
10. Катэгорыя склона назоўніка ў сучаснай беларускай мове. Пытанне аб значэннях склонавых формаў у лінгвістычнай літаратуры. Роля прыназоўнікаў у выражэнні склонавых значэнняў.
11. Скланенне назоўнікаў. Назоўнікі першага скланення. Асаблівасці склонавых канчаткаў.
12. Скланенне назоўнікаў. Назоўнікі другога скланення. Асаблівасці склонавых канчаткаў.
13. Скланенне назоўнікаў. Назоўнікі трэцяга скланення. Асаблівасці склонавых канчаткаў.
14. Рознаскланяльныя назоўнікі. Нескланяльныя назоўнікі.
15. Назоўнікі ад'ектыўнага тыпу скланення. Назоўнікі змешанага тыпу скланення.
16. Скланенне назоўнікаў множнага ліку. Праблемы кадыфікацыі склонавых канчаткаў назоўнікаў у беларускай мове.
17. Прыметнік як часціна мовы: сэнсава-граматычная характарыстыка, адметнасць ужывання ў маўленні.
18. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў (якасныя, адносныя і прыналежныя), іх значэнне і граматычныя формы. Прыметнікі са значэннем ацэнкі і меры якасці.
19. Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў, адметнасць ужывання. Сцягнутыя формы прыметнікаў.
20. Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне.
21. Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў.
22. Лічэбнік як часціна мовы. Семантыка-камунікатыўныя і граматычныя асаблівасці.
23. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры.
24. Асаблівасці спалучальнасці і сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў розных разрадаў з назоўнікамі.

25. Скланенне колькасных лічэбнікаў. Асаблівасці скланення складаных і састаўных колькасных лічэбнікаў.

26. Пытанне аб парадкавых лічэбніках. Іх утварэнне і скланенне.

27. Адметнасць займенніка як часціны мовы, яго роля ў лагічнай і сінтаксічнай арганізацыі тэксту. Суадноснасць займеннікаў з іншымі часцінамі мовы.

28. Разрады займеннікаў паводле значэння.

29. Скланенне займеннікаў розных разрадаў.

30. Пераходныя з'явы ў імёнах.

Пытанні да экзамену

1. Агульная характарыстыка граматычных катэгорый і форм дзеяслова.
2. Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў).
3. Асновы дзеяслова і іх роля ва ўтварэнні дзеяслоўных форм.
4. Словазмяняльныя класы дзеясловаў.
5. Катэгорыя зваротнасці-незваротнасці ў дзеясловах.
6. Катэгорыя пераходнасці-непераходнасці ў дзеясловах.
7. Гісторыя распрацоўкі пытання пра стан у працах мовазнаўцаў.
8. Катэгорыя стану ў дзеясловах.
9. Класіфікацыя катэгорыі стану ў дзеясловах.
10. Азначэнне і змест катэгорыі трывання.
11. Закончанае і незакончанае трыванне, іх граматычнае значэнне.
12. Суадносныя пары трыванняў і іх утварэнне.
13. Адна- і двухтрывальные дзеясловы.
14. Катэгорыя спосабу дзеяслоўнага дзеяння і яе сувязь з катэгорыяй трывання.
15. Катэгорыя ладу дзеяслова як прэдыкатыўная і як сродак выражэння мадальнасці. Граматычнае значэнне катэгорыі ладу.
16. Абвесны лад, яго значэнне, формы і асаблівасці ўжывання.
17. Загадны лад, яго значэнні, утварэнне і ўжыванне.
18. Умоўны лад дзеяслова, яго граматычнае значэнне, спосабы ўтварэння граматычных форм.
19. Катэгорыя часу і яе формы. Значэнне форм і іх утварэнне.
20. Адноснае і абсалютнае ўжыванне форм часу.
21. Граматычны змест катэгорыі асобы.
22. Значэнні форм асобы і спосабы іх выражэння.
23. Пераноснае ўжыванне форм асобы і спосабы іх выражэння.
24. Безасабовыя дзеясловы і катэгорыі асобы.
25. Спражэнне дзеясловаў.
26. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова.
27. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў.

28. Пераклад дзеепрыметнікаў.
29. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі і назоўнікі.
30. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова.
31. Ужыванне і ўтварэнне дзеепрыслоўяў.
32. Пераход дзеепрыслоўя у іншыя часціны мовы.
33. Прыслоўе як часціна мовы.
34. Марфалагічныя тыпы і разрады прыслоўяў па значэнні.
35. Утварэнне прыслоўяў і пераход у іншыя часціны мовы.
36. Да пытання аб вызначэнні безасабова-прэдыкатыўных слоў.
37. Класіфікацыя безасабова-прэдыкатыўных слоў паводле значэння і суаднесенасці з іншымі часцінамі мовы.
38. Паняцце мадальнасці.
39. Мадальныя словы як асобны лексіка-граматычны разрад слоў.
40. Разрады мадальных слоў.
41. Суадноснасць мадальных слоў з іншымі часцінамі мовы.
42. Пытанне пра звязкі ў лінгвістычнай літаратуры.
43. Адрозненне звязак ад іншых слоў.
44. Граматычныя значэнні звязак, іх марфалагічныя прыметы.
45. Тыпы звязак.
46. Семантычныя і марфалагічныя адзнакі злучнікаў.
47. Класіфікацыя злучнікаў.
48. Сінтаксічная роля злучнікаў.
49. Сувязь злучнікаў з іншымі часцінамі мовы.
50. Адрозненне злучнікаў ад злучальных слоў.
51. Семантычныя і марфалагічныя адзнакі часціц, іх сінтаксічныя функцыі.
52. Разрады часціц паводле іх ролі: часціцы-словы і часціцы-афіксы.
53. Словаўтваральныя і формаўтваральныя часціцы.
54. Прыназоўнік як службовая часціна мовы.
55. Разрады прыназоўнікаў паводле будовы, паходжання і ўтварэння.
56. Функцыянальнае значэнне прыназоўнікаў.
57. Разрады выклічнікаў па значэнні і ўтварэнні.
58. Пераход выклічнікаў у іншыя часціны мовы і іншых часцін мовы ў выклічнікі.
59. Марфалагічныя і сінтаксічныя характарыстыкі гукапераймальных слоў.
60. Класіфікацыя гукапераймальных слоў.

2 Тэставыя заданні

МАРФАЛОГІЯ: ІМЕННЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

1 варыянт

::01::Адзначце назоўнік жаночага роду: {

вуаль
алібі
дзядзька
сабака
калібры }

::02::Адзначце назоўнік другога скланення: {

памяць
племя
Баку
непаседа
боль }

::03::Адзначце назоўнік, які ў родным склоне мае канчатак -а-: {

тварог
молат
час
морс
мотакрос }

::04::Адзначце сярод пералічаных рознаскланяльны назоўнік: {

верф
кацяня
гуаш
пост
зямяля }

::05::Вызначце спалучэнне з няправільна напісанай формай меснага склону назоўніка: {

плямы на сонцы
жыць у мястэчке
працаваць у полі
адпачыць на моры
апячыся на малацэ }

::06::Адзначце сярод пералічаных адносны прыметнік: {

цяжкі
марозны
чысты
вучэбны
смачны }

::07::Адзначце няправільна напісанае словазлучэнне з прыналежным прыметнікам: {

Купалаў верш

маміны рукі
ластаўкіна гняздо
сабакава міска
матылёва крыльца }

::08::Адзначце прыметнік, ад якога не ўтвараюцца ступені параўнання: {

малады
дарагі
крэмавы
чысты
прыгожы }

::09::Адзначце прыметнік, які пішацца разам: {

(дастаткова)вядомы
(паўднёва)ўсходні
(заходне)беларускі
(культурна)масавы
(ярка)чырвоны }

::10::Адзначце няправільна напісаны прыметнік: {

карцінны
цемянны
сцюдзённы
абедзенны
конны }

::11::Адзначце словазлучэнне, дзе лічэбнік запісаны правільна: {

шэсцьдзясятыя гады
васьмы рад
двумастамі чатырма ўдзельнікамі
сямюдзесяцю працэнтамі
шасцідзесяцію арганізацыямі }

::12::Адзначце сярод прыведзеных складаны лічэбнік: {

дваццаць
сямнаццацаты
сто дваццаць пяць
васьмісоты
дзесяць }

::13::Адзначце сярод прыведзеных парадкавы лічэбнік: {

адна пятая
сямнаццацаты
сто сорок пяць
трое
шэсць цэлых тры дзясятыя }

::14::Адзначце няправільна напісаную склонавую форму лічэбніка 234: {

- Р. двухсот трыццаці чатырох
Д. двумстам трыццаці чатыром
В. дзвесце трыццаць чатыры
Т. двумастамі трыццацю чатырма
М. (пры) двухстах трыццаці чатырох }

::15::Адзначце сярод прыведзеных няпэўнаколькасны лічэбнік: {
дзве пятыя
васямнаццаты
сорак пяты
некалькі
шасцёра }

::16::Вызначце сярод прапанаваных адносны займеннік: {
самы
мой
які
мы
гэты }

::17::Вызначце сярод прапанаваных указальны займеннік: {
кожны
гэтакі
нешта
яны
абы-што }

::18::Адзначце сказ, у якім выдзеленае слова не з'яўляецца займеннікам: {
Ён *такі* старанны вучань.
Сонца *высока*, а ён *сабе* спіць.
Брат купіў *сабе* камп'ютар.
З надыходам зімы *ўсё* змянілася.
Тое, *што* вучыў з ахвотай, не забываецца }

::19::Адзначце словазлучэнне з памылкова ўжытай формай займенніка: {
расказаць пра *цябе*
быць з табой
маўчаць пры *табе*
прыйсці да *табе*
абяцаць *табе* }

::20::Адзначце сказ з няправільна ўжытымі не/ня з займеннікам: {
З-за ўзгорка паказалася не што іншае, як *вёска* Мажэйкава.
Не чым іншым, акрамя біялогіі, ён не цікавіўся.
Такое магло прыйсці ў галаву не *кому* іншаму, як Даніку.
Гэтая паездка была не што іншае, як *пустая* трата часу.
Верамейка спачатку не *паверыў*, што гэта ён, не *хто* іншы, напісаў кантрольную выдатна. }

2 варыянт

::01::Адзначце назоўнік мужчынскага роду: {

кенгуру
гусь
салямі
Чылі
бандэроль }

::02::Адзначце назоўнік трэцяга скланення: {

молат
калібры
стрэмя
карысць
жаль }

::03::Адзначце назоўнік, які ў родным склоне мае канчатак -у-: {

тварог
молат
мінёр
корань
метр }

::04::Адзначце словазлучэнне з граматычнымі памылкамі: {

Верашчакай Антонам
шэрай гуссю
расказвалі аб новым ЦУМе
цікаўным медзведзянём
на цётчыным двары }

::05::Адзначце неадушаўлены назоўнік: {

лялька
рыба
дзяўчынка
насякомае
чмель }

::06::Адзначце сярод пералічаных якасны прыметнік: {

цяжкі
медны
драўляны
вучэбны
гліняны }

::07::Адзначце правільна напісанае словазлучэнне з прыналежным прыметнікам: {

ластаўкіна гняздо
вавёркін хвост
юнаковы мары
мядзведзіна лапа

сабачая міска }

::08::Адзначце прыметнік з няправільна ўтворанай ступенню параўнання: {
самы ціхі
даражэйшы
больш мацнейшы
самы лепшы
найцікавейшы }

::09::Адзначце прыметнік, які пішацца праз злучок: {
(лёгка)засваяльны
(высока)аўтарытэтны
(давид)гарадоцкі
(навука)падобны
(сярэдне)спелы }

::10::Адзначце няправільна напісаны прыметнік: {
драўляны
мышыны
гасціны
шкляны
юны }

::11::Адзначце лічэбнік, які запісаны няправільна: {
дзевяцьсот сёмы дзень
двухсотмільённы наведвальнік
чатырма вёдрамі
пры сямістах глядачаў
шасцюдзсяццю арганізацыямі }

::12::Адзначце сярод прыведзеных састаўны лічэбнік: {
дваццаць
сямнаццаты
сто
тры пятыя
шэсцьсот }

::13::Адзначце сярод прыведзеных зборны лічэбнік: {
адна пятая
сямнаццаты
сто сорок пяты
трое
шэсць цэлых тры дзясятыя }

::14::Адзначце няправільна напісаную склонавую форму лічэбніка 567: {
Н. пяцьсот шэсцьдзясят сем
Р. пяцістах шасцідзяці сямі
Д. пяцістам шасцідзяці сямі

Т. пяццюстамі шасцюдзсяццю сямю
М. (аб) пяцістах шасцідзсяці сямі }

::15::Адзначце няправільна напісаную форму колькасна-іменнага спалучэння: {
шэсць вучняў
трое ягнят
чатыры зімовыя дні
чатырыста дваццаць тры студэнта
тры літры }

::16::Вызначце сярод прапанаваных няпэўны займеннік: {
што
наш
іншы
вы
нейкі }

::17::Вызначце сярод прапанаваных азначальны займеннік: {
твой
яны
усякі
нейкі
сябе }

::18::Адзначце сказ, у якім выдзеленае слова не з'яўляецца займеннікам: {
Мароз *такі*, што дух займае.
Спытайце, *чья* гэта работа.
Сястра купіла *сабе* сукенку.
Ён сказаў, *што* хоча вучыцца.
Праз *колькі* хвілін празвінец званок? }

::19::Адзначце словазлучэнне з памылкова ўжытай формай займенніка: {
не падобны да сябе
смяцца з сябе
не магу сабе дараваць
крыхаць да сябе
вярнуць сабе }

::20::Адзначце сказ з няправільна ўжытымі не/ня з займеннікам: {
Не хто іншы, як дырэктар школы прадставіў Андрэя Вітальевіча калектыву школы.
Максім умеў катацца на каньках, як ніхто іншы ў класе.
Мы былі рады, што Уладзімір Пятровіч, а не хто-небудзь іншы, павязе нас на экскурсію.
Не чым іншым Марына, акрамя цудоўнага голасу, не вызначалася.
Нашы пошукі пакінутага ў лесе кошыка з'яўляліся не чым іншым, як пустой тратай часу. }

МАРФАЛОГІЯ: ДЗЕЯСЛОЎ, ПРЫСЛОЎЕ, СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

::001:: Адзначце дзеясловы ў форме цяперашняга часу з правільнымі асабовымі канчаткамі: {

- ~ ён ідзець
- ~ вы ідзяце
- ~ мы ідзем
- ~ мы кладзем
- ~ вы кладзеце }

::002:: Адзначце няправільна ўтвораную трывальную пару: {

- ~ сівець – пасівець
- ~ трымаць – стрымаць
- ~ капіраваць – скапіраваць
- ~ маляваць – намалюваць
- ~ заўважаць – заўважыць }

::003:: Адзначце словазлучэнне з дзеепрыметнікам: {

- ~ нахіленае дрэва
- ~ калючая ружа
- ~ складаны шлях
- ~ успомнім перажытае
- ~ молаты перац }

::004:: Адзначце зменную форму дзеяслова: {

- ~ радавацца
- ~ запрэгчы
- ~ чытаем
- ~ расказваючы
- ~ раззлаваўшыся }

::005:: Адзначце дзеяслоў, які абазначае рух, перамяшчэнне ў прасторы: {

- ~ думаць
- ~ ехаць
- ~ касіць
- ~ зелянець
- ~ пілаваць }

::006:: Вызначце, у якім сказе інфінітыў выступае часткай выказніка: {

- ~ Яна ішла з цвёрдай думкай ісці заўтра да брата.
- ~ І ўрэшце Юрку асвяціла думка – пайсці да цёткі Тарэсы і там заначаваць.
- ~ Маці загадала прынесці ядро вады.
- ~ Жыць – Радзіме служыць.
- ~ Начны зімовы холад пачынаў прабіраць дзедзета Талаша. }

::007:: Адзначце дзеяслоў, які адносіцца да аднатрывальных: {

- ~ паслаць
- ~ удзельнічаць
- ~ адмовіць }

~ кранаць
~ спыніцца }

::008:: Адзначце дзеяслоў, які адносіцца да двухтрывальных: {
~ перачытваць
~ заўважаць
~ атакаваць
~ адмовіць
~ крануць }

::009:: Адзначце словазлучэнне з прама-пераходным дзеясловам: {
~ сустрэцца з сябрам
~ ляцець высока
~ дапамагчы брату
~ выпіць вады
~ запаміналася з цяжкасцю }

::010:: Адзначце словазлучэнне з ускосна-пераходным дзеясловам: {
~ спявала прыгожа
~ расла ў полі
~ гатаваць вячэру
~ чытаць кнігу
~ любіць сястру }

::011:: Адзначце словазлучэнне з непераходным дзеясловам: {
~ адчуваць небяспеку
~ назбіраў грыбоў
~ не сустрэў аднакласніка
~ ляцець высока
~ успомніць перажытае }

::012:: Вызначце, у якім сказе інфінітыў выступае ў ролі азначэння: {
~ Жыць – Радзіме служыць.
~ Ганна падала знак пачынаць.
~ Яго папрасілі сыграць вальс.
~ Ён загадаў шафёру спыніцца.
~ Днём бабуля збіралася ісці ў краму. }

::013:: Вызначце, у якім сказе інфінітыў выступае ў ролі дапаўнення: {
~ Настаўніца загадала вучням прынесці сшыткі для кантрольных работ.
~ Век зжыць – не мех сшыць.
~ Паход партызаны закончылі клятвай змагацца супраць ненавіснага ворага.
~ Маці пачала працаваць у агародзе.
~ Галоўнае – паверыць у сябе. }

::014:: Вызначце, у якім сказе інфінітыў выступае ў ролі акалічнасці: {
~ Сёння ёй не трэба ісці ў школу.
~ Хату зрабіць – не скрынку збіць.

- ~ Ён папрасіў дзяўчыну выйсці з дому ў дзевяць гадзін вечара.
- ~ Яна ўвайшла ў хату з цвёрдай думкай пайсці заўтра да ўрача.
- ~ Пасля абеду бацька прылёг адпачыць. }

::015:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў з уласна-зваротным значэннем: {

- ~ Вяртаюцца вучні са школы.
- ~ На досвітку Ядвіся сабралася ў дарогу.
- ~ Старанна пад дажджом мыецца маленькі хлопчык.
- ~ Дуб ломіцца, а траўка хіліцца.
- ~ Сяброўкі пры сустрэчы абняліся. }

::016:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў з ускосна-зваротным значэннем: {

- ~ Паміж кустоў вызначалася ледзь заўважная сцежка.
- ~ У тых ваенных гады мала хто будаваўся.
- ~ Яна папрасілася прыйсці сюды яшчэ раз.
- ~ Вясна настойліва змагалася за свае правы.
- ~ Сонца пералівалася мільёнамі агеньчыкаў на росным лузе. }

::017:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў з узаемна-зваротным значэннем: {

- ~ У вачах Ганны хавалася непрытоеная радасць.
- ~ У лесе спявала нейкая птушачка і ніяк не магла супакоіцца.
- ~ У школьным двары яшчэ доўга не спынялася музыка.
- ~ Настасі хацелася хутчэй убачыць школьных сяброў.
- ~ Пасля сустрэчы яны перапісваліся гадоў дзесяць. }

::018:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў з агульна-зваротным значэннем: {

- ~ Нашы паводзіны вызначаюцца этыкетам.
- ~ Маленькая птушачка доўга білася ў акно.
- ~ Васіліне сёння нездаровіцца.
- ~ Сяброўкі цёпла павіталіся.
- ~ Суседзі казалі, што гэты сабака балюча кусаецца. }

::019:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў са зваротна-залежным значэннем: {

- ~ Сёння ён завітаў да аднаго пісьменніка.
- ~ Дзесьці далёка прагрымелі стрэлы.
- ~ Радкі запісваліся Вольгай у сшытак.
- ~ Шумяць дубы, гудуць дубы, вядуць аповесць грозных год і славыць велічны народ.
- ~ Сам ад сабе не пабяжыш упрочкі, сябе самога цяжка перагнаць. }

::020:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў са зваротна-безасабовым значэннем: {

- ~ Калісьці тут між ніў убогіх шаптаўся быльнік з палыном.
- ~ Калі спачыць прыляжа лета і колас сілы набярэцца, на ўзмежку дуб у бранзалеты, нібыта

рыцар, прыбярэцца.

~ Ля Браслаўскіх сініх азёр гусі-лебедзі мыліся.

~ Віццю хораша марылася ўвечары.

~ Ён загарнуўся ў світу і паспрабаваў зноў заснуць, але сон ужо не ішоў. }

::021:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў залежнага стану: {

~ Галіне дома не сядзелася.

~ Сцелецца па лузе густы асенні туман.

~ Лета хутка праімчалася, быццам у сне.

~ Кружацца птушкі над узараным полем.

~ Дарога сціскаецца маладым лесам. }

::022:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў незалежнага стану: {

~ Маладзенькі лес разрываўся зялёным лужком.

~ Вуліца прыбіраецца кожны дзень.

~ Паселішчы звычайна будуюцца на берагах рэк.

~ Яны разам сустрэлі гэта радаснае свята.

~ Словы Міхася гулка паўтараліся рэхам. }

::023:: Вызначце, у якім сказе выкарыстоўваецца дзеяслоў зваротна-сярэдняга стану: {

~ Лямпа ліла на стол роўнае святло.

~ Алена праз два дні збіраецца ў дарогу.

~ Рыгор прайшоў палову дарогі вельмі хутка.

~ Дождж няспынна ліў дні чатыры.

~ Антон гучна засмяўся ў адказ. }

::024:: Адзначце дзеяслоў, які абазначае пачатак, узнікненне дзеяння: {

~ абамлець

~ адпачыць

~ забліскаць

~ перазімаваць

~ ляжаць }

::025:: Адзначце дзеяслоў са значэннем абмежавальнасці: {

~ разнервавацца

~ зварыць

~ абнавіць

~ палістаць

~ падскочыць }

::026:: Адзначце дзеяслоў са значэннем аднакратнасці: {

~ падумваць

~ папайграць

~ пайсці

~ таптаць

~ сыпануць }

::027:: Адзначце дзеяслоў са значэннем выніковасці: {
~ папабегаць
~ пакусваць
~ спаць
~ аддзяжурыць
~ штурхаць }

::028:: Адзначце дзеяслоў са значэннем мнагакратнасці (ітэратыўнасці): {
~ папаездзіць
~ падскочыць
~ намаляваць
~ скокнуць
~ заспяваць }

::029:: Адзначце дзеяслоў са значэннем перарывістасці: {
~ кальнуць
~ паляцець
~ загаварыць
~ прачытаць
~ пачытваць }

::030:: Адзначце дзеяслоў са значэннем суправаджальнасці: {
~ прачытаць
~ нагасцявацца
~ падсвітваць
~ заспяваць
~ перамыць }

::031:: Адзначце дзеяслоў са значэннем размеркавальнасці: {
~ кіўнуць
~ панадпісваць
~ праспаць
~ друкаваць
~ апублікаваць }

::032:: Адзначце дзеяслоў са значэннем узаемнасці: {
~ правярацца
~ адчыняць
~ вымяраць
~ насмяцца
~ перасвітвацца }

::033:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {
~ катэгорыя часу ўласціва дзеясловам у форме абвеснага ладу
~ дзеясловы ў форме прошлага часу змяняюцца па асобах
~ катэгорыя часу не ўласціва дзеясловам у форме загаднага і ўмоўнага ладу
~ дзеясловы ў форме прошлага часу змяняюцца па родах
~ дзеясловы незакончанага трывання ўтвараюць формы будучага складанага часу }

::034:: Вызначце, у якім сказе ўжываецца складаная форма прошлага часу: {
~ Танкі наляталі на нямецкія штабы і тылавыя базы.
~ Дзядзька зрабіў прыбудоўку, перакрыў дах гонтамі.
~ Хата была ўехала ў зямлю.
~ У кут бацькоў, у край свой родны Сцяпан прыехаў раніцой.
~ Праз тры дні ідзем у паход. }

::035:: Вызначце, у якім сказе ўжываецца складаная форма будучага часу: {
~ Шчупак выплыве амаль каля маіх ног і нырне, паплыве далей.
~ Заўтра пачытаем яшчэ адну аповесць.
~ Звернемся зараз да прыкладаў на дошцы.
~ Ты будзеш цяпер вучыцца ў нашай школе.
~ Заўтра прыемем гасцей з Брэста. }

::036:: Вызначце, у якім сказе ўжываецца асабовая форма дзеяслова: {
~ На дварэ вечарэ.
~ Мне лёгка працуецца.
~ Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому.
~ У твар дыхнула водарам вясны.
~ Ты пойдзеш заўтра ў кіно? }

::037:: Адзначце сказ са зваротным дзеясловам, які не мае адпаведнага незваротнага: {
~ Празрысты лес сінеецца ўдалечыні.
~ Радкі верша запісваліся ў сшытак.
~ Маладая крапіва моцна пяэцца.
~ Васіль даўно падабаўся ёй.
~ Яны сустрэліся на гэтым беразе. }

::038:: Адзначце дзеяслоў, утвораны прыставачным спосабам: {
~ дэталізаваць
~ прыкупіць
~ ганарыцца
~ баяцца
~ кучаравіцца }

::039:: Адзначце дзеяслоў, утвораны суфіксальным спосабам: {
~ даварыць
~ абагрэць
~ лакіраваць
~ вырасціць
~ склеіць }

::040:: Адзначце дзеяслоў, утвораны прыставачна-постфіксальным спосабам: {
~ муркаць
~ адрэзаць
~ высушыць
~ сабрацца }

~ бяліць }

::041:: Адзначце дзеяслоў, утвораны шляхам складання: {

- ~ з'есці
- ~ мяўкаць
- ~ пайсці
- ~ паўнець
- ~ самаабслугоўвацца }

::042:: Адзначце дзеяслоў, утвораны постфіксальным спосабам: {

- ~ пад'есці
- ~ вывучыць
- ~ раздумаць
- ~ мыцца
- ~ аднесці }

::043:: Адзначце дзеяслоў, утвораны прыставачна-суфіксальным спосабам: {

- ~ праспяваць
- ~ збегчы
- ~ прызямліць
- ~ адпрацаваць
- ~ святлець }

::044:: Адзначце дзеяслоў, утвораны пры дапамозе прыстаўкі і постфікса: {

- ~ муркаць
- ~ сабрацца
- ~ недасушыць
- ~ раздумаць
- ~ прагучаць }

::045:: Адзначце дзеяслоў, утвораны пры дапамозе суфікса і постфікса: {

- ~ развучваць
- ~ пастукаць
- ~ авансаваль
- ~ расхваліць
- ~ кучаравіцца }

::046:: Адзначце дзеяслоў, утвораны пры дапамозе прыстаўкі, суфікса і постфікса: {

- ~ удвоіць
- ~ атаварыцца
- ~ тэлефанаваць
- ~ раздумаць
- ~ склеіць }

::047:: Адзначце дзеяслоў, які мае няпоўную парадыгму: {

- ~ працаваць
- ~ прасіць
- ~ іржаваць

- ~ схаваць
- ~ сустракаць }

::048:: Адзначце дзеяслоў, які мае поўную парадыгму: {

- ~ цяліцца
- ~ абсесці
- ~ бялецца
- ~ прыгажэць
- ~ разрасціся }

::049:: Выявіце памылковае ўтварэнне загаднага ладу дзеяслова: {

- ~ не спазняйся
- ~ давай пагуляем
- ~ прыбейце
- ~ сядайце
- ~ вучы }

::050:: Вызначце, у якім сказе дзеяслоў умоўнага ладу ўжываецца са значэннем іншага ладу: {

- ~ Мне б вярнуцца ў маладосць.
- ~ Далі б вы мне памочніка харошага, дык адразу б план перавыканала.
- ~ Куды б цябе ні завяла далёкая дарога, не забывай ніколі ты бацькоўскага парога.
- ~ Ганначка, пачытала б ты мне яшчэ адно апавяданне.
- ~ Калі б я не паехаў у горад, дык не сустрэў бы свайго шчасця. }

::051:: Вызначце, у якім сказе дзеяслоў у форме будучага часу ўжываецца для абазначэння мінулага дзеяння: {

- ~ Здароўя за грошы не купіш.
- ~ Потым дзверы адчыніліся – адтуль як пабягуць студэнты!
- ~ Восень прыйдзе з дажджамі, з туманамі...
- ~ Ніколі не забудуць людзі сваіх герояў.
- ~ Пасля заканчэння ўніверсітэта Вольга будзе працаваць у школе. }

::052:: Адзначце дзеяслоў, які не мае формы цяперашняга часу: {

- ~ высыхаць
- ~ змагацца
- ~ забліскаць
- ~ разлегчыся
- ~ выпраўляць }

::053:: Адзначце дзеяслоў, які ў форме 2-й асобы адзіночнага ліку будучага простага часу мае канчатак -ыш: {

- ~ пачуць
- ~ прачытаць
- ~ паесці
- ~ пабачыць
- ~ прынесці }

::054:: Адзначце дзеяслоў, які ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку будучага простага часу мае канчатак -а: {

- ~ асушыць
- ~ паглядзець
- ~ убачыць
- ~ адслужыць
- ~ прывязаць }

::055:: Адзначце дзеяслоў, які ў форме 1-й асобы множнага ліку цяперашняга часу мае канчатак -ім: {

- ~ ісці
- ~ жыць
- ~ хацець
- ~ глядзець
- ~ маляваць }

::056:: Адзначце дзеяслоў, які ў форме 2-й асобы множнага ліку цяперашняга часу мае канчатак -яце: {

- ~ ісці
- ~ чытаць
- ~ дыхаць
- ~ есці
- ~ вучыць }

::057:: Адзначце дзеяслоў, які ў форме 3-й асобы множнага ліку будучага простага часу мае канчатак -яць: {

- ~ прыбіць
- ~ пабіць
- ~ прыйсці
- ~ пагуляць
- ~ пахадзіць }

::058:: Адзначце сказ з безасабовым дзеясловам: {

- ~ Люблю зіму з яе марозам.
- ~ Маці купіла Ганне прыгожую сукенку.
- ~ З алейніку яшчэ дыхае роснай сырасцю.
- ~ Бэз – прыкмета вясны.
- ~ Бярозка за маім акном таксама сонцу ўсміхаецца. }

::059:: Адзначце дзеяслоў 1 спражэння: {

- ~ бегчы
- ~ несці
- ~ хадзіць
- ~ даць
- ~ глядзець }

::060:: Адзначце дзеяслоў 2 спражэння: {

- ~ везці

~ сустрэць
~ есці
~ паднесці
~ сядзець }

::061:: Адзначце рознаспрагальны дзеяслоў: {

~ лавіць
~ бегчы
~ праць
~ адчыняць
~ змагацца }

::062:: Адзначце правільна напісаны дзеяслоў: {

~ настроіваць
~ вырашчываць
~ перавязываць
~ удасканальваць
~ збочываць }

::063:: Адзначце дзеяслоў з правільным асабовым канчаткам: {

~ ён ідзець
~ вы ідзеце
~ вы кладзеце
~ мы ідзем
~ яны ядзяць }

::064:: Адзначце дзеяслоў, які ў форме 1-й асобы множнага ліку цяперашняга часу мае канчатак -ём: {

~ чытаць
~ пісаць
~ маляваць
~ несці
~ бегчы }

::065:: Адзначце дзеепрыметнікавае словазлучэнне: {

~ стрыманы чалавек
~ шыпячы зычны
~ траскучы мароз
~ пераспелыя яблыкі
~ калючы дрот }

::066:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

~ дзеепрыметнік і спрагальная форма дзеяслова маюць граматычную катэгорыю часу
~ дзеепрыметнік і спрагальная форма дзеяслова маюць граматычную катэгорыю ладу
~ як і прыметнік, дзеепрыметнік мае граматычныя катэгорыі роду, ліку і склону
~ кароткая форма ўласціва толькі дзеепрыметнікам залежнага стану прошлага часу
~ кароткія дзеепрыметнікі нескланяльныя, змяняюцца па родах і ліках }

::067:: Вызначце форму дзеепрыметніка, не ўласціваю беларускай мове: {
~ разросшыся кусты
~ запісаныя выказванні
~ засеянае поле
~ пацямнелая зямля
~ прынесеная кніга }

::068:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне. Дзеепрыметнік мае наступныя адзнакі дзеяслова: {

~ з'яўляецца формай дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета ці асобы паводле дзеяння

~ агульнасць асновы і лексічнага значэння
~ граматычныя катэгорыі часу, стану, трывання
~ граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону
~ здольнасць кіраваць назоўнікамі }

::069:: Адзначце дзеяслоў, ад якога не ўтвараецца дзеепрыметнік залежнага стану прайшлага часу: {

~ прачытаць
~ вырашыць
~ пасадзіць
~ разбіць
~ абгортаць }

::070:: Пры перакладзе не ўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі не могуць замяняцца: {

~ назоўнікам
~ прыметнікам
~ даданым сказам
~ лічэбнікам
~ развітым прыдаткам }

::071:: Адзначце дзеяслоў, ад якога не ўтвараецца дзеепрыметнік незалежнага стану прайшлага часу: {

~ пасталець
~ зжаўцець
~ пераспець
~ пабялець
~ абвіць }

::072:: Поўныя дзеепрыметнікі ў сказе выконваюць сінтаксічную функцыю: {

~ дзейніка і выказніка
~ дзейніка і дапаўнення
~ азначэння і выказніка
~ выказніка і акалічнасці
~ дапаўнення і азначэння }

::073:: Адзначце прыклад, у якім не з дзеепрыметнікам пішацца разам: {

- ~ кніга (не) прачытана
- ~ (не) дагледжаныя палеткі
- ~ дзверы (не) адчынены
- ~ (не) зжаты да гэтага часу ячмень
- ~ (не) завешанае фіранкамі акно }

::074:: Адзначце сказ, у якім дзеепрыметнік выконвае функцыю выказніка: {
 ~ Прыляж, мая натомленая мама, як некалі ты мне, табе спяю...
 ~ Перажытыя разам дні доўга ўспаміналіся намі.
 ~ Літасцівы мой лёсе, падары мне вясну і даспелую восень.
 ~ Ілюстрацыйныя прыклады, запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках Беларусі, разгортвалі перада мною жывую карту роднай мовы.
 ~ Чужая старана слёзкамі засявана. }

- ::075:: Адзначце сказ, у якім дзеепрыметнік выконвае функцыю азначэння: {
 ~ Белыя валокны сонейкам залітыя.
 ~ У лагчыне, парослай дробным беразняком, віднеліся шыферныя дахі вясковых хат.
 ~ Хата пабудавана нядаўна.
 ~ Дзверы былі зачынены.
 ~ Пісьмо было напісана ўчора. }

- ::076:: Адзначце правільна ўтвораны і запісаны дзеепрыметнік: {
 ~ сплецены
 ~ прыклеяны
 ~ пасівелы
 ~ разнесены
 ~ асвоены }

::077:: Адзначце прымету, якая адрознівае дзеепрыслоўе ад спрагальных форм дзеяслова: {
 ~ здольнасць кіраваць назоўнікамі і займеннікамі;
 ~ граматычная прымета пераходнасці / непераходнасці;
 ~ здольнасць спалучацца з прыслоўем;
 ~ нязменнасць;
 ~ граматычная прымета зваротнасці / незваротнасці }

::078:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {
 ~ дзеепрыслоўе з'яўляецца нязменнай формай дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне ў адносінах да асноўнага, выражанага дзеясловам-выказнікам;
 ~ дзеепрыслоўе аб'ядноўвае з іншымі формамі дзеяслова агульнасць асновы і лексічнага значэння;
 ~ дзеепрыслоўе мае граматычныя катэгорыі трывання і стану;
 ~ дзеепрыслоўе валодае граматычнымі прыметамі пераходнасці/непераходнасці, зваротнасці/незваротнасці;
 ~ дзеепрыслоўе выконвае функцыю азначэння }

- ::079:: Адзначце дзеепрыслоўе, утворанае ад асновы інфінітыва: {
 ~ адступаючы

~ радуючыся
~ гледзячы
~ звесіўшы
~ малюючы }

::080:: Адзначце дзеепрыслоўе, утворанае ад асновы дзеяслова прошлага часу: {
~ ідучы
~ прывёўшы
~ разбягаючыся
~ гуляючы
~ расказваючы }

::081:: Адзначце дзеепрыслоўе, утворанае ад асновы дзеяслова цяперашняга часу: {
~ адключыўшы
~ прыбраўшы
~ гуляючы
~ адпрацаваўшы
~ высахшы }

::082:: Адзначце дзеяслоў, ад якога не ўтвараецца дзеепрыслоўе закончанага трывання: {
~ адпачыць
~ пачарнець
~ адсвяткаваць
~ гуляць
~ набраць }

::083:: Адзначце дзеяслоў, ад якога не ўтвараецца дзеепрыслоўе незакончанага трывання: {
~ паглядаць
~ чытаць
~ іграць
~ спяшацца
~ прачытаць }

::084:: Адзначце сказ з памылковым ужываннем дзеепрыслоўнага звароту: {
~ Ганна, стараючыся нікога не разбудзіць, ціхенька выйшла на вуліцу.
~ Не хваліся сеўшы, а хваліся з'еўшы.
~ Гуляючы, розуму не прыдбаеш.
~ Сям-там, праязджаючы кіламетры, нам трапляюцца бярозы і клёны.
~ Спаткаўшыся праз дзесяцігоддзі, сябры ўспаміналі гады маладосці. }

::085:: Адзначце правільна напісанае дзеепрыслоўе: {
~ skleяўшы
~ малоцуючы
~ агледзіўшы
~ спыняючыся
~ сумуючы }

::086:: Адзначце сказ з памылкай ва ўжыванні дзеяслоўнай формы: {
~ Як толькі выйдзеце з метро, адразу ўбачыце аўтобусны прыпынак.
~ Вяртаючыся дамоў, мне сустрэўся наш сусед.
~ Так моцна сячэ дождж, што не дапамагае нават парасон.
~ Зялёны луг яшчэ пакрыты густым туманам, а жаўрук ужо ў небе звініць.
~ Углыбіўшыся ў свае думкі, Базыль нічога не заўважаў і сядзеў усё на тым жа месцы. }

::087:: Адзначце дзеяслоў, які не мае формы часу: {
~ звяртаешся
~ скажаш
~ адкажа
~ зайшоў
~ збегай }

::088:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {
~ асноўная марфалагічная прымета прыслоўя – нязменнасць
~ усе прыслоўі маюць ступені параўнання
~ прыслоўе ў адрозненне ад іншых самастойных часцін мовы не скланяецца і не спрагаецца
~ прыслоўе не мае марфалагічных катэгорый роду, ліку і склону
~ прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, могуць утвараць формы суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці }

::089:: Адзначце прыслоўе, утворанае ад лічэбніка: {
~ добра
~ наглуха
~ тройчы
~ па-беларуску
~ злева }

::090:: Вызначце, прымыканне якога характару не ўласціва прыслоўю: {
~ прыслоўе прымыкае да дзеяслова
~ прыслоўе прымыкае да прыметніка
~ прыслоўе прымыкае да назоўніка
~ прыслоўе прымыкае да лічэбніка
~ прыслоўе прымыкае да прыслоўя }

::091:: Адзначце словазлучэнне з якасным прыслоўем: {
~ закружылася віхрам
~ цалкам згодзен
~ напоўнены даверху
~ сустрэліся зранку
~ спявалі звонка }

::092:: Адзначце словазлучэнне з прыслоўем меры і ступені: {
~ працавалі заўзята }

~ пайшла дахаты
~ сустрэліся ўвосень
~ спалілі дашчэнту;
~ не адказаў здуру }

::093:: Адзначце словазлучэнне з прыслоўем спосабу дзеяння: {

~ жылі побач
~ падзялілі па-брацку
~ адмовілася нездарма
~ гаварыў шчыра
~ прыедзе ўвосень }

::094:: Адзначце словазлучэнне з акалічнасным прыслоўем месца: {

~ крыкнуў згараца
~ вярнуліся ўзімку
~ забягалі наперад
~ згарэла датла
~ спалохаўся спрасонку }

::095:: Адзначце словазлучэнне з акалічнасным прыслоўем часу: {

~ уцякаў віхрам
~ пасвятлела навокал
~ прамаўчаў назло
~ расцвіла вясной
~ адмераў уздоўж і ўпоперак }

::096:: Адзначце словазлучэнне з акалічнасным прыслоўем прычыны: {

~ прайсці басанож
~ паглядзела моўчкі
~ вельмі прыгожая
~ стаяў наводшыбе
~ пакаралі нездарма }

::097:: Адзначце словазлучэнне з акалічнасным прыслоўем мэты: {

~ занадта ціхі
~ ішлі дахаты
~ хутка прыбеглі
~ сказала знарок
~ сядзелі моўчкі }

::098:: Адзначце якаснае прыслоўе, ад якога не ўтвараюцца простыя формы ступеней параўнання: {

~ хрыпла
~ мудра
~ смела
~ моцна
~ звонка }

::099:: Адзначце якаснае прыслоўе, ужытае ў прастай форме вышэйшай ступені параўнання: {
~ найбольш выразна
~ найменш цікава
~ лепш за ўсіх
~ больш рашуча
~ вышэй }

::100:: Адзначце якаснае прыслоўе, ужытае ў складанай форме вышэйшай ступені параўнання: {
~ бліжэй
~ найбольш поўна
~ больш выразна
~ званчэй за ўсіх
~ найхутчэй }

::101:: Адзначце якаснае прыслоўе, ужытае ў прастай форме найвышэйшай ступені параўнання: {
~ смялей
~ наймацней
~ цяплей
~ найбольш прыгожа
~ прыгажэй за ўсіх }

::102:: Адзначце якаснае прыслоўе, ужытае ў складанай форме найвышэйшай ступені параўнання: {
~ менш
~ больш
~ лепш
~ раней
~ лепш за ўсіх }

::103:: Адзначце якаснае прыслоўе, ужытае ў форме непаўнаты якасці: {
~ роўненька
~ цяжкавата
~ раніосенька
~ шхутка
~ рана }

::104:: Адзначце якаснае прыслоўе, ужытае ў памяншальна-ласкальнай форме: {
~ грубавата
~ позна
~ хутчэй за ўсіх
~ ціхенька
~ лепш за ўсіх }

::105:: Адзначце якаснае прыслоўе, ужытае са значэннем празмерна вялікай меры якасці: {

~ лепш за ўсіх
~ менш старанна
~ раненька
~ страшэнна
~ малавата }

::106:: Адзначце прыклад, у якім прыслоўе пішацца праз злучок: {
~ скокнуць (у)бок
~ прыехаць (а)поўначы
~ сустракацца (што)вечар
~ зробім (па)вашаму
~ вярнуліся (за)цемна }

::107:: Адзначце прыклад, у якім прыслоўе пішацца разам: {
~ (па)вясноваму
~ (па)мойму
~ (як)ніяк
~ куды(сьці)
~ (па)свойму }

::108:: Адзначце прыклад з невытворным прыслоўем: {
~ цёпла
~ туды
~ цяжка
~ занадта
~ паабапал }

::109:: Адзначце прыклад з вытворным прыслоўем: {
~ пароўну
~ трохі
~ цяпер
~ сюды
~ датуль }

::110:: Адзначце прыклад з прыслоўем, утвораным шляхам суфіксацыі: {
~ нямала
~ улева
~ дзе-небудзь
~ добра
~ рана-рана }

::111:: Адзначце прыклад з прыслоўем, утвораным шляхам прэфіксацыі: {
~ многа-многа
~ як-небудзь
~ па-мойму
~ направа
~ замнога }

::112:: Адзначце прыклад з прыслоўем, утвораным шляхам складання: {
~ калі-небудзь
~ дзесьці
~ абы-дзе
~ штодзень
~ ніяк }

::113:: Адзначце слова, ад якога ўтворана прыслоўе весела: {
~ весялосць
~ весяліць
~ весялець
~ вясёлы
~ вяселле }

::114:: Адзначце прыклад з прыслоўем, утвораным прэфіксальна-суфіксальным спосабам: {
~ па-летняму
~ паводдаль
~ сюды-туды
~ тут
~ пазаўчора }

::115:: Адзначце прыклад з прыслоўем, утвораным постфіксальным спосабам: {
~ па-новаму
~ позна-позна
~ нямала
~ залетась
~ як-небудзь }

::116:: Знайдзіце сказ, у якім прыслоўе ўжываецца ў функцыі часціцы: {
~ Побач чыгункі ўжо цягнулася доўгая жоўтая паласа зямлі.
~ Дзве дачкі адразу пасля вызвалення горада ад фашыстаў паехалі ў сталіцу на вучобу.
~ Да сёння жыве памяць аб злым гэтым дусе на ўсёй чыста Украіне і на Беларусі.
~ Дзед любіць, калі яго доўга слухаюць.
~ Хлопец адразу бягом да начальніка. }

::117:: Знайдзіце сказ, у якім прыслоўе ўжываецца ў функцыі прыназоўніка: {
~ Дзейнічаў Антось заўсёды напэўна, ён не любіў працаваць прыблізна, абы-як.
~ Побач чыгункі ўжо цягнулася доўгая жоўтая паласа зямлі.
~ Усё раскажу падрабязна пасля.
~ Зверху чулася размова будаўнікоў.
~ А пойдзеш у Ліпава лясамі, напэўна, стрэнешся з лясамі. }

::118:: Знайдзіце сказ, у якім ужываецца слова, утворанае шляхам адвербіялізацыі: {
~ Сёння на дварэ сонечна і цёпла.
~ Сям-там знаходзіліся баравікі.
~ Цяжка было ўявіць, як пройдзе гэты дзень.

- ~ Сапраўды, жыццё цяпер здавалася Валі надзвычай прыгожым і цікавым.
- ~ Летам тут заўсёды хораша. }

- ::119:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {
- ~ БПС абазначаюць псіхічны і фізічны стан жывых істот
 - ~ БПС выражаюць суб'ектыўныя або аб'ектыўныя адносіны таго, хто гаворыць, да тых ці іншых з'яў рэчаіснасці
 - ~ БПС выражаюць суб'ектыўную або аб'ектыўную ацэнку стану
 - ~ БПС выражаюць мадальную ацэнку чаго-небудзь
 - ~ БПС характарызуюць стан прыроды і навакольнага асяроддзя }

- ::120:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {
- ~ лінгвісты адносяць БПС да безасабовых дзеясловаў
 - ~ лінгвісты адносяць БПС да прэдыкатыўных прыслоўяў
 - ~ лінгвісты адносяць БПС да прэдыкатываў
 - ~ лінгвісты адносяць БПС да якасных прыслоўяў
 - ~ лінгвісты адносяць БПС да кароткіх прыметнікаў, якія набываюць дзеяслоўнае значэнне }

- ::121:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {
- ~ БПС суадносяцца з якаснымі прыметнікамі
 - ~ БПС суадносяцца з прыслоўямі
 - ~ БПС суадносяцца з назоўнікамі
 - ~ БПС суадносяцца з лічэбнікамі
 - ~ БПС суадносяцца з дзеясловамі (інфінітывамі і дзеепрыметнікамі) }

- ::122:: Знайдзіце сказ з безасабова-прэдыкатыўным словам: {
- ~ Сонца грэла вельмі гарача.
 - ~ Ганна весела засмяялася і пайшла далей.
 - ~ Учора калгаснікі хутка закончылі садзіць бульбу.
 - ~ На вуліцы сёння гарача.
 - ~ Аўгіння радасна ўсміхнулася новаму дню. }

- ::123:: Знайдзіце сказ, у якім адсутнічае безасабова-прэдыкатыўнае слова: {
- ~ У лесе было ціха, нават глуха.
 - ~ Ці варта чапаць гэту маленькую шэрую птушачку?
 - ~ Спакойна было ноччу каля вогнішча.
 - ~ Дзіця паводзіла сябе спакойна.
 - ~ Патрэбна сёе-тое абмеркаваць. }

- ::124:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {
- ~ прыназоўнікі не маюць самастойнага лексічнага значэння
 - ~ звязваюць члены сказа, часткі складанага сказа, самастойныя сказы
 - ~ не выконваюць сінтаксічнай функцыі
 - ~ не называюць прадметаў і паняццяў
 - ~ служаць для перадачы рознага характару адносін }

- ::125:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае невытворны прыназоўнік: {

~ Ніколі не перавядзецца на гэтым лужку сакавітая трава.
~ За выключэннем некаторых раёнаў Палесся, беларускую хату ніколі не беляць
знадворку.

- ~ Вакол дома стаялі машыны.
- ~ Нельга нікога прымушаць выявіць сваю віну шляхам самаабвінавачвання.
- ~ Уздоўж вуліцы раслі маленькія клёнікі. }

::126:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае вытворны прыназоўнік: {

- ~ З хлусні ніякіх урокаў не зробіш.
- ~ Уецца вузкая дарожка за намі.
- ~ Турысты хутка прайшлі па плошчы.
- ~ Яны спрабавалі вырашыць спрэчныя пытанні з дапамогай зброі.
- ~ Пакой для пасажыраў быў утульны і светлы. }

::127:: Вызначце, у якім сказе ўжыты прыназоўнік, што выражае генетычныя адносіны: {

- ~ Гэта паштоўка з калекцыі вядомага майстра.
- ~ Пацяплела, і адразу з выраю прыляцелі доўгачаканыя птушкі.
- ~ Над высокім парканам распускаецца клён малады.
- ~ Да іх прыехалі сваякі з боку маці.
- ~ Ціха было ноччу ля вогнішча. }

::128:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае просты прыназоўнік: {

- ~ Нягледзячы на зубны боль, Ганна лёгка ўсміхнулася.
- ~ З-за лесу ўзыходзіла сонца.
- ~ На працягу тыдня ішлі дажджы.
- ~ Яўгіння не мела часу за работай.
- ~ На адрас рэдакцыі прыйшло многа пісем. }

::129:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае складаны прыназоўнік: {

- ~ Пасля абеду ёй захацелася схадзіць у дальнюю брыгаду.
- ~ Афіцэры сабраліся вакол свайго начальніка.
- ~ З-пад каменя выцякала чысцюткая крынічка.
- ~ Адцвіце вясна на ўзлеску, пабяжыць за сіні гай.
- ~ На працягу дня сюды прыезджалі экскурсанты. }

::130:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае састаўны прыназоўнік: {

- ~ Раніцай яны адплылі ад берага.
- ~ У сувязі з генеральнай рэпетыцыяй студэнты не прыйшлі на заняткі.
- ~ Беларусь, на вялікай планеце свой пачэсны пасад ты даўно заняла.
- ~ Сельсаветчыкі прабеглі ад хаты да хаты.
- ~ Апрача Сымона, у клубе нікога не было. }

::131:: Адзначце словазлучэнне з прыназоўнікам, які выражае аб'ектныя адносіны: {

- ~ Ён захоўваў усе фотаздымкі са свят.
- ~ Вады ў азярку было толькі да пояса.
- ~ Выстава ўжо адкрылася для наведвання.
- ~ Браты ўбачыліся толькі пасля вайны. }

~ Алена падышла да маці і абняла яе. }

::132:: Адзначце словазлучэнне з прыназоўнікам, які выражае прасторавыя адносіны: {

- ~ прышчэпкі супраць грыпу
- ~ захоўваецца ў бібліятэцы
- ~ кніга ў настаўніцы
- ~ убачыліся праз год
- ~ купіць на сто рублёў }

::133:: Адзначце словазлучэнне з прыназоўнікам, які выражае часавыя адносіны: {

- ~ танцавалі без перапынку
- ~ плакаў з-за крыўды
- ~ адхіліцца ад удару
- ~ сустрэліся пасля свята
- ~ клубочак з лёну }

::134:: Адзначце словазлучэнне з прыназоўнікам, які выражае прычынныя адносіны: {

- ~ пагаварылі пра мінулае
- ~ выбегла насустрач сыну
- ~ сустрэліся праз год
- ~ спазніцца з-за хваробы
- ~ адкрыць для наведвання }

::135:: Адзначце словазлучэнне з прыназоўнікам, які выражае мэтавыя адносіны: {

- ~ падобная на хлопца
- ~ хацелася на прыроду
- ~ працавалі да ночы
- ~ звярнуцца з просьбай
- ~ ярчэй ад полымя }

::136:: Адзначце словазлучэнне з прыназоўнікам, які выражае адносіны спосабу дзеяння: {

- ~ спадзявалася на сяброўку
- ~ заспяваў ад радасці
- ~ ад'язджалі на вучобу
- ~ спяваў на ўсе лады
- ~ жыць сярод людзей }

::137:: Адзначце словазлучэнне з прыназоўнікам, які выражае азначальныя адносіны: {

- ~ ішоў паміж дрэў
- ~ фотаздымкі са свята
- ~ заплакала ад радасці
- ~ жартуе з мяне
- ~ спадзяваўся на брата }

::138:: Адзначце рад слоў, які ўтрымлівае прыназоўнікі, што ўжываюцца з родным склонам: {

- ~ каля, сярод, з-пад

- ~ пра, паўз, пры
- ~ над, па-за, перад
- ~ насустрач, услед, дзякуючы
- ~ аб, за, пад }

::139:: Адзначце рад слоў, які ўтрымлівае прыназоўнікі, што ўжываюцца з творным склонам: {

- ~ адпаведна, насуперак, насустрач
- ~ для, з-пад, замест
- ~ скрозь, нягледзячы на, паўз
- ~ па-за, па-над, згодна з
- ~ без, да, паводле }

::140:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

- ~ злучнікі не маюць самастойнага лексічнага значэння
- ~ злучнікі не маюць граматычных катэгорый
- ~ злучнікі аўтаномна не ўжываюцца
- ~ злучнікі не выконваюць сінтаксічнай функцыі
- ~ злучнікі служаць для выражэння дадатковых сэнсавых, мадальных і эмацыянальных адценняў слоў, словазлучэнняў і сказаў }

::141:: Адзначце рад слоў, які ўтрымлівае невытворныя злучнікі: {

- ~ што, таму што, калі
- ~ пакуль, як, раз
- ~ хоць, няхай, затое
- ~ а, ды, але
- ~ як бы, тым часам як, з прычыны таго што }

::142:: Адзначце рад слоў, які ўтрымлівае простыя злучнікі: {

- ~ што, як, бо
- ~ у той час як, тым часам як, для таго каб
- ~ з-за таго, як быццам, таму што
- ~ з тым каб, як быццам, з таго часу як
- ~ дарма што, перш чым, так што }

::143:: Адзначце рад слоў, які ўтрымлівае вытворныя злучнікі: {

- ~ або, і, а
- ~ то, або, ды
- ~ і, а, але;
- ~ пакуль, што, як
- ~ бо, каб, і }

::144:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае парныя злучнікі: {

- ~ Яна сказала, што прыйдзе сёння рана.
- ~ Рэдка дзе туліліся хаткі, дый тыя хацелі зрабіцца непрыкметнымі.
- ~ Перш за ўсё, памяць маёй зямлі – гэта людзі і вечная, неўміручая праца.
- ~ Настаўніца папрасіла, каб прынеслі каляровыя алоўкі.
- ~ Калі свая хатка, дык і качарга матка. }

::145:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае паўторныя злучнікі: {
~ Яўгіння паабяцала, што прыйдзе сюды яшчэ раз.
~ У небе хмарачкі дзянныя плылі, як гускі маладыя.
~ Пра сябе расказвала неахвотна і мала, затое пра сына гаварыла бясконца.
~ Грушы то маўчаць, то шалясцяць, то шэпчацца між сабою.
~ Не ведаў я, што грэў тады Радзіму... }

::146:: Адзначце сказ са спалучальным злучнікам: {
~ Ганна прыйшла да сяброўкі, каб дапамагчы з уборкай.
~ Снег не ішоў, таму было холадна.
~ Па небе плылі купчастыя воблачкі, і праз іх прагаліны прарывалася яркае сонца.
~ Хадоська не вельмі радавалася жніву, затое Васіліна была на ўзлёце.
~ Я рад, што след пакінуў на зямлі... }

::147:: Адзначце сказ з уласна супастаўляльным злучнікам: {
~ Яны, як скамянелыя, стаялі на адным месцы, толькі вачыма азіраліся па баках.
~ Яна тут мала пабыла, а хаты ўжо проста не пазнаць.
~ Святлана, быццам зачараваная, не зводзіла вачэй са Сцяпана.
~ Малому прывезлі вялікую цацку, і радасці яго не было канца.
~ І песню родную люблю я, што жанчыны ў полі запяюць. }

::148:: Адзначце сказ з супраціўным злучнікам: {
~ Не ведаў я, што нашы сцежкі так разышліся назаўжды.
~ Як тая рабіна, цвіла ў гэта лета Ганна.
~ Настаў час, і раз'ехаліся хлопцы з роднага гнязда.
~ Стойкім трэба і мужным быць, каб перамогу ў змаганні здабыць
~ Месяц свеціць, ды не грэе. }

::149:: Адзначце сказ з пералічальнымі злучнікамі: {
~ Рана-рана ўстаю на зары, каб прайсціся па росных лугах.
~ Ці то птушкі пяюць, ці то пераліваюцца, журчаць ручаі пад вузлаватым карэннем
соснаў.
~ Вясна несупынна набірала сілу і ў некалькі дзён змяніла палескі краявід.
~ Ён іграў песню за песняй, але ўжо не так, а спакойна, нетаропка.
~ Надзея не падрыхтавалася, таму вырашыла адмовіцца ад выступлення. }

::150:: Адзначце сказ з размеркавальнымі злучнікамі: {
~ Сонца яшчэ пячэ моцна, а гарачыні няма.
~ Ударыў па дузе – і зазвінелі бомы.
~ Плача раяль, калі дождж не змаўкае...
~ Ці мець яго за панібрата, ці лепш з ім быць далекавата?
~ Папрыгажэлі ранішнія зоры, нібы памаладзелі. }

::151:: Адзначце сказ з далучальным злучнікам: {
~ Цяпер на збор і ён шыбуе, чагось вясёлы, ног не чуе...
~ Няма на свеце большае пашаны, чым жыць з народамі адной.
~ Хлопец гаварыў з намі ветліва і тактоўна, так што і мы расхрабрыліся.

~ Выстава карысталася вялікім поспехам, прычым асабліваю цікавасць выклікала малочная прадукцыя.

~ Бабуля сказала, што прыйдзе да ўнука заўтра. }

::152:: Адзначце сказ з часавым злучнікам: {

~ Я гэту мову ўзяў сабе таму, што шмат у ёй было гаротных песень.

~ То лясок, то луг, то поле, то лужок зялёны.

~ Адкукавала зязюля, то хутка і восень.

~ Вецер стаў больш моцным, калі яны ўзабраліся на гару.

~ Злаваць чыноўнік пачынае, што дзядзька вытрыманасць мае. }

::153:: Адзначце сказ з прычынным злучнікам: {

~ Смык то плакаў, то лятаў, дружна струны гаманілі.

~ У Андрэя вопыту не больш, прытым і характарам ён мяккаваты.

~ Туман шэранню асеў на дрэвах, а тратуары ўкрыў голы лядок.

~ Прачынаецца пагода, бо вярнулася вясна.

~ Гасне дзень у задуменні, як гаснуць жыцця летуценні. }

::154:: Адзначце сказ з мэтавым злучнікам: {

~ Вакол спакойна дрэмле поле і блішчыць у росах сенажаць.

~ За колькі дзён да касавіцы касцы заглянуць на паліцы, каб малаток знайсці і бабку.

~ Святлела неба, а недзе там, куды бег паравоз, разгараўся ўжо новы дзень.

~ Узяўся за гуж – не кажы, што не дуж.

~ Сярод садоў і красак мы наслухаліся даўніх казак, што калісь расказвалі дзяды. }

::155:: Адзначце сказ з умоўным злучнікам: {

~ Вось бяда будзе, калі дзяўчына не захоча ісці да нас.

~ І гэты малады хвойнік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу.

~ Адчула маці, што скончылася дзяцінства яе белагаловага хлапчука.

~ Калі сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня.

~ Вы чулі, як вуркочуць лясныя галубы? }

::156:: Адзначце сказ з параўнальным злучнікам: {

~ Бяследна не знікаюць тыя людзі, што ўсё жыццё на поўны рост ідуць.

~ Яна не хацела прыходзіць да іх, бо баялася сустрэчы з Антонам.

~ Нібыта галінка, ракою плыву я, не знаю спакою.

~ Нават калі скінуць гадоў пятнаццаць з плячэй дзеда Талаша, то і тады ён ужо быў немалады. }

::157:: Адзначце сказ з уступальным злучнікам: {

~ Дзецям было крыўдна за тое, што іх так рана разбудзілі.

~ Шыбы, што стаяць знадворку, адлюстроўваюць ягоны сон.

~ Калі праўду казаць, дык і тут было часам нядрэнна.

~ І ён, як за саломіну, хапіўся зноў за тое, што перадумаў раней.

~ Крычалі кнігаўкі, малілі аб вадзе, хаця яе досыць было на залітых лугах. }

::158:: Адзначце сказ з тлумачальным злучнікам: {

~ Праскочыць чыгунку днём цяжкавата, ды і рызыка лішня.

- ~ Ён так нічога і не надумаў, таму што рыпнулі веснічкі і стары з'явіўся ў дзвях.
- ~ І тое, што меў на душы, вылецела шэрай птушкай.
- ~ Не ведаў я, што нашы сцежкі так разышліся назаўжды.
- ~ Быццам кветкі між вецця, рухавыя дзеці мільгаюць, прэсцяць наўкол. }

::159:: Адзначце сказ з выніковым злучнікам: {

- ~ Калі часам трохі засумуецца і адчую на душы тугу, я выходжу да людзей на вуліцу.
- ~ Усялякая зеляніна, што жыве навокал, дыхае, шамаціць і запаўняе не толькі прыроду, але і душу чалавека.
- ~ Думы, мары мае, ганаруся я тым, што навек заўладалі вы сэрцам маім.
- ~ Шмат пахадзіў па свеце, дык і пабачыў усяго.
- ~ Я не лічыў бы салдатам сябе, каб не гатоў быў прайсці праз няўдачы. }

::160:: Адзначце сказ, у якім сродкам сувязі галоўнай і залежнай частак складаназалежнага сказа выступае злучальнае слова: {

- ~ Язэп здагадаўся, што яна больш сюды не прыйдзе.
- ~ Сяброўка паведаміла, што заедзе ў суботу вечарам.
- ~ Трэба было чуць, як Паўліна вымавіла гэтыя словы.
- ~ Кастусь убачыў, як нейкі звярок выбег з лесу і пабег у поле.
- ~ Калі на маленькі горад апускалася ноч, заціхаў гул матораў. }

::161:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

- ~ часціцы не маюць самастойнага лексічнага значэння (надаюць розныя сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя значэнні словам, часткам сказа або ўсяму выказванню)
- ~ часціцы звязваюць галоўнае слова з залежным, аб'ядноўваючы іх у словазлучэнне
- ~ часціцы не маюць граматычных катэгорый (роду, ліку, склону, спражэння)
- ~ часціцы аўтаномна не ўжываюцца, аднак у дыялогу некаторыя часціцы могуць выступаць як словы-сказы
- ~ часціцы не выконваюць сінтаксічнай функцыі }

::162:: Вызначце, у якім сказе ўжыта часціца з наступнай граматычнай характарыстыкай: вытворная (ад дзеяслова), простая, нефіксаваная, мадальна-валявая, формаўтваральная: {

- ~ Лес маўчыць, не скалыхнецца ніводная галінка дрэва.
- ~ Няўжо яны больш не сустрэнуцца?
- ~ І вось на адной палянцы Мікола знайшоў пяць баравікоў.
- ~ Адзін дуб у полі – гэта не лес.
- ~ Хай славіцца ў вяках подзвіг беларускага народа! }

::163:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

- ~ часціцы выдзяляюць найбольш важныя словы ў тэксце для ўзмацнення іх гучання
- ~ часціцы выражаюць сэнсава-граматычныя адносіны паміж сінтаксічнымі адзінкамі ў кантэксце
- ~ часціцы выражаюць пытанне
- ~ часціцы выражаюць пажаданне, пабуджэнне да дзеяння
- ~ часціцы сцвярджаюць або адмаўляюць факты, з'явы рэчаіснасці }

::164:: Адзначце рад слоў, які ўтрымлівае невытворныя часціцы: {
~ гэта, усё, сабе
~ выключна, іменна, менавіта
~ няхай, бач, яно
~ аж, нават, не
~ ну, ага, менавіта }

::165:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае простую паводле структуры часціцу: {
~ Абы толькі яна прыйшла.
~ Ну і дзянёк сёння!
~ – Хаця б дождж не пайшоў, – падумала Надзея.
~ Амаль цэлы дзень ідзе дождж.
~ Як быццам бы сонца выглянула, будзе цёпла. }

::166:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае фіксаваную часціцу: {
~ – Ды кажы ты ўжо, – прамовіла Ганначка.
~ Ой, цяжка, ажно сэрца закалацілася.
~ Ліда нават не паспела азірнуцца, як пад’ехала да станцыі.
~ Няхай заўсёды ў жыцці будуць светлыя дні!
~ – Ці прыйдзеш сёння ўвечары? – спытаў Піліп. }

::167:: Адзначце сказ, які ўтрымлівае нефіксаваную часціцу: {
~ Што за прыгажосць навокал!
~ Васіль усё ж звязаў сваё жыццё з мастацтвам.
~ Няхай радаснымі будуць твае дні!
~ – Давай прыходзь хутчэй!” – крыкнула Аліна.
~ Ужо і сэрца абняла і пранізала тайны сіла, ужо на ветразі крыла мяне ўзнесла і насіла. }

::168:: Адзначце сказ з указальнай часціцай: {
~ – Ды кажы ты ўжо, – зусім нязлосна ўпікнула мужа Зіначка.
~ Вунь нечая зорка, начная ільдзінка, плыве па-над гаем.
~ – А ці запісаў ты сабе ўсё ў сшытак? – спытала сястра.
~ Як чыста, хораша прыбрана ў хаце!
~ Алесь не зайшоў да сябра, хаця той доўга чакаў яго. }

::169:: Адзначце сказ з азначальна-ўдакладняльнай часціцай: {
~ Хлопец адчуваў, што Вера можа проста не прыйсці.
~ Няўжо ён уцёк?
~ Адзін дуб у полі – гэта не лес.
~ Хай славіцца сэрцаў жывое гарэнне, каханьня і працы святы завет!
~ Пайшла, ніколі ўжо не вернешся, Алесья... }

::170:: Адзначце сказ з вылучальна-абмежавальнай часціцай: {
~ Няўжо ты не прыйдзеш?
~ Няхай у нас Ігар яшчэ пажыве.
~ Маці ўжо не сварыцца?
~ І заходзілі мы толькі ў невялікія лясныя вёскі.

~ Вунь яе хата, бачыш? }

::171:: Адзначце сказ са сцвярджалнай часціцай: {
~ Восень нарадзіла ясноту хоць перад скананнем дня.
~ А ці запісаў ты сабе гэта ў сшытак?
~ У тую вясну ні разу не бачылі Хадоську.
~ Алесь – гаспадарлівы мужык, хай сабе і дзікаваты.
~ Так, я згодны з табой. }

::172:: Адзначце сказ з адмоўнай часціцай: {
~ Нават сёння было холадна.
~ Што за прыгажосць!
~ Яны ўжо амаль дайшлі да вёскі.
~ Маўчыць, не шалахнецца бор.
~ І вось я ў Мінску. }

::173:: Адзначце сказ з пытальнай часціцай: {
~ Няўжо яна больш ніколі не прыйдзе сюды?
~ Узросту не мае гармонія, не ведае межаў краса.
~ Няхай твае дні будуць светлыя!
~ Куды ні глянеш, зацвілі сады.
~ Вось дык шчасце прыйшло! }

::174:: Адзначце сказ з параўнальнай часціцай: {
~ Хіба можна так доўга трымаць крыўду на Ядвісію?
~ Чуць трохкі ў лесе пасвятлее, глядзіш – на рэчку ён шыбуе...
~ Месяц ледзь бліскаў у імлістым ззянні.
~ Увайшлі ў сяло і быццам нырнулі пад цёмную павець.
~ Ніхто так дзецям не спагадае, як матка родная. }

::175:: Адзначце сказ з мадальна-валявой часціцай: {
~ Я не магу не прыйсці сюды яшчэ раз.
~ Хоць бы было з кім пагаманіць, слова прамовіць, разважыць сваю тугу, – усё ж было б лягчэй.
~ Як не любіць нам гэту зямлю?
~ Вось хаты з мроку выплываюць, агнямi вокны ў хатах ззяюць.
~ Хай славіцца сэрцаў жывое гарэнне, кахання і працы святы завет! }

::176:: Адзначце сказ з клічнай часціцай: {
~ Я не знаю месяца больш за май шчаслівага...
~ Нячутна і нябачна падкрадзецца зіма амаль пад самае сяло.
~ Толькі б захаваць усё найлепшае.
~ Як многа гавораць мне назвы такія – Мінск, Пінск, Брэст!
~ А знікаюць жа проста на нашых вачах многія звычаі, абрады, святы. }

::177:: Адзначце сказ з узмацняльнай часціцай: {
~ Вось і прыстань юнацтва майго.
~ І заходзілі мы толькі ў невялікія лясныя вёскі.

~ Носіцца такая шумная завіруха па вёсцы з канца ў канец, ажно шыбіны падзынкаваюць у вокнах.

~ Няўжо не прыйдзеш да мяне на сустрэчу?

~ Няхай Ганна прыйдзе да мяне заўтра. }

::178:: Адзначце сказ з формаўтваральнай часціцай: {

~ Што за дзіва?! Што за свята?! Зоркі сыплюцца з галін – шчодрым бляскам на багаты бласнежны паланцін!

~ Адчуць бы басанож жвірок на сцежцы...

~ Адэльцы трэба было штосьці ўспомніць – штосьці, што не паддавалася ні вызначэнню, ні тлумачэнню.

~ Не спяшайся развітвацца з дзяцінствам.

~ А май ужо адбушаваў, і адшугала, мабыць, лета. }

::179:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

~ у мадальных словах лексічнае значэнне – неканкрэтызаванае, агульнае

~ мадальныя словы не маюць граматычных катэгорый (роду, ліку, склону, спражэння і інш.)

~ мадальныя словы не змяняюцца (выкарыстоўваюцца ў застылай форме)

~ мадальныя словы выдзяляюцца з дапамогай інтанацыі

~ мадальныя словы выконваюць пэўную сінтаксічную функцыю }

::180:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

~ лексічныя сродкі перадаюць мадальнасць праз семантыку назоўнікаў

~ лексічныя сродкі перадаюць мадальнасць праз семантыку лічэбнікаў

~ лексічныя сродкі перадаюць мадальнасць праз семантыку прыметнікаў

~ лексічныя сродкі перадаюць мадальнасць праз семантыку прыслоўяў

~ лексічныя сродкі перадаюць мадальнасць праз семантыку дзеясловаў }

::181:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

~ МС не выконваюць намінацыйнай функцыі

~ МС не маюць канкрэтнага лексічнага значэння

~ МС не з'яўляюцца членамі сказа

~ МС служаць для сувязі слоў у словазлучэннях і сказах

~ МС не надаюць сэнсавых адценняў словам, словазлучэнням і сказам }

::182:: Адзначце рад слоў, які ўтрымлівае мадальныя словы толькі са сцвярджальным значэннем: {

~ відаць, канечне, можа, мабыць, напэўна

~ здаецца, праўда, сапраўды, можа, вядома

~ вядома, факт, можа, здаецца, відаць

~ безумоўна, бясспрэчна, канечне, вядома, несумненна

~ сапраўды, канечне, мабыць, здавалася, мусіць }

::183:: Знайдзіце сказ з мадальным словам са значэннем верагоднасці: {

~ Я, безумоўна, прыйду да вас яшчэ раз.

~ Мы, канечне, вернемся ў гэты горад.

~ Сапраўды, у лесе было ціха і глуха.

- ~ Цяга да выключнага, дзіўнага, мабыць, у самой прыродзе чалавека.
- ~ Бясспрэчна, яна была лепшая ў танцах і спевах. }

::184:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

- ~ выклічнікі не выконваюць намінацыйнай функцыі (выражаюць пачуцці, пабуджэнні, волевыяўленні, але не называюць іх)
- ~ выклічнікі не маюць граматычных катэгорый (роду, ліку, склону, часу, ладу і інш.)
- ~ выклічнікі не падзяляюцца на марфемы
- ~ выклічнікі не выражаюць эмацыянальных рэакцый чалавека, яго пачуццяў, волевыяўленняў
- ~ выклічнікі не з'яўляюцца членамі сказа (выконваюць сінтаксічную функцыю толькі тады, калі ў сказе набываюць намінацыйнае значэнне) }

::185:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

- ~ выклічнікі сінтаксічна незалежныя ад іншых слоў у сказе
- ~ выклічнікі з'яўляюцца сродкам сувязі паміж словазлучэннямі ў сказе
- ~ выклічнікі не звязваюць паміж сабой словы (сказы), аднародныя члены сказа, часткі складаных сказаў
- ~ выклічнікі не выражаюць дадатковых сэнсавых адценняў слоў у сказах
- ~ выклічнікі валодаюць яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай }

::186:: Вызначце, у якім сказе ўжыта слова з наступнай граматычнай характарыстыкай: 1) выклічнік; 2) моўнага этыкету; 3) выражае прывітанне; 4) вытворны (ад дзеяслова): {

- ~ Будзь здароў, ваявода, – гучна, каб пачулі ўсе, сказаў Усяслаў, злез з каня, абняў Белакрыса.
- ~ Алё... – знаёмы голас пачуўся раптам аднекуль здалёк.
- ~ Эх, дарогі, пыл ды туман...
- ~ Выбачайце, але я займала чаргу перад Вамі.
- ~ Ура! Я не памылілася ні ў чым. }

::187:: Знайдзіце памылковае сцвярджэнне: {

- ~ выклічнікі выконваюць ролю дадатковага элемента ў сказе
- ~ выклічнікі выражаюць рэакцыю таго, хто гаворыць
- ~ выклічнікі садзейнічаюць арганізацыі камунікацыі
- ~ выклічнікі сцвярджаюць або адмаўляюць факты, з'явы рэчаіснасці
- ~ выклічнікі перадаюць душэўны стан чалавека і служаць для выражэння як станоўчых, так і адмоўных эмоцый асобы }

::188:: Адзначце сказ з гукаперайманнем: {

- ~ Эх, каб нам сёння пашанцавала!
- ~ Ой, каб гэты чароўны сон не паплыў ад мяне, як рэчка на лузе.
- ~ Прынясі вадзіцы, калі ласка.
- ~ Айда, хлопцы, на рэчку!
- ~ Сусед тады бултых з берага ў ваду. }

::189:: Адзначце рад выклічнікаў моўнага этыкету: {

- ~ гэі! алё! марш! стоп! ах!

~ ха-ха-ха! ого-го! ау! гу-гу! марш!
~ угу! кыш! а! ура! цсс! э!
~ добры дзень! дабранач! калі ласка! выбачайце! даруйце!
~ чш! ого! ну! гу-гу! о! эге-ге! }

::190:: Адзначце рад выклічнікаў, якія выкарыстоўваюцца для падзывання ці адгону жывёл і птушак: {

~ вуць-вуць! кіс-кіс! кось-кось! кыш-кыш! псік-псік!
~ стоп! даруйце! а-то-то! ого-го! у!
~ ура! ого! угу! ах! а!
~ э! калі ласка! чур! прэч! ну!
~ вось яно што! марш! вось дык так! угу! ах! }

::191:: Адзначце рад слоў, які змяшчае выклічнікі, запазычаныя з іншых моў: {

~ угу! эх! ох! а! ай!
~ ну! дабранач! о! калі ласка! даруйце!
~ угу! э! усяго добрага! эй! ого!
~ алё! марш! айда! біс! баста!
~ гу-гу! о-то-то! ау! бяда! бывайце! }

::192:: Адзначце рад слоў, што змяшчае гукі перайманні, якія ўтвараюцца жывёламі і птушкамі: {

~ дзінь-дзінь, гу-гу-гу, бух-бух
~ шу-шу-шу, рып-рып, шусь
~ бразь, хоп, бултых
~ грук, бабах, шмыг
~ му-му, гаў-гаў, ку-ка-рэ-ку }

::193:: Вызначце сказ, у якім ёсць слова, утворанае шляхам субстантывацыі: {

~ Дзіця плакала, пакуль не прыйшла маці.
~ Твар засвяціўся ласкавай усмешкай.
~ Кожны чалавек хоча быць шчаслівым.
~ Стары доўга маўчаў.
~ Цёплая ноч толькі што апранула зямлю. }

::194:: Вызначце сказ, у якім ёсць слова, утворанае шляхам ад'ектывацыі: {

~ Сцены ва ўсіх пакоях былі пафарбаваны адным колерам.
~ Ад пустога звону карысці нікому.
~ З добрай песняй жыць весялей.
~ Дзівак бярэ звычайную ракавіну і чуе ў ёй акіянскі прыбой.
~ Ударыў гром на голы лес. }

::195:: Вызначце сказ, у якім ёсць слова, утворанае марфалага-сінтаксічным спосабам: {

~ Адгарэла лістота на верасе...
~ Я прыдумаў цябе ад самотнасці, ты са мною заўсёды была...
~ Сцежка ў маленства віруе, вяртаецца між курганоў і шчымлівых бяроз.

- ~ Яны працавалі цэлы дзень.
- ~ І сніцца сон з найлепшых сноў – бярозкі дзіўнае святло. }

::196:: Вызначце сказ, які змяшчае слова, утворанае шляхам прэпазіцыяналізацыі: {

- ~ Чыста вымытая падлога пахла аерам.
- ~ Хоць бы было з кім пагаманіць, слова прамовіць, разважыць сваю тугу, – усё ж было б лягчэй.
- ~ І зноў пабачыў я сялібы, дзе леты першыя прайшлі.
- ~ А пойдзеш у Ліпава лясамі, напэўна, стрэнешся з лясамі.
- ~ Пасля вызвалення Мінска сяброўкі паехалі на вучобу. }

::197:: Вызначце сказ, які адлюстроўвае пераход прыслоўя ў часціцу: {

- ~ Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не госцем...
- ~ Нячутна і нябачна падкрадзецца зіма амаль пад самае сяло.
- ~ Толькі б захаваць усё найлепшае.
- ~ Ну, тут дзяўчына бягом да начальніка.
- ~ Сёння холадна, цяплей апранайцеся. }

::198:: Вызначце сказ, які адлюстроўвае пераход гукпераймання ў дзеяслоў: {

- ~ Як ты жывеш?
- ~ І калі ты ўжо сур'ёзным чалавекам станеш?
- ~ Новыя чаравічкі – рып-рып па снезе.
- ~ Вось і лета прайшло.
- ~ Ад прадзедаў спакон вякоў нам засталася спадчына. }

::199:: Вызначце сказ, у якім у ролі прыслоўя выступае фразеалагізм, суадносны з прыслоўем: {

- ~ Дзяўчынка ціха-ціха засмялася.
- ~ Слова за слова размова пайшла пра вайну.
- ~ Усё ў гэтым кутку жыве мінулым.
- ~ Дзейнічаў Антось заўсёды актыўна, ён не любіў працаваць абы-як.
- ~ Штовечар сэрца ходзіць на спатканні, насунуўшы на вочы капялюш... }

::200:: Вызначце сказ, у якім ёсць слова, утворанае шляхам пранаміналізацыі: {

- ~ Снягі і зоры за акном.
- ~ Шляхі ў маленства замяло...
- ~ Стаіць бярозка ля акна, з якога мне адкрыўся свет.
- ~ Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не госцем.
- ~ Раніцай Рыгор завітаў да аднаго пісьменніка. }